

ШАҶИН ФҶРЗӘЛИҶЕВ

АЗӘРБАҶҶАН
XV-XVI
ӘСРЛӘРДӘ

АЗƏРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ

ШАҺИН ФƏРЗƏЛИЈЕВ

T3(2A)

Ф 61

АЗƏРБАЈЧАН
XV—XVI
ƏСРЛƏРДƏ

*(Һəsən бəј Румлунун
„Әһсанут-тəварих“ əсəри үзрə)*

М. Ф. Акундов адына
Азəрб. Геспуэлика
КИТАБХАНАСЫ

„Елм“ нəшријаты
Бакы—1983

1766/61

Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријат Шурасынын
гәрәри илә чап олунар

Редактору тарих елмләри доктору
О. Ә. Әфәндијев

© «Елм» нәшријаты, 1983.

Ф $\frac{10604-000}{M-655-81}$ 25—81

К И Р И Ш

Азәрбајҗанын орта әсрләр ичтимаи-игтисади вә сијаси тарихини өјрәнмәк тарихшүнаслыг елминин гаршысында дуран вачиб вәзифәләрдән бири кими кениш елми-тәдгигат иши тәләб едир.

XVI әсрдә јаранан Азәрбајҗан Сәфәви дәвләтинин вә билаваситә ондан габагкы дөврдә—XV әсрдә мөвчуд олмуш феодал дәвләтләрин тарихини әкс етдирмәк үчүн дөврүн јазылы абидәләри әсас көтүрүлмәли, һәртәрәфли тәдгиг едилмәлидир. Бу ишин өһдәсиндән кәлмәкдән өтрү јеканә вәситә марксизм-ленинизм методолокијасы вә тарихи материализмдир.

Тарихи тәдгигатын әсасыны тәшкил едән мәнбәләрин өјрәнилмәси тарихчиләрин гаршысында дуран зәрури бир вәзифәдир. Мәнбәләрдә олан маълумат мүөјјән дөврүн ичтимаи-игтисади, сијаси вә мәдәни һәјәты илә әлағәли сурәтдә, башга мәнбә вә фактларла мүгајисәли шәкилдә арашдырылмалыдыр. «Мәнбәшүнаслыг тарихи мәнбәләр, онларын ашкар олунамасы, өјрәнилмәси вә тарихчинин әсәриндә истифадә едилмәси һаггында елмдир»¹.

Мәнбәшүнаслыг саһәсиндә Азәрбајҗанда артыг илк аддымлар атылмышдыр. Ә. Ә. Рәһманинин «Искәндәр Мүншинин «Тарих-и аләм арај-и Аббаси» әсәри Азәрбајҗан тарихинин мәнбәји кими»; Р. Ә. Нүсәјновун «XII—XIII әср Сурија мәнбәләри Азәрбајҗан һаггында», И. П. Бәһзадinin «Равәндinin «Раһәтүс-сүдур вә әјәтүс-сүрур» әсәри тарихи бир мәнбә кими», М. И. Шәмсинин «Шәрәф хан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәри күрд халгынын тарихи мәнбәји кими» адлы тәдгигат әсәрләриндә мұвафиг мәнбәләр һәртәрәфли тәдгиг едилмишдир.

Орта әср тарихи мәнбәләри арасында азәрбајҗанлы тарихчи һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» («Та-

¹ Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, М., 1969, сәһ. 14.

рихләрн эн јахшысы») эсәри дә хүсуси јер тутур. Фарс дилиндә јазылмыш бу мәнбәнин дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш сон ики чилдиндә Ширван, Шәки вә Азәрбајчанын чәнуб вилајәтләринин тарихи тәсвир олуңмушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәсән бәј Румлу дөвләт гурулушу, иғтисади вәзијјәт, феодал мүнәсибәтләри, орду вә сијаси тарих һаггында гијмәтли мәлүмат верән мүүллифдир. Онуң гәләмә алдығы бир сыра мәсәләләр дөврүн башга тарихчиләринин китабларында ја тамамилә өз әксини тапмамыш, ја да чох өтәри гејд едилмишдир.

Бизим мәһз «Әһсәнүт-тәварих» эсәрини бир мәнбә кими арашдырмағымызын бир нечә сәбәби вардыр: азәрбајчанлы тарихчинин јаратдығы салнамәнин һәртәрәфли тәдгиг едилмәси тарихимизин ики мүрәккәб әсринин өјрәнилмәсиндә олдуғча сәчијјәвидир, она көрә ки, бу эсәрдә һәлә аз арашдырылмыш дөврләрдән бири олан XV—XVI әсрләрә даир бол материал вардыр; салнамәдә гарагојунлу-ағгојунлу, ағгојунлу-сәфәви мүнәсибәтләри јахшы ишығландырылмыш, Ширван вә Шәкинин тарихинә даир зәнкин мәлүмат верилмишдир; мүүллиф 1405—1578-чи илләрдә Азәрбајчана гоншу дөвләтләр һаггында да орижинал материал вермишдир ки, буңлар Азәрбајчанын һәмин дөвләтләрлә олан мүнәсибәтини ајдынлашдырмаға имкан јарадыр; һәсән бәј Румлу орта әср тарихчиләринә хас тәмтәрағлы ибарәләр ишләтмәк ән'әнәсиндән нисбәтән узағ олдуғундан гуру сөзчүлүјә аз ујур вә һадисәләрин конкрет ифадәсинә чалышыр; әср дилинин садәлијинә көрә дә башга мәнбәләрдән фәргләнир; һадисәләрин тәсвириндә хроноложии ардычыллыға риәјәт олуңмушдур; мәнбәдә мәшһур шәхсијјәтләр, ө чүмләдән шаирләр, тарихчиләр, алимләр һаггында биографик гејдләр едилмишдир; дүнјанын бир чох шәрғшүнәсынын «Әһсәнүт-тәварих»ә дәнә-дәнә мүрачәт етмәси факты да онун әһмәтијјәтини көстәрән амилләрдән биридир; анчағ салнамәнин тарихшүнәслығда чохдан бәлли олмасына вә ондан кениш истифадә едилмәсинә бахмајарағ, индијәдәк бу мәнбәнин һәгиги гијмәтинин верилдији монографик елми-тәдгигат иши јохдур. Мәһз бу сәбәбләрә көрә һәмин эсәр бизим тәрәфимиздән хүсуси тәдгигат объекти кими сечилмишдир.

Һәсән бәј Румлу өз дөврүндән габағ баш верән һадисәләри гәләмә аларкән, өзүндән әввәлки тарихчиләрин

китабларындан кор-коранә истифадә етмәмиш, әхз етдији кичик бир әһвалаты белә диггәтлә өјрәнмиш, һадисәләрин тәсвиринә әсасән тәнгиди јанашмыш, јери кәлдикчә, бә'зи мүүллифләрин диггәтсизлијини дә көстәрмишдир. О, һәтта мүмкүн гәдәр кечмиш дөјүшчүләрлә дә көрүшүмүш, онларын мәлүматларындан сәмәрәләнишдир. Һәсән бәј Румлу көркәмли шәхсијјәтләрин һәјат вә фәалијјәтини ишығландыраркән, тутдуғлары мөвгедән асылы олмајарағ, онларын бәлли мүсбәт вә мәнфи хүсусијјәтләрини объектив тәсвир етмәјә чалышыр. Мәсәлән, I Шаһ Тәһмасибин адәт вә хасијјәтиндән бәһс едән мүүллиф онун хәсислијини дә көстәрмәкдән чәкинмәмишдир. Һәсән бәј Румлу II Шаһ Исмајылын гәддар, сәрт вә рәһмсиз бир шәхсијјәт олдуғуну да нәзәрә чатдырыр.

Һәсән бәј Румлунун јашадығы дөврдә Азәрбајчанда нисбәтән гүдрәтли Сәфәви дөвләти јарадылса да, синфи мүбаризә кәскинләшир, феодал арачәкишмәләри јенә дә давам едирди. Һәлә XV әсрдә Тејмури вә башга јаделлиләрин Азәрбајчана тез-тез етдикләри јүрүшләр нәтичәсиндә, онсуз да, вар-јохдан чыхарылан халғ, ејни заманда јерли ә'јан вә руһанилар тәрәфиндән сојулуурду. Лакин көстәрмәк лазымдыр ки, Һәсән бәј Румлунун биләваситә фәалијјәтдә олдуғу вахтларда башга дөвләтләрин, хүсусилә Османлы дөвләтинин Азәрбајчана һүчүмлары дајандырылмыш, 1555—1577-чи илләр нисбәтән сакитлик дөврү олмушдур. Анчағ I Шаһ Тәһмасиб јерли гүввәләри сәфәрбәрлијә аларағ, вахташыры әтраф вилајәтләрә һүчүм едир, нәтичәдә сајсыз-һесабысз тәләфат баш верир, шәһәр вә кәндләр дағыдылыр, јандырылырды. Гызылбашларын күрдләр вә күрчүләр үзәринә етдији гарәтчи јүрүшләр дә Һәсән бәј Румлунун шәхси мұшаһидәләри әсасында онун сонрадан гәләмә алдығы салнамәдә өз әксини тапмышдыр.

«Әһсәнүт-тәварих»ин өјрәнилмәсиндә һәлә индијәдәк там һәлл олуңмајан бә'зи мүбаһисәли мәсәләләр вардыр. Онлардан бири вахтилә салнамәни тәшкил етмиш чилдләрин сајыны вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмајан 8 чилдин һәгигәтән дә бир заманлар олдуғуну ајдынлашдырмағдыр. Ејни заманда Һәсән бәј Румлунун бир тарихчи кими јазы үслубу, дүнјакөрүшү, һәјаты һаггында мәлүмат вермәк дә бу сәтирләрин мүүллифинин мәгсәдләриндән биридир.

Ичтимаи вәзијјәтинә көрә һәсән бәј Румлу жүксәк феодал тәбәғәсинә мәнсуб олмушдур. Буна көрә дә, тәбиидир ки, «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә, әсасән, феодал синфинни мәнәфеји мүдафиә едилмиш, халг күтләләрини апардығы мүбаризәјә мәнфи мүнәсибәт бәсләнилмишдир. Мүәллиф буна көрә дә, мәнбәнин тәдгиг едилмәсинә синфи бахымдан јанашмағы гаршысында дуран әсас мәсәләләрдән бири һесаб етмишдир.

Монографија үзәриндә ишләниләркән Азәрбајчанын XV—XVI әсрләр тарихинә аид әксәр тарихи мәнбәләрдән дә сәмәрәли шәкилдә истифадә едилмишдир. Гарагојунлу, Аггојунлу, Сәфәви, Ширван вә Шәки һөкмдарларынын шәчәрә чәдвәлләри, мүхтәлиф тајфа вә гәбилә адлары, бир чох истилаһлар вә һәсән бәј Румлунун ишләтдији Азәрбајчан сөзләринин сијаһысы китабын сонун алава едилмишдир.

Әсәрин јазылмасы вә чапа һазырланмасында Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар елм хадими, Азәрбајчан ССР ЕА-нын академики Ә. Ә. Әлизадәнин, проф. И. П. Петрушевскинин, тарих елмләри намизәди О. Ф. Акимушкинин, Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун «Азәрбајчанын XIII—XVIII әсрләр тарихи» шә'бәсинин әмәкдашларындан тарих елмләри докторлары О. Ә. Әфәндијевин, Ә. Ә. Рәһманинин, М. Х. һәјдәрәвун, тарих елмләри намизәдләри С. М. Онуллаһинин вә В. З. Пиријевин бир сыра гејд вә арзулары нәзәрә алынмышдыр. Мүәллиф онлара өз дәрин миннәтдарлығыны билдирир.

I фәсил

ҺӘСӘН БӘЈ РУМЛУНУН ҺӘЈАТЫ ВӘ ОНУН «ӘҺСӘНҮТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИ

Азәрбајчан тарихчиси һәсән бәј Румлунун һәјаты һаггында мә'лумат олдугча азыр. «Әһсәнүт-тәварих» вә онун мүәллифинин фәалијјәти илә Б. А. Дорн [105, 227—278], В. Ханыков [104, 26], Ч. Ријә [117, 36—37], Ч. Н. Седдон [120, 307—313], В. Минорски [111, 449—455], Ч. А. Стори [121, 306—308], Мәһәммәд Мөһсүн [100, 287], А. А. Ромаскевич [42, 8—10], И. П. Петрушевски [39, 27—30; 40, 249], М. Абидова [25,5], М. Х. Нә'мәтова [10, 62], О. Ә. Әфәндијев [52, 17—18], Ч. Ибраһимов [30, 9], С. Нәфиси [85, 223—224], Ә. һәјери [86, 1069] кими онларча шәрғшүнас алим марагланмыш вә фикир сөјләмәјә чалышмышларса да, өзү барәдә мүәллифин јаздыгларындан алава бир шеј әлдә едә биләмешләр. Лакин һәсән бәј Румлунун тәрчүмәји-һалыны әтрафлы ишыгландырмаға сә'ј едән Иран тәдгигатчысы Ә. һ. Нәвајинин «Әһсәнүт-тәварих»ин Тегһран нәшринә јаздығы «Мүгәддимә» хүсусилә гејд олунамалыдыр [66, 13—32].

Истәр һәсән бәј Румлудан әввәл, истәрсә дә сонра јашамыш бир сыра орта әср тарихчиләри, о чүмләдән дә «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин мүәллифи барәдә әтрафлы мә'луматын олмамасы һеч дә тәәччүб доғурмамалыдыр, чүнки о дөврүн әдәбијјәтиндә әсасән һөкмдарларын һәјаты гәләмә алыныр, фәалијјәти һәртәрәфли ишыгландырылырды. Мәһз бу сәбәбдән дә, башгалары һаггында чилдләрлә әсәр јарадан бир чох тарихчинин тәрчүмәји-һалы көлкәдә галыр, онлар һаггында јалныз кичик гејдләр едиллирди.

Азәрбајчанын румлу гәбиләсиндән олан вә сонралар бу гәбиләнин ады илә танынан һәсән бәј Румлу һичри 937-чи илдә (1530/31) Гум шәһәриндә анадан олмушдур [65, 238]². О, еһтимал ки, һәлә кичик икән атасыны итир-

² Ч. Н. Седдон, Ч. А. Стори, И. П. Петрушевски вә О. Ә. Әфәндијев јухарыда адлары чәкилән әсәрләриндә һәсән бәј Румлунун һ. 938-чи илдә доғулдуғуну гејд етмишләр. Һалбуки мүәллифин өзү һ. 937-чи илдә доғулдуғуну билдирмишдир [65, 238].

мишдир. Мүәллиф әсәринин һеч бир јериндә атасынын кимлији, онун мәмијјәтдәки мөвгеји вә с. чәһәтләри барәдә данышмамыш, анчаг дәфәләрлә бабасы Әмир султан Румлуну хатырламышдыр. Белә ки, 943 (1536/37)-чү илдә I Шаһ Тәһмасибин (һакимијјәт илләри: 1524—1576) фәрманы илә Килана һаким тә'јин едилән Бәһрам Мирзә (I Шаһ Тәһмасибин кичик гардашы) киланлыларын она гаршы мұхалифәти нәтичәсиндә мәғлуб олараг Гәзвинә кәлдији вахт һәсән бәј Румлу өз анасы илә «Әмир султан Румлунун әждадына тијул³» кими верилән һәмнин шәһәрдә јашајырды [65, 278]. Әкәр о заман аз јашлы һәсәнин атасы сағ олсајды, оғлу ону хатырлар вә сонралар гәләмә алачағы салнамәдә адыны чәкәрди. Шаһзадә Бәһрам Мирзәнин Гәзвиндә өз аиләси тәрәфиндән гаршыланмасы барәдә һәсән бәј Румлу белә јазмышдыр: «Бу сәтирләрин мүәллифи һәсән Румлу о вахтларда Гәзвиндә иди... Анамла ону гаршыладыг вә шаһанә чадырлар, пул, јахшы атлар вә гијмәтли маллар вердик» [65, 278]. һәсән бәј аиләсинин сәфәви шаһзадәсинә вердији зәнкин әшјалар бу нәслин варлы тәбәгәјә мәнсуб олдуғуну кәстәрир.

946 (1539/40)-чы илдә һәсән бәј Румлунун һәмишә ады илә фәхр етдији бабасы вәфат етди [65, 278]. О, вахт һәлә јенијетмә олан кәләчәк горчи (хүсуси шаһ алајынын дөјүшчүсү) вә тарихчи, Әмир султан Румлунун вәфатына гәдәр һеч бир мүлк, ја һәрби хидмәтдә олмамыш, баба вә анасынын һимајәсиндә јашамышды. Бабасынын өлүмү исә онун сакит һәјатында мұһүм дөјишиклик јаратды вә о, өзүнүн дедији кими, «горчилик мөһнәтинә кирифтар олду» [65, 295].

Кәнч һәсән бәјин һәрби хидмәтдә кечирдији ики илдә елә бир мұһүм һадисә олмамыш вә онун бу вахт әрзиндәки фәалијјәти әсәрдә хатырланмамышдыр, лакин 948 (1541/42)-чи илдә I Шаһ Тәһмасибин горчиләри сырасында о, сәфәви гошунуна табе олмагдан бојун гачыран Хузистан валиси Әлауддөвлә Исмајылын чәзәландырылмасындан өтрү Дизфул шәһәринә тәрәф һәрәкәт етмиш вә 980 (1572/73)-чи иләдәк сәфәрләрдә «әзәмәтли орду илә кетмиш вә һадисәләрин чохуну шәхсән мұшаһидә етмишдир» [65, 301].

³ Бу гејри-ирси феодал торпаг мүлккәјјәти формасы һаггында ашагыда мә'лумат вериләчәкдир.

I Шаһ Тәһмасиб һәрби сәфәрләрини давам етдирдикчә һәсән бәј Румлу да ону мұшајијәт едир, горчиләр сырасында дөјүшүрдү. 953 [1546/47]-чү илин гышында I Шаһ Тәһмасиб Күрчүстана һүчүм етмәк фикринә дүшдү. һәсән бәј Румлунун кәстәрдији биринчи икидликлә бу јүрүш вахты таныш олуруг. «О вахт Әмир султан Румлунун нәвәси һәсән бир дәстә румлу вә чәпәни (тајфа адыдыр—Ш. Ф.) горчиләри илә амансыз кәбрләр дәстәсинә дүчар олду. Бу һәгир⁴ Шаһгулу адлы бир чәпәни горчи илә һүчүм етди. Онлары дағыдыб бир һиссәсини јараладыг вә өлдүрдүк. Бир нечә әсир тутуб гајытдыг» [65, 316].

Һәсән бәј Румлунун кәстәрдији икинчи һүнәр бу һадисәдән 4 ил сонра баш вермишдир. 957 (1550/51)-чи илдә Күрдүстанын Шәһризур шәһәринин валиси Бәкә Әрдәлан бир дәстә дөјүшчү илә гызылбашларын әлиндә олан Сүрхаб галасынын јахынлығына кәлиб чыхмышды. Буну ешидән I Шаһ Тәһмасиб Бәкәнин үстүнә гошун јоллајыр. «Әһсәнүт-тәварих»дә охујуруг: «О күн бу сәтирләрин мүәллифи олан һәсән Румлу Зүлм (?) галасына јахын олан бир тәпәдә бир дәстә күрдлә вурушду... Бир күрд... Шаһверди бәји тутмаг истәдикдә, бу һәгирин јолдашы һүсејнгулу хәлифә фәрјад етди: «Еј чаванлар, ја дөјүшүн, ја да гадын палтары кејнинин». Анчаг онлар елә горхмушдулар ки, атлардан дүшүб, өзләрини јүз мәшәггәтлә дағдан атдылар. Бу фәгир һүсејнгулу хәлифә илә һүчүма кечәрәк күрдләри дағытды вә Шаһверди бәји ата миндириб керн гајытды. Горчиләри тә'ғиб етмәкдә олан 40 нәфәр күрдлә вуруша-вуруша арадан чыхдыг [65, 345—346]».

«Әһсәнүт-тәварих» мүәллифинин билаваситә јахындан иштиракы илә баш верән бу ики дөјүш һадисәсиндән башга бир даһа әсәрдә дөјүшчү һәсән бәј Румлу илә гаршылашмырыг.

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәсини јүксәк гијмәтләндирип тарихчи Искәндәр бәј Мүнши Гиндистан падшаһы һүмајунун (һакимијјәт илләри: 1530—1555) 951 (1544/45)-чи илдә сәфәви сарајына кәләрәк, I Шаһ Тәһмасибә гијмәтли һәдијјәләр тәгдим етдији вахт һәсән бәј Румлунун да һәмнин мәчлисдә иштирак етдијини билдирип

⁴ Әсәрдә ара-сыра тәсадүф олунан «бу һәгир, бу фәгир» ифәләри мүәллифин өзүнә аиддир.

[59, 99], лакин бизим мўаллиф нэдэнсә бу мәчлисдәки иштиракы барәдә мә'лумат вермәмишдир.

«Әһсәнүт-тәварих»дән мә'лум олур ки, Һәсән бәј Румлу елм өјрәнмәклә дә мәшғул олмушдур: «Бу сәтирләрин мўаллифи о бөјүк шәхсин (Мөвлана Әбүлһәсәнин—Ш. Ф.) һүзурунда тәчрид елмини өјрәнди» [65, 411]. Һәсән бәј Румлу алим Чәмаләддин Маһмуд Ширазинин јанында бәдин сәнәтин бир саһәси олан шәмсијәни өјрәндијини дә хатырламышдыр [65, 142].

I Шаһ Тәһмасибин вәфатына гәдәр сарајда јашајыб, өз әсәрини јазмагла мәшғул олан мўаллиф, сәфәви шаһлары тарихиндә ән гәддар бир шаһын—II Шаһ Исмајылын һөкмранлығы заманы (1576—1577) баш верән һадисәләри кәнардан изләмиш, салнамәнин давамы үчүн мә'лумат топламыш вә II Шаһ Исмајылын өлдүрүлмәсиндән бир гәдәр әввәл 985 (1577)-чи ил һадисәләрини дә гәләмә алмышдыр.

Һәсән бәј Румлу өз чоһчилдли әсәринин сонунчу чилдини Исмајыл Мирзәјә (II Шаһ Исмајыла) итһаф етмишдир. Бу һагда онун белә бир гејди вардыр: «Бу пәришан кәлмәләрин мўаллифи... Һәсән бу чилди дә кәнч шаһзадә Исмајыл Мирзәнин адына јазмышдыр» [65, 1].

Ә. Нәваји Һәсән бәј Румлунун II Шаһ Исмајылын тәрәфдары олдуғуну билдирир [66, 18, 20], лакин Һәсән бәјин өзү бу һагда сусмушдур. II Шаһ Исмајыл дөврүндә бизим тарихчинин Сәфәви дөвләтинин пайтахты Гәзвиндә јашајыб-јашамамасы да мўәјјән дејилдир.

I Шаһ Тәһмасибин вәфатындан сонра Һәсән бәј Румлу доғулдуғу Гум шәһәринә кедир. Онун орада галдығы мүддәт барәдә дәгиг мә'лумат јохдур. Јалһыз 985 (1577)-чи илдә тахта әјләшмәкдән өтрү Гәзвинә кедән Мәһәмәд Худабәндинин һүзуруна кәлән мўаллифин шаһ тәрәфиндән һөрмәтлә гаршыланмасы вә «шаһа јахын адамлар» зүмрәсинә даһил едилмәси мә'лумдур [65, 500].

Јухарыда гејд олундуғу кими, «Әһсәнүт-тәварих»дәки һадисәләрин тәсвири 985 (1577/78)-чи или дә әһатә етдикдән сонра ғырылыр вә әсәр натамам галыр. Тәәсүф ки, Һәсән бәј Румлунун нә гәдәр јашамасы вә салнамәсини нә сәбәбә тамамлаја билмәмәси барәдә һәләлик һеч бир мә'лумат јохдур.

«Әһсәнүт-тәварих»дән бәһс едәркән, һәр шејдән әввәл, онун чилдләринин мигдары һагғында данышмаг ла-

зымдыр. Бу мәсәлә хүсусунда бир нечә фикир вардыр:

1. Әсәр 12 чилддән ибарәт олмушдур.
2. Әсәр 12 чилддән ибарәтдир вә сонунчу 11-чи чилддир.
3. Әсәр 10 чилддә (јахүд һиссәдә) гәләмә алынмышдыр.

Биринчи фикрин тәрәфдарлары сырасында И. П. Петрушевски [39, 28], М. Абидова [25,5], М. Х. Не'мәтова [10, 62], О. Ә. Әфәндијев [52, 17], Ч. М. Ибраһимов [30, 9], С. Б. Ашурбәјли [27, 8], С. М. Онуллаһи [11, 36] истифадә етмиш олдуғлары чилдләрин XI вә XII чилдләр олдуғуну көстәрмишләр. Иранда нәшр олуна «Раһнома-је кетаб» мәчәлләсиндә дә «Әһсәнүт-тәварих»ин Ч. Н. Седдон тәрәфиндән едилән нәшринин XII чилд олмасы вә әсәрин XI чилдинин 1349-чу илдә (1970) Теһранда чап етдирилмәсинә даир мә'лумат дәрч олунмушдур [70, 179]. Лакин салнамәнин чилдләри һагғында биринчи фикри сүбута јетирән дәлилә истәр онун Ленинграддакы әлјазма нүсхәсиндә, истәрсә дә Ч. Н. Седдон нәшриндә тәсадүф олунмур, әксинә, Һәсән бәј Румлу I Шаһ Исмајылын һәјат вә фәалијәтинин тәсвирина башлајаркән, гәләмә алдығы чилдин X чилд олдуғуну көстәрмишдир ки, бу барәдә бир гәдәр сонра данышылачагдыр. Бәс нәјә әсасән тәдгигатчыларын әксәријјәти «Әһсәнүт-тәварих»ин әлдә олан чилдләринин XI вә XII чилдләр олдуғуну сөјләмишләр?

Мә'лумдур ки, совет алимләриндән илк дәфә И. П. Петрушевски бу салнамәнин 12 чилд олдуғуну билдирмиш, лакин фикрини әсасландырмамышдыр. О, һәмчинин бизим дә истифадә етдијимиз «Әһсәнүт-тәварих»ин Ленинград әлјазма нүсхәсинә вә әсәрин Ч. Н. Седдон нәшринә мүрачиәт етмишдир, лакин онун фикринин тәсдиг едә биләчәк мә'лумат һәмин нүсхәләрин һеч бириндә јохдур. Еһтимал ки, И. П. Петрушевскидән сонра «Әһсәнүт-тәварих»ә мүрачиәт едән тәдгигатчылар да онун фикрини әсас тутараг, әсәрин 12 чилддә јазылдығыны көстәрмишләр.

«Әһсәнүт-тәварих» әсәринин чилдләри барәдә сөјләнән икинчи фикир М. И. Шәмсининдир. О јазыр: «Әсәр 12 чилддән ибарәтдир. Лакин онун јалһыз 10 вә 11-чи чилдләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр» [24, 9]. Һәсән бәј Румлу вә «Әһсәнүт-тәварих» әсәри һагғында олан мүхтәлиф мәнбә вә тәдгигат әсәрләри арашдыры-

ларкән, биз һеч јердә М. И. Шәмсинин бу фикрини тәс-
диг едә биләчәк факта раст кәлмәдик. М. И. Шәмси сө-
зүнә давам едәрәк јазыр: «Әһсәнүт-тәварих» китабы
1931—1934-чү илләрдә Чарлз Седдон тәрәфиндән тәртиб
едиләрәк ики чилддән ибарәт чап олунмушдур. 1495—
1577-чи илләр һадисәләриндән бәһс едән 2-чи чилддә
Күрдүстан тарихи һаггында даһа әтрафлы мә'лумат ве-
рилдији үчүн тәдгигат ишимиздә, әсасән, һәмин чилд-
дән истифадә етмишик [24, 9]. Оун дедијиндән белә
чыхыр ки, Ч. Н. Седдон әсәрин һәр ики чилдини чап етди-
ришидир. Анчаг мә'лум олдуғу кими, бу белә дејилдир.
Салнамәнин јалныз бир чилди Ч. Н. Седдон тәрәфиндән
нәшр етдирилмишидир. М. И. Шәмсинин 2-чи чилд кими
гәләмә вердији китаб исә, әсәрин Ч. Н. Седдон нәшри-
нин инкилис дилинә мүхтәсәр тәрчүмәсидир.

«Әһсәнүт-тәварих»ин чилдләри һаггында ирәли сү-
рүлмүш үчүнчү фикир исә А. А. Ромаскевичә мөхсусдур.
О, әсәрин Ленинград әлјазма нүсхәсинә әсасән мә'лум
чилдләрин XI вә XII јох, IX вә X чилдләр олдуғуну бил-
дирмишидир [42, 8]. Доғрудур, бу барәдә ондан чоһ-чоһ
әввәл Б. А. Дорн мә'лумат вермишидир, лакин о онлары
IX вә X чилдләр дејил, һиссәләр кими көстәрмишидир
[105, 277].

Беләликлә, «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин Ленинград
әлјазма нүсхәсинә әсасән, демәк олар ки, бу салнамә 10
чилддә јазылмышдыр. Белә ки, һәсән бәј Румлу әсәрин
X чилдинин әввәлиндә үзәриндә ишләдији чилдин X
чилд олдуғуну билдирәрәк јазыр: «Әһсәнүт-тәварих»ин
X чилдиндә Шаһ Исмајылын дөвләти идарә етмәси... бар-
рәдә јазылмышдыр» [64, 117].

Әкәр араларында олан бәзи кичик фәргләри нәзәрә
алмасаг, көрмәк олар ки, «Әһсәнүт-тәварих»ин Ч. Н. Се-
ддон тәрәфиндән нәшр едилән мәтни Ленинград әлјазма
нүсхәсинин мувафиг чилдинин ејнидир, лакин бу нәшр-
дә әсәрин әлјазма нүсхәсиндә олан «X чилд» сөзү јазыл-
мадығындан онун нечәнчи чилд олдуғу көстәрилмәмиш-
дир.

В. Ф. Минорски «Әһсәнүт-тәварих»ин Ч. Н. Седдон
нәшриндән үч ил сонра һәмин нәшр һаггында рә'ј јаз-
мыш вә наширин бу саһәдә етдији хидмәти јүксәк гиж-
мәтләндирмишидир, лакин тәдгигатчы салнамәнин башга
әлјазма нүсхәләриндән истифадә етмәдијиндән әсәрин
нечә чилд олмасы хусусда фикир сөйләмәмишидир [110,

449—457]. Ч. Н. Седдонун өзү дә «Әһсәнүт-тәварих»ин
әввәлки чилдләри барәдә сөз ачмасына баһмајараг,
нәшр етдији чилдин нечәнчи олдуғуну билдирмәмишидир
[120, 311]. Елә буна көрә дә, алман шәрғшүнасы В. Гинс
II Шаһ Исмајылын һәјатына һәср етдији монографијадә
әсас мәһбәләрдән бири кими истифадә етдији «Әһсәнүт-
тәварих»ин (Ч. Н. Седдон нәшринин) нечәнчи чилд ол-
масыны көстәрмәмишидир [108]. Е. Глассен исә Гази Әһ-
мәд Гуминин «Хүләсәтүт-тәварих» («Тарихләрин хүлә-
сәси») китабы әсасында гәләмә алдығы тәдгигат әсә-
риндә «Әһсәнүт-тәварих»ин сон чилдләринин XI вә XII
чилдләр олдуғуну билдирмишидир [108, 17]. Инкилис
тәдгигатчысы Ч. А. Стори дә биринчи фикрин тәрәфдар-
лары сырасындадыр [121, 306]. «Әһсәнүт-тәварих» әсә-
ринин чилдләринин миғдары вә элимиздә олан чилдлә-
рин нечәнчи олдуғу барәдә биринчи фикрин тәрәфдарла-
ры чоһлуг тәшкил едирләрсә дә, һәсән бәј Румлунун ја-
шадығы дөврдән аз сонра үзү көчүрүлән [42, 8] сална-
мәнин Ленинград нүсхәсиндәки һәмин чүмлә элимиздә
санбаллы бир сүбүт олдуғундан, биз дә әсәрин чәми 10
чилддә јазылдығы фикринин тәрәфдарыјыг.

«Әһсәнүт-тәварих»ин сон IX вә X чилдләриндән баш-
га јазылмыш илк чилдләрин тәлеји барәдә һәләлик һеч
бир мә'лумат јохдур, лакин дөврүмүзә кәлиб чатмајан
һәмин чилдләрин бәзиләри һаггында мүәллифин өзү,
јери кәлдикчә, мә'лумат верир. О, салнамәнин X чилди-
нин сонунда бир чоһ вилајәтләрин тәфсилатыны әсәрин
әввәлки чилдләриндә гәләмә алдығыны көстәрмишидир
[65, 460]. Бундан башга, мүәллиф VI чилд һаггында јал-
ныз бир јердә мә'лумат вермиш [65, 141], VII чилди исә
ици дөфә хатырлатмышдыр [65, 141, 495]. Әсәрин VI
чилди һаггында һәсән бәј Румлунун вердији мә'лумат
беләдир: «VI чилддә јазылдығы кими, онун элини кәс-
дикләри үчүн (хәттатлығы) өз гызына өјрәтди» [65, 141].
Бу чүмләдә һаггында данышылан шәхс мәшһур хәттат
Ибн Мүгләдир. Оун јашадығы ишләри мүәјјән етмәклә
«Әһсәнүт-тәварих»ин VI чилдинин тәхминән һансы
дөврү әһатә етмиш олдуғуну сөйләмәк олар. Әкәр Ибн
Мүгләнин 272 (885/86)-чи илдә тәвәллүдүнү вә 328
(939/40)-чи илдә өлдүјүнү нәзәрә алсаг, белә нәтичәјә
кәлмәк олар ки, әсәрин VI чилди 10 вә 11-чи әсрләрин
мүәјјән илләрини әһатә едибмиш.

Әсәринин VII чилдини исә һәсән бәј Румлу белә хатырладыр: 1. «Ондан сонра Аббаси хәлифәси Мүстә'-симин гулу Јагут (хәтгат) олду. Онун һаггында да VII чилддә јазылмышдыр» [65, 141]. 2. «Надир һадисәләрдәндир ки, Мисир падшаһы Исмајыл ибн Һафизәддинуллаһ да өзүнүн Нәсир адлы бир чаван (огланы) тәрәфиндән бу чүр өлдүрүлдү. Онун һаггында VII чилддә тәфсилаты илә јазылмышдыр» [65, 495]. Һәсән бәј Румлунун биринчи чүмләдә ишарә етдији шахс хәтгат Јагут Гуламдыр. О, Газан ханын һакимијјәти дөврүндә (1295—1304) јашы јүзү өтдүкдән сонра вәфат етмишдир [14, 48]. Бу хәттанын јашадығы илләрә әсасән VII чилддә 12 вә 13-чү әср һадисәләринин ишыгландырылдығы тәхмин едилә биләр.

Әкәр салнамәнин VI чилдинин 10, 11, VII чилдинин исә 12, 13-чү әсрләри әһатә етдијини нәзәрдә тутсаг, бу гәнаәтә кәлмәк олар ки, VIII чилд XIV әсрлә бағлы олмушдур. IX чилдин 15, X чилдинсә 16-чы әсрә аид олдуғу мәлумдур. Бунлардан бир даһа тәсдиг едилир ки, Һәсән бәј Румлу салнамәни 12 јох, 10 чилддә јазмышдыр.

«Әһсәнүт-тәварих»ин әввәлки чилдләринин бир заманлар мөвчуд олмасынын мүәллифдән башга һеч ким тәрәфиндән кәстәрилмәмәси вә һабелә онларын дөврүмүзә кәлиб чатмамасы һәмнин чилдләрин бир вахтлар һәгигәтән дә мөвчудлуғу фикринә гаршы шүбһә ојатмамалыдыр, чүнки кәстәрдијимиз кими, Һәсән бәј Румлу әсәринин әввәлки чилдләри һаггында елә инамла мәлумат вермишдир ки, она инанмамаг үчүн әлимиздә һеч бир әсас јохдур.

Шәргшүнас алимләрдән Ф. Тауер [66, 26] вә Ф. Сүмер [56, мүгәдимә] исә «Әһсәнүт-тәварих»ин сон ики чилдиндән әлавә гәләмә алындығы күман едилән әввәлки чилдләри барәдә өз фикирләрини билдирәрәк бунларын әслиндә јазылмадығыны сөјләмишләр. Чохчилдди бир салнамә кими јазылан «Әһсәнүт-тәварих» барәдә дүшүнәркән, һәгигәтән дә, гаршыја белә бир суал чыхмаја билмәз: Әкәр салнамәнин әввәлки 8 чилди, доғрудан да, бир заманлар мөвчуд олмушдурса, нә үчүн һәмнин чилдләр мүәллифдән башга һеч бир орта әср тарихчиси тәрәфиндән хатырланмамашдыр?

Мәлумдур ки, тарихи әсәрин гижмәти онун јазычы јашајан дөвр һадисәләрини әкс етдирән илкин мәнбә

олмасындадыр. Мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда, «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин јалныз X чилди дөврүн илк мәнбәји сајыла биләр, чүнки һәмнин чилддә өз тәсвирини тапан һадисәләр мүәллифин өз дөврүнүн вә һисбәтән она јахын олан дөврүн һадисәләридир. Әсәрин әввәлки чилдләринин бизим дөврә кими чатмамасынын сәбәби бизим фикримизчә, һәмнин чилдләрдә гәләмә алынмыш һадисәләрин «Мәтләүс-сә'деји вә мәчмәүл-бәһреји» [80], «Китаб-и Дијар-бәкријјә» [56], «Рөвзәтүс-сәфа» [95], «Һәбибүс-сијәр» [84] вә башга әсәрләрдән әхз едилмәсиндәдир. Ч. Н. Седдон һәлә 1927-чи илдә «Әһсәнүт-тәварих»ин әввәлки чилдләринин һәгигәтән дә јазылмыш олдуғуну кәстәрмишдир [120, 311]. Ә. Нәваји дә «Мән инанмырам ки, Һәсән Румлу әввәлки чилдләри јазмамаш олсун, чүнки онун өзү китабынын әввәлки чилдләри барәдә мәлумат вермишдир» [66, 27] фикрини сөјләјиб, әввәлки чилдләрин дә бир вахтлар мөвчуд олдуғуну еһтимал етмишдир.

Һәсән бәј Румлу өзүндән әввәлки дөвр һадисәләрини әкс етдирән тарихи әсәрләрдән кор-коранә истифадә етмәмиш, јери кәлдикчә, онларын бә'зисинә дүзәлишләр вермиш, һадисәләрин јазылышы заманы дәгиглијә риәјәт олунмасыны арзуламышдыр. Мәс., «Һәбибүс-сијәр» әсәринә тәнгиди јанашан Һәсән бәј Румлу 913 (1507/08)-чү илдә I Шаһ Исмајылдын она дүшмән олан Әләүддөвлә Зүлгәдәр үзәринә етдији јүрүш вахты онларын арасында үч күн дөјүш кетдијини јазан Хандәмирин мә'луматыны [84, 489—490] тәкзиб етмиш, дөјүшүн Әләүддөвлә илә јох, онун оғлу Сары Гапланла (Гасымла) баш вердијини билдирмишдир [65, 94].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Искәндәр Мүнши дә бу мәсәләдән бәһс етмиш, Хандәмир вә Һәсән бәј Румлунун бу хүсусда вердикләри мә'луматлары арашдырмыш вә дөјүшүн Әләүддөвлә Зүлгәдәрлә дејил, онун оғлу илә I Шаһ Исмајыл арасында баш вердијини билдирмиш, Һәсән бәј Румлунун фикрини гәбул етмишдир [59, 32].

«Һәбибүс-сијәр»и «фајдалы китаб» адландыран бизим мүәллиф [65, 161] ејни заманда ондакы бә'зи сәһвләрә дә лагејд гала билмир. О, Хандәмирин башга бир сәһвини дә тутараг, османлы султаны Сәлим илә Мисир падшаһы Султан Гансу арасында 921 (1514/15)-чи илдә олмуш дөјүшүн нәтичәсини белә шәрһ едир: «Султан Гансу вәзијјәти белә көрүб, дөјүшдән әл чәкәрәк, гач-

маға доғру үз тутду. Румијјә (османлылар—Ш. Ф.) онларыз илзәјиб, бөјүк бир дәстәни мәнв етди. Дөјүш мејданында Султан Гансунун мејидини тапдылар... Гәрибәдир, фәјдалы «Һәбибүс-сијәр» китабынын мүәллифи јазмышдыр ки, Султан Гансу тәбии өлүмлә өлдү вә Султан Сәлим о дијары дөјүшсүз алды. Анчаг бу сәтирләрин мүәллифи һәсән Румлу, һәмин дөјүшдә олан он нәфәрден чох икидлә көрүшәрәк, онлардан дөјүшүн шәрһини хәбәр алмышдыр. (Һадисә) биз јаздығымыз кими-дир» [65, 161—162].

Бөјүк бир китаб јазан тарихчинин бә'зи һалларда сәһвә јол вермәси мүмкүндүр. Бизим мүәллифи нараһат едән әсла бу дејилдир. Онун нараһатлығына сәбәб Хандәмирин өзүнүн јашадығы вә билаваситә шаһиди олдуғу дөвр һадисәләриндә мүәјјән диггәтсизлијә јол вермәсидир. Һәсән бәј Румлу јухарыда кәтирилән һәр икә мисалда мәнз о дөврдә јашадығы һалда бә'зи һадисәләри сәһв изаһ етдији үчүн Хандәмири тәнгид етмишдир [65, 94, 161]. Беләликлә, бир даһа ајдын олур ки, Һәсән бәј Румлу әсәрини јазаркән дәгиг олмаға чалышмыш, ејни заманда башга тарихчиләрин әсәрләринә дә тәләбкарлыгла јанашмышдыр.

«Әһсәнүт-тәварих»дә мүәллифин башга бир дүзәлишинә дә раст кәлирик. Һәсән бәј Румлу бә'зи тарихчиләрин ағгојунлу падшаһы Узун Һәсәнин (һакимијјәт илләри: 1453—1478) гардашы оғлу Мурад бәјин адыны сәһвән Јусиф бәј јаздығларыны кәстәрмишдир [64, 166а].

Салнамәни мүталиә етдикчә әсәрини јазаркән Һәсән бәј Румлунун һәм тарихи китаблара мүрациәт етдијини, һәм дә бир сыра һадисәләрин шаһидләри илә көрүшүб сәһбәт етдијини ајдынлашдырмыш олурғу. Мүәллиф әсәрдә тез-тез белә гејдләр едир: «Бу сәтирләрин мүәллифи бә'зи адамлардан ешитди ки...» [64, 140б]. «Бу сәтирләрин мүәллифи һәмин сүләләдән 6 нәфәр тапды» [64, 128а], «Тарих китабларында о тајфадан 4 нәфәр тапдыг» [65, 156], «Доғру данышан адамлар дејирләр ки...» [65, 284—285], «Бәзиләри бу әһвалаты белә данышыблар ки...» [65, 28] вә с. Бунлар бир даһа сүбүт едир ки, «Әһсәнүт-тәварих» әсәри Һәсән бәј Румлунун кәркин әмәји вә чидди ахтарышлары сәјсиндә јаранмышдыр.

Салнамәнин фәјдалы чәһәтләриндән бири дә онун мәшһүр дөвләт хадимләри, тарихчиләр, шаирләр, алимләр вә башга көркәмли шәхсләр һаггында мә'лумат вер-

мәсиндәдир. Әсәрдә Азәрбајчан шаирләриндән Имадәддин Нәсими [66, 210—211], Чаһаншаһ Һәгиги [64, 168б], Зија Ордубади [65, 14] вә башга көркәмли сималар барәдә фикир сөјләнилмиш, онларын јарадычылығларын-дан бә'зи нүмунәләр кәтирилмишдир. Бунлара бахмајараг, «Әһсәнүт-тәварих» мүәллифинин I Шаһ Исмајылын шаир олмасы һаггында фикир демәмәси тәәччүб доғурмаја билмәз. Зәннимизчә, I Шаһ Исмајыл кими мәшһүр бир һөкмдар вә сәркәрдәнин шаирлијини кәстәрмәк вә онун дөјүш мәнһәрәти әвзинә шә'рјазма габилијјәтини тә'рифләмәк Һәсән бәј Румлунун мәгсәдинә ујғун олмамыш вә о, бу барәдә сусмушдур. Бундан әләвә, ола билсин ки, шан-шөһрәтли бир шаһын һәмин дөврдә ади шаирләр кими шә'р јазмасы шаһлыг шә'нинә јарашмајан бир әмәл сәјылмыш вә «Әһсәнүт-тәварих» мүәллифи тә'рифиндән гијмәтләндирилмәмишдир.

XV әср Азәрбајчан һөкмдары вә шаири Чаһаншаһ Һәгиги һаггында салнамәдә кениш мә'лумат вардыр⁵. Гарагојунлу падшаһы Чаһаншаһын сијасы фәалијјәтини өјрәндикчә вә шаир Һәгигинин шә'рләрини мүталиә етдикчә, шаһ Чаһаншаһла шаир Чаһаншаһ арасындакы фәргин нә гәдәр бөјүк олдуғу нәзәрә чарпыр. Чаһаншаһ апардығы дөјүшләрдә онларла шәһәри виран гојмуш, «бөјүк-кичији, гоча-чаваны гәтл етмишдир» [64, 196а]. Онун шәхсијјәти барәдә Һәсән бәј Румлу белә јазыр: «Ситәмкар, башкәсэн, залым, фир'он хасијјәтли вә ејшишрәтә майл бир падшаһ иди» [64, 169а]. Чаһаншаһ һаггында Дөвләтшаһ Сәмәргәндинин дә белә бир гејди вардыр: «Е'тибарсыз вә пис хасијјәтли бир адам иди. Сәрдарлары һәр бир бәһанә илә һәбс едәрди вә онун һәбси әбәди зиндан демәк иди» [73, 547]. Мир Јәһја Гәзвини дә Чаһаншаһын е'тнимадсыз, бәдхасијјәт, пис әмәлләрә майл шәхс олдуғуну кәстәрир [96, 122а]⁶.

⁵ Чаһаншаһ Һәгигинин Азәрбајчан дилиндә јаздығы гәзәл вә рүбәйләр бир нечә ил бундан әввәл чапдан чыхмышдыр [23].

⁶ Лакин Һәгигинин «Шә'рлә» китабынын мүғәддимәсиндә охујуруг: «Чаһаншаһ Һәгиги һакимијјәт башына кәлдикдән сонра, һәр шејдән әввәл, ганлы мүһарибәләрә сон гојмуш вә Азәрбајчанда Гарагојунлу дөвләтини мөһкәмләндирмәјә мүвәфғәг олмушдур» [23, 3]. Доғрудур, атасы Гара Јусифин (һакимијјәт илләри: 1406—1420) јаратдығы дөвләтә узун илләр башчылыг едән Чаһаншаһ һәмин дөвләти мөһкәмләтмишди, лакин јухарыдакы фикрин мүәллифин Ләтиф Һүсејизадәнин јаздығынын әксинә олараг, Чаһаншаһ нәинки ганлы мүһарибәләрә сон гојмуш, һәтта бүтүн өм-

«Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә хәтт вә хәттатлар һаггында да мараглы гејдләр вардыр [65, 140—142]. Мүәллиф мәшһур хәттатлар сырасында Азәрбајчан хәттаты Мир Әли Тәбризинин дә адыны чәкмиш вә онун һаггында нисбәтән кениш мә'лумат вермишдир [65, 142].

Салнамәдә о заман мүәллифә мә'лум олан кәми нөвләри һаггында да јазылмышдыр [65, 37—38]. Түфәнкин Авропада ичад олуңдуғуну билдирән һәсән бәј Румлунун мүлаһизәләри мараг кәсб едир [64, 266б].

Гејд етмәк лазымдыр ки, салнамә јазыларкән бә'зи мөкан адлары мүәллиф тәрәфиндән дәгиг мүәјјәнләшдирилмәдијиндән сәтирләрдә бә'зән ад јеринә нөгтәләр гојулмуш вә сонрадан һәмин јерләр долдурулмамышдыр [65, 382, 414, 494]. Бунуңла, һәсән бәј Румлунун дәгиглијә риајәт етдији бир даһа нәзәри чәлб едир.

Беләликлә, дөврүн феодал синфинә мәнсуб олан һәсән бәј Румлунун тәрчүмеји-һалы вә онун тарихи ирсинин бүтөвлүкдә өјрәнилмәси бир зәрурәт кими гаршыја чыхмышдыр, чүнки «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә тәсвир едилән ичтимай-игтисади вә сијаси тарих мәсәләләри әһмијәтлн олдуғу вә Азәрбајчан тарихчисинин гәләминдән чыхдығы үчүн олдуғча сәчијјәвидир.

ру боју өз гоһум-гардашы, өвладлары, гоңшу өлкәләрин дөвләт башчылары илә вурушмуш, ганлар төкмүшдүр. Шаири ше'рләринә керә гијмәтләндирмәк лазымдыр. Онун шәхсијәт вә фәалијјәтинә кәлдикдә исә, тарихи фактларла таныш олмаг вә мәнбәләрин вердији мә'лумата иснад етмәк кәрәкдир.

«ӘҺСӘНҮТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ

1. «Әһсәнүт-тәварих»ин тәдгиг олунма тарихи

Тарихшүнаслыгда «Әһсәнүт-тәварих» әсәринә XIX әсрин икинчи јарысыңдан е'тибарән тез-тез мүрачиәт едилмәси өзүндән әввәл вә сонра јазылан тарихи мәнбәләр ичәрисиндә бу салнамәнин хүсуси әһмијјәти олдуғуну билдирир.

Көркәмли рус шәрғшүнасы Б. А. Дорн (1805—1881) әсәрин илк тәдгигатчыларындан бири олмушдур. О, «Әһсәнүт-тәварих»ин гыса мәзмунуну охучу вә тәдгигатчыларын нәзәринә чатдыран илк алимдир [105, 277—278]. Б. А. Дорн Хәзәр дәнизинин чәнуб саһилиндә јерләшән вилајәтләрин тарихи чоғрафијасына һәср етдији мүнтәхәбата 22 мүәллифин әсәриндән парчалар дахил етмишдир ки, онларын арасында «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндән дә Килян вә Тәбәристан тарихинә аид һиссәләр вардыр [106, 375—431].

Салнамәнин Британија музејиндә сахланылан нүсхәси һаггында мә'лумат верән Ч. Ријә мүәллиф һаггында белә јазыр. «Һәсән бәј Румлу 948 (1541/42)-чи илдән 980 (1572/73)-чи илә гәдәр Шаһ Тәһмасибин хидмәтиндә олмуш, шәхсән бир чоғ јүрүш вә һадисәләрдә иштирак етмишдир» [118, 36—37]. Охучунун диггәтини бу мәсәләјә чәлб едән Ч. Ријә «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсинин сон чилдиндәки бир сыра һадисәләрин мүәллиф мүшаһидәсинин мәһсулу олдуғуну билдирмишдир.

«Әһсәнүт-тәварих» вә онун мүәллифи һаггында нисбәтән кениш мә'лумат верән Ч. Н. Седдонун хидмәти хүсусилә гејд олунмалыдыр [120, 309—311]. О јалныз һәсән бәј Румлу һаггында мөгәлә јазмагла кифајәтләнмәмиш вә билдијимиз кими, «Әһсәнүт-тәварих»ин сон чилдини һиндистанын Барода шәһәриндә нәшр етдирилмишдир. Нашир китабын әввәлиндә «Өн сөз» јазмыш вә мәтни 3 әлјазма нүсхәси әсасында тәртиб етдијини кәс-тәрмишдир. Ч. Н. Седдон 1934-чү илдә һәмин чилдин инкилис дилинә мүхтәсәр тәрчүмәсинин дә нәшринә мүвәффәг олду [119].

Башга бир инкилис шәргшүнасы Е. Браун «Шаһ Тәһмасиб дөврүнү ишыгландыран» әсас фарс мәнбәјинин «Әһсәнүт-тәварих» олдуғуну көстәрмишдир [107, 84]. О, салнамәни «көзәл әсәр» адландырар [107, 84—85]. Е. Браун 942 (1535/36)-чи илдә өзбәк ханы Үбәјд тәрәфиндән Герат шәһәринин алынмасы вә јерли әһалинин чәзаландырылмасыны шәрһ едәркән һәсән бәј Румлунун һәмни һадисәни әкс етдиән гејдләрини мисал кәтирмиш, мәнз онун тәсвириң әсасланмышдыр [107, 94—95].

Көркәмли шәргшүнас В. Ф. Минорски «Әһсәнүт-тәварих»ин Ч. Н. Седдон нәшриндән бир гәдәр сонра бу нәшрә рәј јазмыш вә һәсән бәј Румлунун ишләтдији бир нечә түрк (Азәрбајчан) истилаһынын изаһыны вермишдир [111, 449—455]. О, намәлум мүәллиф тәрәфиндән јазылан вә Сәфәви дөвләтинин идарә системини тәсвир едән «Тәзкирәтүл-мүлук» әсәрини нәшр едәркән, мәтнә јаздығы тәдгигат характерли «Кириш» вә шәрһләрдә башга мәнбәләрлә јанашы «Әһсәнүт-тәварих»дән дә истифадә етмишдир [99].

II Шаһ Исмајылын һәјат вә фәәлијјәтини јазаркән алман тәдгигатчысы В. Гинс үчүн «Әһсәнүт-тәварих»ин сон чилди эн мүһүм мәнбәләрдән бири олмушдур [109, 25, 26...].

Гејд етмәк лазымдыр ки, харичи өлкә шәргшүнаслары «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндән эн чох сијаси һадисәләрә анд материаллары көтүрмәјә чалышмышлар, ләкин совет тарихшүнаслығында бу салнамәдән јалһыз сијаси тарих мәсәләләринин дејил, һәмчинин бир сыра ичтимаингтисади проблемләрин һәллиндә кениш истифадә едилмишдир.

А. А. Ромаскевич «Әһсәнүт-тәварих»ә јүксәк гижмәт вермишдир [42, 9]. О, салнамәни «олдуғча лазымлы» бир тарих китабы адландырараг, һәр ики чилдин гыса мәзмунуну тәсвир етмиш, салнамәнин дилинин садә, лүзумсуз рәнкарәнкликдән узаг вә шәр парчалары илә зәнкин олдуғуну көстәрар [42, 9—10].

«Түркмән вә Түркмәнистан тарихинә даир материаллар» китабынын II чилдиндә А. К. Арендсин русчаја тәрчүмәси илә «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндән бәзи һиссәләр дәрч олунмушдур [42, 56].

И. П. Петрушевски јаздығы бир сыра мөгәлә вә кениш һәмчли әсәрләриндә һәсән бәј Румлунун мәлум салнамәсиндән чох кениш истифадә етмишдир [35, 114—

152; 36, 153—210; 38, 214—224]. Оун Азәрбајчан вә Ермәнистанда XVI—XIX әсрин әввәлләриндәки мүхтәлиф феодал мүнасибәтләринә һәср олунан санбаллы монографижасынын јазылмасында һәсән бәј Румлунун зәнкин мәлуматлары әһмијјәтли јер тутур. И. П. Петрушевскинин фикринчә, I Шаһ Исмајылын һакимијјәти илләриндә баш верән һадисәләри гәләмә аларкән һәсән бәј Румлу башга мәнбәләрә әсасланмышдыр, ләкин I Шаһ Тәһмасиб вә II Шаһ Исмајылын һәјат вә фәәлијјәти дөврүндә олан әһвалатлары тәсвири заманы онун әсәри «илк мәнбә, һәм дә биринчи дәрәчәли илк мәнбә» сајылыр [39, 29]. И. П. Петрушевски «Һәсән бәј Румлунун әсәри тарихчиләр үчүн чох гижмәтлидир» гәнаәтинә кәлир [39, 29].

Мәлумдур ки, «Әһсәнүт-тәварих» әсәри әһатә етдији дөврүн сијаси һадисәләрини ишыгландырмагла јанашы, јери кәлдикчә, әдәбијјат, әдәби сималар, чоғрафи әрази, инчәсәнәт, мәдәнијјәт вә итисадијјат һагғында да мәлумат верир. Н. Филрозә итисадијјата даир материал олан сәфәви дөврү мәхзәлләри ичәрисиндә «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин дә адыны чәкмиш, ирәли сүрдүјү бәзи мүлаһизәләрини әсасландырмагдан өтрү бу салнамәјә мүрачизәт етмишдир [50, 88].

«Азәрбајчан Сәфәви дөвләти вә онун баниси Шаһ Исмајыл» һагғында кениш мәлумат олан әсәрләрдән бири кими «Әһсәнүт-тәварих» III Мәммәдбәјлинин дә диггәтини өзүнә чәлб етмишдир [32, 3].

«Салнамәчи һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» әсәри Гәрби Иран вә Азәрбајчан тарихи үчүн олдуғча әһмијјәтлидир» фикрини сөйләјән М. Абидова ағгојунлу дөвләтинә һәср етдији тәдгигат ишиндә бу салнамәнин IX чилдинин материалларындан кениш истифадә етмиш вә «Һәсән бәј Румлунун әсәриндә башга мәнбәләрдә олмајан олдуғча гижмәтли вә орижинал мәлуматлар вардыр» һөкмүнү вермишдир. [25, 5].

О. Ә. Әфәндијев китаб вә бир сыра мөгәләләриндә һәсән бәј Румлунун әсәринә дәфәләрлә истинад етмишдир [51, 151—180; 52, 18, 19...; 54, 66; 55, 27]. XVI әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан Сәфәви дөвләтинин јаранмасына һәср олунан монографижасында О. Ә. Әфәндијевин «Әһсәнүт-тәварих»ин IX чилдинә дә дәфәләрлә мүрачизәт етдијини көрмәк олур [52, 18, 49...]. Шаһ Исмајылың Азәрбајчан вә Иранын рәсми шаһы кими танынмасы-

нын османлы султаны Бајазид тәрәфиндән гәбул едилмәси (1504). I Султан Сүләјманын Азәрбајчана (1534, 1535, 1548, 1554), гызылбашларын Күрчүстана (1516, 1517, 1521) олан һәрби јурушларини вә онларын һансы илләрдә баш вердијини, XVI әсрдә Азәрбајчанын итти-маи-игтисади вәзијјәтини шәрһ етмәкдә, башга мәнбә-ләрлә јанашы, «Әһсәнүт-тәварих»ин дә мүәллифә бөјүк көмәји дәјишдир [55, 28—29].

М. Х. Нәмәтова XIV—XVI әср Ширван тарихини аראшдыраркән ширваншаһларын икинчи мәркәзи шәһәри олан Бақынын 1500-чү илдә сәфәви гошуну тәрәфиндән мүһасирәјә алынмасыны, I Шаһ Исмајылын Ширвана һүчумуну, ширваншаһларын мөшһур галаларын (Күлүстан, Буғурд, Сүрхаб) вә с. Ширванла бағлы башга мәсәләләри өјрәниб тәдгиг етмәк үчүн «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндән дә истифадә етмишдир [10, 62, 79...].

Ә. Ә. Рәһмани 1571—1573-чү ил Тәбриз шәһәр јох-сулларынын үсјаны һагында Искәндәр бәј Мүншини вердији мәлүматын һәсән бәј Румлунун әсәриндән кө-түрүлдүјүнү јазыр [41, 152]. Ә. Ә. Рәһманијә көрә, XVI әсрин ахыры—XVII әсрин әввәлләриндә јашајыб-јара-дан Азәрбајчан тарихчиси Искәндәр бәј Мүнши «Әһсәнүт-тәварих» әсәрини јүксәк гижмәтләндирмиш вә «Тарих-и аләмарај-и Аббаси»ни јазаркән һәсән бәј Румлу-нун салнамәсинә дәфәләрлә әсасланмышдыр [41, 34].

Һ. Һ. Зәринәзадә фарс дилиндә әсәрләр јаратмыш бир сыра азәрбајчанлы мүәллифин, о чүмләдән һәсән бәј Румлунун да әсәриндә тәсадүф олуан Азәрбајчан сөзләринин наһагдан ишләнмәдијини көстәрир: «...чүнки фарсча јазан вә данышан һәр бир азәрбајчанлынын јазы вә данышығында Азәрбајчан дилинә анд бә'зи хүсу-сијјәтләрин әкс етдирилмәси шүбһәсиз бир фактдыр» [7, 146].

«Ағгојунлулар дәвләтинин тарихини ишыгландыран мәнбәләр ичәрсиндә орта әср Азәрбајчан тарихчиси һәсән бәј Румлунун әсәри мүнһәм јер тутур» дејә јазан Ч. М. Ибраһимов [30, 9] «Әһсәнүт-тәварих»ин мәлүмат-ларындан да сәмәрәләнмишдир.

С. Б. Ашурбәјли Бақы тарихи илә әлагәдар бир сыра мәсәләләрдә «азәрбајчанлы тарихчи һәсән бәј Румлу тәрәфиндән јазылан олдугча гижмәтли XVI әср салнамәси» олан «Әһсәнүт-тәварих»ә истинад етмишдир [27, 8, 179].

XV әсрдә Азәрбајчан дәвләт гурулушунун өјрәнил-мәси вә о заман өлкәдә олан бир сыра веркиләрин мү-әјјән едилмәси үчүн С. М. Онуллаһи «Әһсәнүт-тәварих»-ин IX чилдиндән истифадә етмиш, Ағгојунлу дәвләтиндә әмирул-үмәра, әмир, горчибашы, сәдр, вәзир, диван әмири вәзифәләринин шәрһиндә бу салнамәјә дә әсас-ланмышдыр [11, 36, 37; 12, 57].

Ә. Рәһимов «Әбди бәј Ширази» адлы монографија-сында I Шаһ Исмајылын гыз өвләдләри һагында мә-луматы һәсән бәј Румлунун көтүрүмүшдүр [13, 141].

М. Х. Нәмәтов сәфәви һакимиијјәтинин илк дәврүндә, хүсусилә I Шаһ Тәһмасиб заманында түфәнкчи вә топ-чу дәстәләринин јаранмасы вә одлу силаһын јайылмаға башламасыны көстәрәркән, һәсән бәј Румлунун мәлүм әсәриндән дә бәһрәләнмишдир [28, 25].

Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри күрд халғынын тарихи мәнбәји кими монографијасынын мү-әллифи М. И. Шәмси Күрдүстан тарихи илә әлагәдар бир чох мәсәләнин аРАшдырылмасында тез-тез «Әһсәнүт-тәварих»ә әсасланмышдыр. О јазыр: «...һәмни әсәр XVI әсрин диқәр мәнбәләринә нисбәтән Күрдүстан тарихи һагында һәм зәнкни вә һәм дә дүзкүн мәлүмата малиқидир» [24, 8—9].

Беләликлә, «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин совет тарих-чиләри тәрәфиндән белә сә'јлә өјрәнилмәси онун тарих елминә кәтирдији мәлүматларын сон дәрәчә кәрәкли олдугуну сүбүт едир.

Һәсән бәј Румлунун салнамәси бир чох Шәрг өлкә-ләри алимләринин дә диггәтини чәлб етмишдир. Түрк тәдгигатчысы Бәкир Сидги Күтүкоғлу Түркијә-Иран си-јаси мүнәсибәтләрини аРАшдыраркән, бир сыра һадисә-ләрин изаһында «Әһсәнүт-тәварих»дән мүгајисәли су-рәтдә истифадә етмишдир. Ону марағландыран мәсәлә-ләрдән бири I Шаһ Тәһмасибни сирли өлүмү вә бунун сәбәбләри олмушдур ки, бу барәдә о јазыр: «Мүәллиф (Искәндәр бәј Мүнши—Ш. Ф.) шаһын кечә хәстәләннib ертәси күнү вәфат етдијини гејд едирләрсә дә, вахтынын сәфәр ајынын һансы күнүнә тәсадүф етдијини көстәр-мәкдә тәрәддүд едир... Анчаг һәсән Румлу ашкар ола-раг 15 сәфәр тарихини көстәрир ки, тәгвимә әсасән дә вахты 15 сәфәрә (15 мајис, 1576) тәсадүф едир» [101, 14].

Башга түрк алими Фаруг Сүмер 876 (1471/72)—877

(1472/73)-чи илләрдә баш верән ағгојунлу-османлы мұ-
һарибәсинин тәсвирини «Әһсәнүт-тәварих»дән көтүрәрәк,
Ангарада нәшр етдирдији «Китаб-и Дијарбәкријјә» әсә-
ринин сонуна әләвә етмишдир [56]. Мә'лум олдуғу кими,
«Китаб-и Дијарбәкријјә» бу әсәрин јекәнә натамам әл-
јазма нүсхәси әсасында нәшр едилмишдир. Ф. Сүмер
Һәсән бәј Румлунун мә'луматыны Әбубәкр Тһранинин
әсәринә артырмагла бир тәрәфдән «Әһсәнүт-тәварих»ин
илк мәнбә олмајан IX чилдинин әһәмијјәтини нүмајиш
етдирмиш, дикәр тәрәфдән «Китаб-и Дијарбәкријјә»ни
мүјјән гәдәр тамамламышдыр.

Иран тәдгигатчысы Низамәддин Мүчир Шејбани Сә-
фәви дөвләтинин тәшкил едилмәсинә һәср етдији китаб-
да I Шаһ Исмајылын тачгојма мәрәсими вахтындакы
Иранын 12 һөкмдар тәрәфиндән идәрә олундуғундан вә
онларын һәр биринин һөкмү алтындакы өлкәләрдән да-
нышаркән, «Әһсәнүт-тәварих»дән е'тибарлы бир мәнбә
кими мә'лумат көтүрмүшдүр [94, 51, 98].

Рәһимзаде-је Сәфәви «Шаһ Исмајыл Сәфәвинин һә-
јаты» әсәриндә Гијасәддин Хандәмир, Гази Әһмәд Гәф-
фари вә Һәсән бәј Румлунун мә'лум әсәрләринә мұрачи-
әт етмиш вә әксәр һадисәнин тәсвириндә «Әһсәнүт-тәва-
рих»ин мүәллифинә һағг газандырмышдыр [72, 119, 183—
184].

Әбдүлһүсејн Нәваји тәртиб етдији «Шаһ Исмајыл
Сәфәви» китабынын II чилдиндә Сәфәви дөвләтинин ба-
сиси һағгында дәгиг мә'лумат верән әсәрләрдән бири-
нин мәнз «Әһсәнүт-тәварих» олдуғуну көстәрир [79, 41].
Онларча сәнәд вә тарихи мәктубу өзүндә чәмләшдирән
бу китабын тәртибчиси бир сыра мәктубларын мәтнинин
вә бә'зи һадисәләрин Һәсән бәј Румлудан көтүрүлдүјүнү
гејд едир [79, 20]. Ә. Нәваји јазыр: «Бу китабын (јә'ни
өзүнүн тәртиб етдији мәчмүәнин—Ш. Ф.) I чилдиндә
ағгојунлу султанларынын мәктублары вә һәмин мәктуб-
лара јазылан чаваблар дәрч едилмишдир. II Султан Ба-
јазид вә Әлвәнд ибн Јусиф бәј ибн Узун Һәсән илә ма-
раглананлар... Һәсән Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» кита-
бына мұрачиәт едә биләрләр» [79, 20].

Әфган тарихчиси Әбүлһәј Һәбиби «Әһсәнүт-тәварих»
әсәри һағгында јазыр: «Чарлз Норман Седдонун 1931-
чи илдә нәшр етдирдији «Әһсәнүт-тәварих» әсәри сәфә-
виләр дөврүнүн илк һадисәләрини өјрәнмәк чәһәтинчә
фајдалыдыр» [71, 3].

Қабул университетинин һуманитар елмләр факул-
тәсинин органы олан «Әдәб» журналында Һәсән
бәј Румлу кими бөјүк бир тарихчи» тәрәфиндән Каһи
адлы бир шаирин мәрсижәсинин «Әһсәнүт-тәварих»дә
верилдији көстәрилдикдән сонра һәмин салнамәнин 985
(1577/78)-чи илдә јазылдығы гејд олунур [91, 34]. Доғ-
рудур, Һәсән бәј Румлунун әсәри 985-чи ил һадисәлә-
рини дә тәсвир едир, ләкин бу һеч дә о демәк дејилдир
ки, мүәллиф әсәрини јалныз һәмин илдә гәләмә алмыш-
дыр. «Әһсәнүт-тәварих»и мұталиә едәркән ајдын олур
ки, мүәллиф онун сон ики чилди үзәриндә 980 (1572/
73)-чы [64, 1406, 187а; 65, 301, 356]. вә 985 (1577/78)-чи
илләрдә [65, 465, 503] ишләмишдир.

«Әһсәнүт-тәварих»ин IX вә X чилдләринин јазылма
тарихини билдирән бу ики рәгәмдән башга әсәрдә өзкә
бир тарих көстәрилмәмишдир. Салнамәнин IX чилдинин
бүтүнлүклә, һәмчинин X чилдин јарыдан чохунун јалныз
980 (1572/73)-чы илдә јазылдығыны нәзәрә алсағ, бу
нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр ки, һәмин ил Һәсән бәј Рум-
лунун јарадычылығында ән мәһсулдар ил олмушдур.
Мүәллифин өз сөзләринә әсасән гәтијјәтлә демәк олар
ки, «Әдәб» журналында «Әһсәнүт-тәварих»ин јазылма
тарихини билдирән 985 (1577/78)-чи ил әсәрин һәр ики
чилдинә јох, јалныз X чилдин сон 149 сәһифәсинә (јә'ни
958 (1551/52)—985 (1577/78)-чи илләр һадисәләринин
тәсвиринә) аид олмалыдыр. «Әһсәнүт-тәварих»ин Ч. Н.
Седдон нәшринин 356-чы сәһифәсиндә ахырынчы дәфә
олағар 980 (1572/73)-чы ил тарихи јазылыр. Һәсән бәј
Румлу көстәрир ки, I Шаһ Тәһмасибин вәзири олан Ха-
чә Әмир бәј Кечәчи һәлә чох илләр әввәл һәбс едил-
миш, әввәлчә Гәһгәһә, сонра исә Әләмут галасына салы-
мышдыр. Бизим мүәллифин мә'луматына кәрә, «Һичри
тарихлә 980-чы ил олан бу вахта кими узун илләр һәбс-
ханда галан о сабиг вәзир сағдыр» [65, 356]. Бу факт-
дан ајдын олур ки, салнамәнин X чилдинин 958 (1551/
52)-чи ил һадисәләринин тәсвириндән сонрақы һиссәси
5 ил мүддәтинә јазылмыш вә 985 (1577/78)-чи илдән
сонра Һәсән бәј Румлу бир даһа бизә мә'лум олмајан
сәбәбләр үзүндән әсәринин јазылышыны давам етдирә
билмәмишдир.

Гејд етмәлијик ки, бу фәсилдә «Әһсәнүт-тәварих»дән
истифадә едән тәдгигатчыларын һамысынын ады чәкил-
мәди, ләкин јухарыда јазыланлара әсасән белә бир нә-

тичэжэ кэлмэк олур ки, Һэсэн бэј Румлунун «Әһсэнүт-тәварих» салнамәси индијэдәк тарихшүнаслыгда мүэјјән гэдәр тәдгиг олунмуш вә шүбһәсиз, һәлә бундан сонра да она мүрачиәт едәнләри дәјәрли бир мәнбә кими марагландырачагдыр.

Мүхтәлиф өлкәләрин онларча тарихчисинни ичтимаигитисади вә сијаси һадисәләрә даир бир сыра мәлуматлары мәнһз «Әһсэнүт-тәварих» әсәриндән әһз етмәләри факты бу әсәрин әһмијјәтинни әјани шәкилдә нәзәрә чатдыран бир чәһәтдир. Салнамәјә иснад етмиш тәдгигатчыларың әсәрләрини мүталиә едәркән, әсасән, белә бир чәһәт нәзәри чәлб едир: буржуа тәдгигатчылары бир гајда олараг, Һэсэн бэј Румлунун әсәриндәки сијаси һадисәләрә диггәт јетирдикләри һалда, совет тарихчиләрини XV—XVI әсрләрин бир сыра ичтимаигитисади мәсәләләри дә марагландырмыш вә онлар мәнһз «Әһсэнүт-тәварих» әсәри әсасында фикир сөјләмәјә чалышмышлар.

2. «Әһсэнүт-тәварих»ин илк мә'хәзләри вә ондан истифадә едән орта әср тарихчиләри

Тарихимизин ики әср һадисәләринни әһзәтә едән «Әһсэнүт-тәварих» әсәринни јазылышы заманы Һэсэн бэј Румлу онларча тарихи мәнбәдән фајдаланмышдыр. Тәдгигатчылардан Ч. Н. Седдон, Ф. Сүмер вә Ә. Нәваји вахтилә Һэсэн бэј Румлунун мүрачиәт етдији бә'зи тарихи мәнбәләрин адыны гејд етмишләр [120, 309—311; 56, XIII; 66, 24]. Ч. Н. Седдон фикринин сүбуту үчүн салнамәдән көтүрдүјү бир парчаны «Һәбибүс-сијәр» вә «Һәшт беһишт» әсәрләриндәки мүвафиг чүмләләрлә мүгајисә етмишдир [120, 309—310].

Әсәрини јазаркән Һэсэн бэј Румлунун истифадә етдији мә'хәзләр өзүнүн гејд етдијинә көрә бунлардыр: «Тарих-и торки-ји руми» јахуд «Тарих-и торки», «Мәтләүс-сә'деји вә мәчмәүл-бәһреји», «Рөвзәтүс-сәфа», «Тарих-и Дөвләтшаһи», «Тарих-и Һэсэн падшаһ», «Һәбибүс-сијәр», «Тарих-и аләмара».

Салнамәдә јери кәлдикчә ады чәкилән бу мәнбәләрдән Һэсэн бэј Румлунун нечә фајдаландыгына диггәт јетирәк:

1. «Тарих-и торки-ји руми» јахуд «Тарих-и торки». Һэсэн бэј Румлу тәрәфиндән белә адландырылан мәнбә-

јә «Әһсэнүт-тәварих» әсәриндә јалһыз түрк султанлары илә әлағәдар һадисәләрин изаһы заманы мүрачиәт едилди. Мүәллиф чәлајирләр дөвләтинин 4-чү һөкмдары олан Султан Әһмәдин (һакимијјәт илләри: 1382—1410) өлдүрүлмәси илә әлағәдар онун тәрчүмеји-һалыны шәрһ едир вә Тејмурун (һакимијјәт илләри: 1370—1405) тә'гибиндән гачыб Султан Бајазидә (һакимијјәт илләри: 1389—1402) сығынан чәлајири шаһынын бә'зи хүсусијәтләринин тәсвиридә бу әсәрә әсасланмышдыр [66, 74]. II Султан Мәһәмәдин (һакимијјәт илләри: 1444—1481) фәтһләриндән данышаркән дә «Тарих-и торки-ји руми» «Әһсэнүт-тәварих»ин әсас мәнбәји олмушдур [66, 320].

Түрк султанлары илә билаваситә әлағәси олан мәсәләләрин бириндә Һэсэн бэј Румлу јенидән, әсасландығы мәнбәнин «Тарих-и торки» олдугуну билдирди [66, 542]. 877 (1472/73)-чи ил ағојунлу-османлы мүһарибәси заманы Узун Һэсәнин II Султан Мәһәмәд тәрәфиндән мәғлуб едилмәси сәбәбләриндән бири мәнһз «Тарих-и торки-ји әсасән изаһ едилмишдир [66, 542].

Еһтимал ки, јухарыда адлары чәкилән «Тарих-и торки-ји руми» вә «Тарих-и торки» ејни әсәрләр олмуш вә «Әһсэнүт-тәварих»дә ики ад алтында кетмишдир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, Ч. Н. Седдон вә Ә. Нәваји түркләрлә әлағәдар һадисәләрин тәсвири заманы Һэсэн бэј Румлунун мүрачиәт етдији мәнбәнин «Һәшт беһишт» олдугуну көстәрмишләр [120, 310; 65, 31]. Фикримизчә, «Тарих-и торки» вә «Тарих-и торки-ји руми» Һәкимәддин Идрис ибн Һүсамәддин Мәһәмәд Әли Бәдлисинин «Һәшт беһишт» әсәридир. ССРМ, Түркијә, Иран вә башга өлкәләрдә һәмин әсәрин онларча әлјазма нүсхәси мөвчуддур. Османлы султанларынын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс едән «Һәшт беһишт» китабы 908 (1502/03)-чи илдә тамамланмышдыр [43, 1257—1260].

Көстәрмәлијик ки, Һэсэн бэј Румлу «Һәшт беһишт»дән истифадә едәркән, орадан әһз етдији һадисәләрин тәсвириңи јығчам вермәјә чалышмышдыр. Сүбут үчүн ашағыдакы ики парчаның мүгајисәси кифәјәтдир:

«Әһсэнүт-тәварих»:

«Һәшт беһишт»

ندیمی کسه داشت بد و
گفت ما که از مرده پادشاه
روم چنین میگریزم اگر

منقول اخبار است که اورا
ندیمی بود در مطایبات و
مباسطات پیش او گستاخیاها

زندۀ او بيايد حال ما چگونه
خواهد شد؟

[64, 1886]

«Нәдимин она деди: Биз ки, рум падышаһының өлүсүндән (горхуб) белә гачырыг, әкәр онун өзү кәлсәјди, вәзијјәтимиз нечә олачагды?»

2. «Мәтләүс-сә'дејн вә мәчмәүл-бәһрејн». Гарагојунлу, Ағгојунлу вә Хорасан дәүләтләринин сијаси тарихинин әкс етдирилмәсиндә бу әсәрин һәсән бәј Румлуја мүәјјән көмәји олмушдур. Ширваншаһ I Ибраһимин Тәбризә кирмәји (808/1406-мај ајы), онун шәһәри тәрк етмәји (һәммин илин ијун ајы), Гара Јусифин Тәбризи әлә кечирмәји (јенә дә һәммин илин ијуну), онун тејмури Әбубәкрлә дөјүшү (809/1406/07), Султан Әһмәд Чәләјиринин өлдүрүлмәси (813/1410), гарагојунлу Чәһаншаһын сијаси фәәлијјәти, онун өз оғланлары Пирбудаг вә һәсәнәли илә дүшмәнчилији, Султан Әбу Сәид (һакимиј-јәт илләри: 1451—1468) вә Узун һәсән арасындакы дөјүш (872/1468) һадисәләри һәр ики әсәрдә тәхминән ејни чүр тәсвир едилмишдир, лакин «Әһсәнүт-тәварих»дә фактлар даһа болдур. Демәли, һәсән бәј Румлу бу һадисәләрин тәсвири вахты башга мәнбәләрдән дә фајдаланмыш вә јалныз Әбдүррәззаг Сәмәргәндинин гејдләри илә кифајәтләнмәмишдир. Фикримизин сүбуту үчүн көс-

منعمود در حين مسارعت در
رجوع از برسا بر سر راهی
بمحمد بنگ گفته که ای
شهریار شجاعت شعار چون
تسو از يك سردۀ از آل
عثمان چنین گسرییـزان
میگسردی اگر چنانچه
يك زنده از آن خاندان
میرسیدی پس چه تدبیر
میکردی؟

«Белә нәгл едилир ки, зарафат ет-мәк вә ләтифә данышмагда чәсарәт-ли олан онун бир нәдимин Бурсадан сүр'әтлә керн гајыдан вахт јолүстү Мәһәмәд бәјә демншдир: «Еј шүча-әтли шәһријар, сән ки ал-е османьн бир өлүсүндән белә гачырсан, әкәр һәммин ханәданын дири бир үзүв кәл-сәјди нејләрдий?»».

7 Мисал Ч. Н. Седдонун мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр [Бах: 120].

тәрмәлијик ки, «Мәтләүс-сә'дејн...» әсәриндә Гара Јусиф вә Султан Әһмәд Чәләјири арасында 813, (1410)-чү илдә баш верән мүһарибә чох гыса тәсвир едилмишдир. Чәһаншаһы Гара Јусифин бөјүк оғлу кими көстәрән Әбдүррәззаг Сәмәргәндинин мә'луматы [80, 269a] һәсән бәј Румлу вә башга мүәллифләр тәрәфиндән тәкзиб олунмушдур [64, 245b; 98, 119a; 30, 32]. Әксәр мәнбәдә Гара Јусифин бөјүк оғлунун Пирбудаг олдуғу көстәрилмәси Әбдүррәззаг Сәмәргәндинин бу сәһвини ашка-ра чыхарыг. 873 (1468/69)-чү илдә Узун һәсәннин әсир алдығы Султан Әбу Сәидин мәһз Ширван газисинин тәһрики илә өлдүрүлмәси барәдә олан мә'лум факт «Мәтләүс-сә'дејн...»дә јохдур [80, 322a], лакин һәсән бәј Румлу бу мәсәләни габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырыр [64, 163a].

Бунлара бахмајараг, «Мәтләүс-сә'дејн...»ин бизим мүәллифә бөјүк тә'сири олдуғундан о, бә'зән һәммин әсар-дән көтүрдүјү мә'луматлары ја ејни илә, јахуд да чүзи өдәјишикликлә өз салнамәсиндә вермишдир. Мәсәлән:

«Әһсәнүт-тәварих»:

«Мәтләүс-сә'дејн...»

آن اثنا فرخ یسار پادشا
شیروان در چهارم رجب
آغاز مخالفت کرده کشتیها
بطرف خود کشید و جمعی
کثیر را از سپاه جغتای
گریان ساخت.

در این اثنا چهارم رجب
شیروان شاه یاغی شد و
کشتیها بدان طرف کشیده
خلق بسیار آن سپاه منصور
... غارت کرد.

[64, 164a]

[80, 322a]

«О вахт Ширван падышаһы Фаррух Јасар, рәчә-бни 4-дә дүшмәнчилијә башлајыб, кәмиләри өз тәрәфинә чәкди вә чы-ғатај гошунун бөјүк бир дәстәсини гарәт етди».

«Бу вахт, рәчәбни 4-дә ширваншаһ дүшмән олду вә кәмиләри о бири тәрәфә чәкиб, һәммин галиб гошунун чохлу адамыны гарәт етди».

Фаруг Сүмер «Китаб-и Дијарбәкријә»јә јаздығы мү-гәддимдә «Әһсәнүт-тәварих»ин IX чилдинин эн мүһүм мәнбәјинин «Мәтләүс-сә'дејн...» олдуғуну көстәрмиш-дир [56, VIII].

3. «Рөвзәтүс-сәфа». Бу китаб һәсән бәј Румлунун истифадә етдији мәнбәләрдән биридир. Бизим мүүллиф, әсасән, Хорасан шаһлары вә онларын варисләри һаггында үмуми мә'лумат верәркән һәммин китаба мұрачиәт едир [64, 226a]. Лакин кәстәрмәк лазымдыр ки, Гарагојунлу вә Аггојунлу дәвләтләри һаггында өтәри мә'лумат верилән «Рөвзәтүс-сәфа»дан фәрғли олараг, «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин бүтүн бир чилди бу дәвләтләрин тарихинә вә онларын гоншу өлкәләрлә мұнасибәтләринә һәср едилмишдир. XV әср Азәрбајҗан феодал дәвләтләринин тарихини јазаркән, һәсән бәј Румлунун ән чоһ истифадә етдији мәнбәләр, әсасән, «Мәтләүс-сә'дејн...» вә «Китаб-и Дијарбәкријјә» олмушдур. Бу әсәрләрә нисбәтән «Рөвзәтүс-сәфа» дәвр тарихи баһымындан икинчи дәрәчәли мәнбә олдуғундан (бу китабда тејмури Хорасан дәвләтинин тарихи мұфәссәл шәрһ едилмишдир) «Әһсәнүт-тәварих»лә онун тәсвирләри арасында јаһынлыг аздыр. Буна көрә дә, Мирхонд вә һәсән бәј Румлунун әсәрләринин мұгајисәси барәсиндә аз данышмағы лазым билдик.

4. «Тарих-и Дәвләтшаһи». Һәсән бәј Румлунун белә адландырдығы әсәр Дәвләтшаһ Сәмәргәндиинин «Тәзкирәтүш-шүәра» китабыдыр. «Әһсәнүт-тәварих»дә чоһлу ше'р парчалары верилмиш, һабелә онларча шаирин тәрчүмеји-һалы ишыгландырылмышдыр. Бу ишдә Дәвләтшаһ Сәмәргәндиинин мә'лум әсәринин һәсән бәј Румлуја көмәји дәјмишдир. Азәрбајҗанлы шаир Шаһ Гасым Әнвар [64, 224b, 225b; 73, 346—352] вә Чаһаншаһ һәгигинин тәрчүмеји-һалындан бә'зи мә'луматлар [64, 168a, 169a, 175a; 73, 457—461], онларын ше'рләриндән парчалар мәнһз «Тәзкирәтүш-шүәра» китабындан көтүрүлүб «Әһсәнүт-тәварих»ә даһил едилмишдир.

5. «Тарих-и Һәсән падшаһ». «Әһсәнүт-тәварих»ин јазылмасында тарихи бир мәнбә кими бөјүк әһәмијјәти олан әсәрләрдән бири дә Әбубәкр Теһраниинин Һәсән бәј Румлу тәрәфиндән «Тарих-и Һәсән падшаһ» адландырылан [64, 213b] «Китаб-и Дијарбәкријјә» әсәридир. 1962—1964-чү илләрдә Түркијәдә нәшр едилән ики һиссәдән ибарәт бу китабын тәртибчиләриндән бири олан Ф. Сүмер јазыр: «Һәсән бәј Румлу «Китаб-и Дијарбәкријјә»дәки мә'луматы бә'зән ејни илә, бә'зән ғысалтмаг, чүмлә вә ибарәләри дәјишдирмәк, әдәби маһијјәтдә олан мәнсур вә мәнзум јерләри там атмагла әсәринә артыр-

мышдыр» [56, XXII]. Доғрудан да, бу фикрин сүбуту чүчүн ашағыдакы мұгајисә кифајәтдир:

«Әһсәнүт-тәварих»:

جلاد از برای خون ریختن
او حاضر گشت. چون
شمشیر عرض کردند در
معرض قبول نیامورد و
شمشیر آرق محمد توشمال
را طلب کرد و گفت: مرا
باین شمشیر بکشید.

[64, 188b]

«Чәлләд онун ганыны төкмәјә һазырлашды. [О.] көстәрилән ғылынчы гәбул етмәди вә Арыг Мәһәммәд Тушмалын ғылынчыны тәләб едиб деди: «Мәни бу ғылынчла өлдүрүн».

«Китаби Дијарбәкријјә»:

جلاد برای خون ریختن او
حاضر گشت. چون شمشیر
عرض کردند در معرض
قبول نیامورد و شمشیر عرق
محمد توشمال را طلب کرد
و گفت: مرا باین شمشیر
بکشید.

[56, 279—280]

«Чәлләд онун ганыны төкмәјә һазырлашды. [О.] көстәрилән ғылынчы гәбул етмәди вә Арыг Мәһәммәд Тушмалын ғылынчыны тәләб едиб деди: «Мәни бу ғылынчла өлдүрүн».

Көрүндүјү кими, бу мисалларын һәр икиси ејнидир, лакин һәр ики мүүллифин чүмләләриндәки марағлы чәһәт «арыг» сөзүнүн јазылышыдыр. Бу сөз Әбубәкр Теһрани тәрәфиндән عروق («әруг»), Һәсән Румлу тәрәфиндән исә آرق (арыг) шәклиндә јазылмышдыр ки, бу да азәрбајҗанлы мүүллифин башга әсәрләриндән көтүрдүјү сөзләри тәсһһ етмәсинә бир мисалдыр.

Чаһаншаһын 862 (1457/58)-чи илдә Хорасана һәрби јүрүшү [64, 192a, 193a; 56, 347—353], онун оғлу Һәсәнәлиини јенә һәммин илдә һәбсханадан чыхараг Тәбриз тахтыны әлә кечирмәји [64, 188a—189a; 56, 358—359], Чаһаншаһын гәтлиндән сонра һакимијјәтә чыхмаг уғрунда шаһзадә вә әмирләрин мұбаризәси [64, 169a—169b; 56, 434—439] вә әсасән, Узун Һәсәнлә әлагәдар мә'луматларын изаһында «Китаб-и Дијарбәкријјә»нин Һәсән бәј Румлуја мұстәсна көмәји дәјмишдир.

6. «Һәбибүс-сијәр». «Әһсәнүт-тәварих»ин X чилдиндә-

ки һадисәләрин бир һиссәсинин (хүсусилә I Шаһ Исма-
 жылын сижәси фәалијјәтинин) тәсвириндә «Һәбибүс-си-
 јәр» китабынын да дөврүн тарихи мәнбәји кими әһә-
 мијјәти олмушдур. һакимијјәт уғрунда сон Ағғојунлу
 шаһларынын мүбаризәси [65, 13—14, 16—17, 19—22; 84,
 440—446], Сәфәви дәвләтинин тәшкилиндә I Шаһ Исма-
 жылын ролу, онун Ширван, Шәки вә гоншу дәвләтләрлә
 мүнәсибәтләри вә с. башга мәсәләләр «Һәбибүс-сијәр»
 әсасән гәләмә алынмышдыр. Лакин бизим мүүәллиф Хан-
 дәмирә нисбәтән әһәмијјәти о гәдәр дә чох олмајан һа-
 дисәләрин тәсвирини јығчам кәстәрмәјә чалышмышдыр.
 Бу фикрин сүбуту үчүн ашағыдакы мисал мүнәсибдир:

«Әһсәнүт-тәварих»:

«Һәбибүс-сијәр»

جد شريف آن حضرت را
 از خاک بيرون آورده بمحفة
 نهادند و بمقبره آباء عظامش
 دفن کردند با وجود
 امتداد زمان اعضای روح
 افزایش از هم نپاشیده بود

جسد مطهر آن حضرت را
 بعد از انقضای بیست و
 دو سال از قبر بیرون
 آوردند و در محفة محفوظ
 برحمت حسن لایموت نهادند
 بمقبره منوره آباء عظامش
 بردند و حال آنکه با
 وجود امتداد زمان اعضای
 روح افزایش از هم
 نریخته بود و رنگ بشره
 مبرار کسش در غیایت
 لطافت... مینمود.

[65, 109]

[84, 502—503]

«O һәзрәтин шәрәфәтли
 бабасыны торпагдан чы-
 харыб, табута гојдулар
 вә әчдадынын мәгбәрә-
 синдә дәфни етдиләр. Чох
 вахт кечмәсинә бахмаја-
 раг, онун чәсәди чүрү-
 мәнишди».

«O һәзрәтин пак бәдәнини 22 ил
 кечдикдән сонра гәбирдән чыхарды-
 лар вә табута гојараг, әчдадынын
 нишыгы мәгбәрәсинә апардылар. Ин-
 ди, чохла вахт кечмәсинә бахмаја-
 раг, онун чәсәди чүрүмәниш вә рән-
 ки солмамышды».

Бу вә ја дикәр һадисәни «Һәбибүс-сијәр»дән көтүрәи
 Һәсән бәј Румлу һәмин әсәрә тәнгиди мүнәсибәт дә бәс-
 ләмишдир ки, бу һагда бир гәдәр әввәл данышылды⁸.

7. «Тарих-и Шаһ Исмајыл Сәфәви». Шаһ Исмајылын
 һәјәтыны гәләмә аларкән, Һәсән бәј Румлу аноним мүү-
 әллифин «Тарих-и Шаһ Исмајыл Сәфәви» әсәриндән дә
 әсас мәхәз кими истифадә етмишдир [62,]⁹. Бизим мүүәл-
 лиф 906 (1501)-чы илдә Бакы галасынын гызылбашлар
 тәрәфиндән алынмасыны бу әсәрдән әхз етмиш, һади-
 сәни бир гәдәр ихтисарла өз салнамәсинә дахил етмиш-
 дир. Бундан башга, гызылбашларын Ширвана 1506 вә
 1509-чу илләрдәки јүрүшләри дә бу китабдан көтүрүл-
 мүшдүр.

Дөврүн дикәр мәнбәләриндә тәсадүф олунмајан ма-
 раглы бир факт да нәзәри чәлб едир ки, бу, XV әсрин
 сону—XVI әсрин әввәлләриндә Ағғојунлу дәвләтинин да-
 ғылмага башламасы нәтичәсиндә Азәрбајчан вә Иранда
 12 феодал һакимин өзләрини мүстәгил елан етмәси вә
 һакимијјәти әлләринә алмасы фактыдыр. Бу, јалныз «Та-
 рих-и Шаһ Исмајыл Сәфәви» вә «Әһсәнүт-тәварих» әсәр-
 ләриндә верилмиш, һәмин һакимләрин адлары, һәмчинин
 онлары табелијјиндә олан јерләр бир-бир кәстәрилмиш-
 дир [62, 776—786; 65, 62].

Һәсән бәј Румлу бу әсәрдән истифадә едәркән ано-
 ним мүүәллифин мәлуматларыны мүмкүн гәдәр ихтисар-
 ла көчүрмәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, Гызылбашларла
 османлылар арасында 1514-чү илдә баш верән Чалдыран
 дөјүшү аноним мүүәллифдә 16 сәһифәдә [62, 2456—253a]
 Һәсән бәј Румлуда исә 6 сәһифәдә јазылмышдыр [65,
 143—149].

Аноним мүүәллифдән Һәсән бәј Румлунун истифадә
 етдијини әјани олараг ашағыдакы мисалдан көрмәк
 олар:

«Тарих-и Шаһ Исмајыл Сәфәви»:

«Әһсәнүт-тәварих»:

«خاقان اسکندر شان
 ارکان دولت قاهره را
 مثل حسین بیگ لله و محمد
 خاقان سليمان شان
 دولت قاهره را
 حسین بیگ لله و محمد

⁸ Бах: Әсәрин I фәсли, сәһ. 17—18.

⁹ Бу мәнбәнин фотосурәтини истфадәмизә вердији үчүн тарих
 елмләри доктору О. Ә. Әфәндијевә миннәтдарыг.

بیگ استاجلسو و عبدی
 بیگ شاملو و خادم بیگ
 خلفا و قرا پیسری بیگ
 قاجار را طلب فرموده
 بدیشان گفتند که تختگاه
 آذربایجان را میخواستید
 یا قلعه گلستان را؟ ایشان
 گفتند که آذربایجان را!
 آنحضرت فرمودند که
 دوش بما یکی از امامان
 دین و هادیان طریق
 یقین فرمودند که اگر
 آذربایجان را میخواهی
 دست از محاصره قلعه
 گلستان بردار و در این
 صورت متوجه تختگاه
 آذربایجان باید شد.

[62, 65a]

«Сүлейман шөһрәтлі ха-
 ган Һүсејн бәј Ләлә, Мә-
 пәммәд бәј Устачлу, Әб-
 ди бәј Шамлу, Хадим-
 бәј Хүләфа вә Гара Пи-
 ри бәј Гачар кими мәҗ-
 лубедилмәз дөвләтин сү-
 тунларыны чағырыб он-
 лара деди ки, Азәрбај-
 чан пәјтахтыны истәјир-
 синиз, ја Күдүстан гала-
 сыны? Онлар дедиләр
 ки, Азәрбајчаны. О Һә-
 рәт бујурду ки, дүнән
 кечә дини имамларын-
 дан вә јәгинлик јолунун
 көстәричиләриндән бири

ابدال بیگ دده و محمد
 بیگ استاجلسو و عبدی
 بیگ شاملو و خادم بیگ
 را طلب کرده بدیشان
 گفت که آذربایجان
 میخواستید یا قلعه گلستان؟
 ایشان گفتند: آذربایجان!
 آنحضرت فرمود که دوش
 بما امامان دین و هادیان
 طریق یقین وارد شده
 که اگر آذربایجان
 میخواستی از پای قلعه
 گلستان برخیز بعد از
 آن آنحضرت متوجه
 آذربایجان گشت.

[65, 47]

«Искәндәр шөһрәтлі хаган Һүсејн бәј
 Ләлә, Абдал бәј Дәдә, Мәһәммәд бәј
 Устачлу, Әбди бәј Шамлу вә Хадим
 бәј кими мәҗлубедилмәз дөвләтин
 сүтунларыны чағырыб онлара деди
 ки, Азәрбајчаны истәјирсиниз, ја Кү-
 дүстан галасыны? Онлар дедиләр:
 Азәрбајчаны. О Һәзрәт бујурду ки,
 дүнән кечә јаныма дини имамла-
 рындан вә јәгинлик јолунун көстәри-
 чиләриндән [бири] кәлиб [деди ки],
 әкәр Азәрбајчаны истәјирсәнә, Кү-
 дүстан галасынын әтәјиндән галх.

мәнә деди ки, әкәр Азәр-
 бајчаны истәјирсәнә,
 Күдүстан галасынын мү-
 һасирәсиндән әл чәк. Бу
 үсулла Азәрбајчан пәј-
 тахтына кедилмәлидир».

Бундан сонра о Һәзрәт Азәрбајчана
 јолланды».

8. «Тарих-и аләмара». Узун Һәсән тәрәфиндән бөјүк
 оғлу Султан Хәдрили вәлиһәд тәјин едилмәси мәсәләси-
 нин изаһында Һәсән бәј Румлу бу әсәрә истинад етмиш
 [64, 140б], бир даһа «Тарих-и аләмара» һаггында даныш-
 мамышдыр. Лакин 927 (1520/21)-чи ил һадисәләринин
 «Өлүмләр» бөлмәсиндә һәмин әсәрин мүәллифинин Хачә
 Мөвлана-ји Исфәһани олмағы барәдә Һәсән бәј Румлу-
 нун мәлуматы вардыр [65, 174]

Көстәрмәк лазымдыр ки, «Тарих-и аләмара»—«Тарих-и
 аләмара-ји Әмини» әсәри, Хачә Мөвлана-ји Исфәһани
 исә Фәзлуллаһ ибн Рузбеган Хунәчидир [43, 848]. Мә-
 лум олдуғу кими, бу әсәрин фарсча нүсхәси ССРИ-дә
 јохдур, лакин В. Ф. Минорски ону инкилис дилинә че-
 вирмиш вә нәшр етмишдир. Тәәсүф ки, Парис вә Истам-
 булда сахланылан бу әсәрин фарс мәтнин әлминздә ол-
 мадығындан ондан истифадә едә билмәдик. Буна көрә
 дә, Һәсән бәј Румлунун бу әсәрдән нә дәрәчәдә фәјда-
 ландығы мүәјјәнләшдирилмәди.

Беләликлә дә, «Әһсәнүт-тәварих» гәләмә алынаркән,
 Һәсән бәј Румлунун мүрачнәт етдији тарихи мәнбәләр
 онун өз гејдләринә әсасән мүәјјәнләшдирилл, лакин
 көстәрмәлијик ки, «Әһсәнүт-тәварих»ин јазылмасында
 башга мәнбәләрин дә ролу олмушдур. Һәсән бәј Румлу-
 нун истифадә етдији еһтимал олуна әсәрләрдән бири
 дә Гази Әһмәд Гәффаринин «Тарих-и чаһанара» китабы-
 дыр [120, 311]¹⁰.

«Тарих-и чаһанара» вә «Әһсәнүт-тәварих»ин мүгаји-
 сәси көстәрир ки, Гази Әһмәд Гәффаринин китабы Һә-
 сән бәј Румлу үчүн тарихи мәнбә ролу ојнамышдыр,
 лакин һадисәләрин тәсвири «Әһсәнүт-тәварих»дә даһа
 кенишдир. Мәсәлән, I Шаһ Тәһмасибин 1540-чы илдә Күр-
 чүстана һүчуму «Әһсәнүт-тәварих»дә 3 сәһифәдә [65

¹⁰ Ч. Н. Седдон бу һагда јазыр. «Ола билсин ки, Һәсән бәј
 Румлу Гази Әһмәд әл-Гәффаринин «Чаһанара» әсәриндән дә фәј-
 даланмышдыр, лакин бу гәти дејилдир» [120, 311].

296—298], «Тарих-и чаһанара»да исә чәми бир сәтирдә [88, 294] тәсвир олунмушдур. Јенә һәмин сәфәви шаһынын 1546-чы илдә Күрчүстана олан икинчи жүрүшү «Әһсәнүт-тәварих»дә ики сәһифә [65, 316—317], «Тарих-и чаһанара»да ики сәтир [88, 23—24], 1551-чи илдә баш верән 3-чү жүрүш «Әһсәнүт-тәварих»дә 5 сәһифә [65, 351—355], «Тарих-и чаһанара»да 1 сәтир [88, 300], 1554-чү илдә олан 4-чү жүрүш исә биринчи әсәрдә 11 сәһифә [65, 379—389], икинчи китабда ики сәтир [88, 302] јер тутмушдур.

Бундан әләвә, Азәрбајчанла әләгәдар олан бә'зи һадисәләр «Әһсәнүт-тәварих»дә әһәтә едилдијинә бахмајараг, «Тарих-и чаһанара»да јохдур. Мәсәлән, 944 (1537/38)-чү илдә Ширванда гызылбашларә гаршы баш верән гәләндәр дәрвишини үсјаны [65, 282], 954 (1547/48)-чү илдә јенә дә Ширванда олан Бурһан Мирзәнини үсјаны [65, 326—327], 961 (1553/54)-чи илдә Ширваны әлә кечирмәк үчүн Түркијәдән кәлән Гасым Ширванини Ширван һакими Абдулла хан Устачлу илә олан мүвәффәгијәтсиз дөјүшү [65, 382—383] «Тарих-и чаһанара» әсәриндә верилмәмишдир. Лакин бунларә бахмајараг, һәсән бәј Румлу, фикримизчә, Гази Әһмәд Гәффарини китабындан истифадә етмишдир. Белә ки, ашағыдакы чүмләләр «Әһсәнүт-тәварих»ин даһа бир мәнбәјини ашкар едир:

«Әһсәнүт-тәварих»:

شاه دین پناه با سلطان
بایزید در باغ میگردید
خود را بشاه دین پناه
رسانیده آهسته گفت: دو
کلمه واجب العرض دارم.

[65, 412]

«Динин пәнаһи олан шаһ Султан Бајазидлә бағда кәзирди. Өзүнү динин пәнаһи олан шаһа чатдырыб деди: «Ики кәлмә вачиб сөзүм вар».

«Тарих-и чаһанара»:

نواب عالی و سلطان
بایزید در باغ سعادت
آبادسیر میفرمودند خود
را بخدمت رسانیده
آهسته گفت: دو کلمه
واجب العرض دارم.

[88, 305]

«Алиһәзрәт вә Султан Бајазид Сәәдәтабад бағында сәјрә чыхмышдылар. Өзүнү онун хидмәтницә чатдырыб, јавашдан деди: «Ики кәлмә вачиб сөзүм вар».

Көстәрмәк лазымдыр ки, «Әһсәнүт-тәварих» өзү дә башга тарихи әсәрләрин јазылмасындан өтрү дәјәрли бир мәнбә олмушдур. «Әһсәнүт-тәварих»ә бөјүк гијмәт верән Искәндәр бәј Мүнши тәвәзәкарлыгла јазмышдыр: «Румлу тарихчиси мәрһум һәсән бәј о һәзрәтин (I Шаһ Тәһмасибин—Ш. Ф.) заманында «Әһсәнүт-тәварих» адлы елә бир китаб јазмышдыр ки... биздә елә јазмаг бачағығы јохдур» [58, 46].

Үмумијјәтлә, Искәндәр бәј Мүнши «Әһсәнүт-тәварих»ә тез-тез мурәчиәт етмишдир: «Әһсәнүт-тәварих»дә јазылмышдыр ки...» [58, 31], «Тарихчи һәсән бәј Румлу «Әһсәнүт-тәварих»дә јазыб ки...» [58, 32], «Әһсәнүт-тәварих мүәллифинин сөзүнә әсәсэн...» [58, 38] вә с.

Азәрбајчан тарихи илә әләгәдар олан бир сыра һадисәләр, мәсәлән, 945 (1538/39)-чи илдә I Шаһ Тәһмасибин Ширваншаһ Шаһрух үзәринә гошун көндәрмәји вә Ширванын мүстәгиллијинин сону [65, 285—290; 58, 80—82], 947 (1540/41), 953 (1546/47), 958 (1551/52) вә 961 (1553/54)-чи илләрдә бу сәфәви шаһынын күрчүләр үзәринә етдији һәрби сәфәрләр [65, 296—298, 316—317, 351—355, 379—382; 58, 84—85, 85, 85—87, 87—88], јенә онун 958 (1551/52)-чи илдә Шәкијә һүчүму вә Дәрвиш Мәһәммәд ханын өлдүрүлмәси [65, 348—351; 58, 82—83], 981 (1573)-чи илдә битән Тәбриз халг күтләләринин үсјаны [65, 455—457; 58, 117—118] вә с. мәсәләләр мәнз «Әһсәнүт-тәварих»ин сәјәсиндә «Тарих-и аләмәра-ји Аббаси» әсәриндә ишыгландырылмышдыр, лакин I Шаһ Тәһмасибин Күрчүстана жүрүшүнүн тәсвири һәсән бәј Румлуда даһа мүфәссәлдир. Шәхсән бизим мүәллифин дә иштирак етдији бу жүрүш гәләбә илә битдикдән сонра сәфәви шаһынын Кәнчә вә Јевлаха сәфәри [65, 317] Искәндәр бәј Мүншин тәрәфиндән көстәрилмәмишдир. Һабелә 972 (1564—65)-чи илдә I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән ләғв олунан тамға веркисинин үмуми мәбләгини [65, 428] «Тарих-и аләмәра-ји Аббаси» мүәллифи гејд етмәмишдир, лакин «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә бу мүнасибәтлә јазылан ики мисра ше'ри Искәндәр бәј Мүншини әсәринә көчүрмүшдүр [65, 428; 58, 123]. Һәр ики әсәрдәки бә'зи чүмләләрин јахынлығыны ашағыдакы мисаллә нәзәрә чатдырмаг олар:

قلندری در شیروان
 دعوی نمود که من سلطان محمد بن
 محمد بن شیخ شاهم و
 لشکر بسیار بهم رسانیده
 برسالیان مستولی گردید
 و از آنجا بشماخی آمد.

[58, 80]

«Бир гәләндәр оғлан ид-
 диа етди ки, мән Шејх-
 шаһын оғлу Султан Мә-
 һәммәдәм. Чохлу гошун топларыб
 Салҗаны тутуб, орадан
 Шамахија кәлди».

قلندری در شیروان
 دعوی نمود که من سلطان
 محمد بن شیخ شاهم و
 لشکر بسیار بهم رسانیده
 برسالیان مستولی گردید
 و از آنجا بشماخی آمد.

[65, 282]

«Ширванда бир гәләндәр иддиа ет-
 ди ки, мән Шејхшаһын оғлу Султан
 Мәһәммәдәм. Чохлу гошун топларыб
 Салҗаны тутду вә орадан Шамахија
 кәлди».

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәси Гази Әһмәд Гуминин
 «Хүласәтүт-тәварих» әсәринин җазылышы үчүн дә тари-
 хи мәнбә ролу ојнамышдыр, лакин «Әһсәнүт-тәварих»дә
 орижинал мә'луматлара даһа тез-тез раст кәлирик. Белә
 ки, һејдәр Сәфәви вә Султан Јағуб Афғојунлунун өлүм
 һадисәләрини һәсән бәј Румлу башга мүүллифләрдән
 фәрғли вермишдир. Мәсәлән, Султан һејдәрин 893
 (1488)-чү илдә Ширваншаһ Фәррух Јасарла дөјүш за-
 маны җараланыб өлдүјүнү бүтүн мәнбәләр тәсдиғ едир,
 лакин һәсән бәј Румлу онун өз дөјүшчүсү тәрәфиндән
 өлдүрүлдүјүнү билдириб җазыр: «Кизли галмасын ки,
 она дәјән ох дүшмәнләри тәрәфиндән јох, Султан һеј-
 дәрин өз гошунундан атылмышды. һәммин дөјүшдә олан
 адамларын бир дәстәси сөјләди ки, о һәзрәтин әмирлә-
 риндән Шаһсувар Ләнкәранинин атасы бу иши едибдир»
 [66, 618]. Јахуд, Султан Јағубун тәсадүфән анасы Сәл-
 чугшаһ бәјимин әли илә өлдүрүлмәсинин тәсвири [64,
 1266] «Хүласәтүт-тәварих» әсәриндә һеч јохдур.

Белә мисалларын сажыны артырмағ олар, лакин шүб-
 һә јохдур ки, Гази Әһмәд Гуми «Әһсәнүт-тәварих»дән
 истифадә етмишдир. Онун өзү дә «Хүласәтүт-тәварих»ин
 Е. Глассен нәшринин башланғычында буну етираф едир.

Инди, һәр ики мүүллифин бир чүмләсинә нәзәр је-
 тирәк:

«Хүласәтүт-тәварих»:

«Әһсәнүт-тәварих»:

پس از تقدیم مقدمات
 حرب و جدال آن فارس
 میدان جلال سمند... در
 مزمار پیکار بجولان در
 آورد.

[108, 63]

«Дөјүш һазырлығындан
 сәһра чәләл мејданынын
 о атлысы чәнк шејруру-
 нун сәси алтында... аты-
 ны чөвлана кәтирди».

پس از تقدیم مقدمات
 حرب و جدال آن فارس
 میدان جلال سمند... بجولان
 در آورده ...

[66, 617]

«Дөјүш һазырлығындан сонра чәләл
 мејданынын о атлысы... атыны чөвля-
 на кәтирди».

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәсиндән бәһрәләнән әсәр-
 ләрдән бири дә мүүллифи мә'лум олмајан вә XVII әсрин
 әввәлләриндә җазылан «Аләмара-ји Шаһ Исмајыл» кита-
 быдыр [83]. Бу әсәри нәшр едән Әскәр Мүнтәзирсаһибин
 өзү бу һагда җазыр: «Бу китабын мә'хәзләриндән бири
 һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» әсәридир» [83,
 16]. һәр ики китабы охудугча, доғрудан да, «Аләмара-ји
 Шаһ Исмајыл» әсәринин мәнбәләриндән биринин «Әһсән-
 нүт-тәварих» олдугу нәзәрә чарпыр. Мәсәлән:

«Аләмара-ји Шаһ Исмајыл»:

«Әһсәнүт-тәварих»:

با کافه بر ایا و زیر
 دستان بر نهج معدلت و
 شفقت زندگانی میفرمود
 و از مهابت آن حضرت
 هیچ کس از سپاه ابواب
 تعدی و تقلب بر روی
 خلاق نمیگشودی.

[83, 624—625]

با رعایا و زیر دستان بر
 نهج معدلت و شفقت
 زندگانی میکسرد و از
 مهابتش ابواب تعدی
 و تقلب بر روی خلاصق
 نمیگشودی.

[65, 182]

«Рәијәт вә әлиһини алтындакы адамларла әдаләтлә өмүр сүрүрдү. О һазрәтин горхусундан һеч бир дөјүшчү халга зүлм етмирдн».

«Рәијәт вә әлиһини алтындакы адамларла әдаләтлә өмүр сүрүрдү. Оуну горхусундан халга зүлм едилмирдн».

XVII әсрдә јашајан тарихчи Шејх Мәһәммәд Бәга Сәхаранпури дә «Мир'атүл-аләм» әсәрини јазаркән, «Әһсәнүт-тәварих»дән тарихи бир мәнбә кими истифадә етмишидр¹¹. «Мир'атүл-аләм» һадисәләри олдуғча јығчам әкс етдирән үмумтарих әсәридир. I Шаһ Тәһмасибин һәрби сәфәрләри, хүсусилә онун османлы султаны Сүлейманла етдији мүһарибә [92, 243—244], II Шаһ Исмајлын һакимнәјјәтә чыхарылмасы заманы шаһзадә вә әмирләрин мубаризәси [92, 244—245] вә б. һадисәләрин тәсвириндә «Әһсәнүт-тәварих»ин тәсири дүјүлүр. Һәсән бәј Румлунун сәһифәләр сәрф етдији һадисәләри Сәхаранпури бир нечә сәтирдә изаһ етмәклә кифајәтләнмишидр. Ашағыдакы мугајисә һәр ики мүәллифин чүмләләри арасындакы јахынлығы көстәрир:

«Мир'ашүл-аләм»:

«Әһсәнүт-тәварих»:

ذو ذوبه بسر بسر قوس
نصف قوس فنكى بود بر
برج قوس ظاهر شد.

[92, 245]

ذو ذوبه مهيب كه طولش
نصف قوس فنكى بود بر
برج قوس ظاهر شد.

[65, 495]

«Гөвс бүрчүндә горхунч бир јүрүглү улдуз көрүндү».

«Гөвс бүрчүндә узунлуғу фәләк гөвсүнүн јарысы бөјдә олан горхунч бир јүрүглү улдуз көрүндү».

Чүнабадинин «Рөвзәтүс-сәфәвијјә» әсәриндә дә «Әһсәнүт-тәварих»ин тәсири һиссә олунур. Орадакы тајфа вә мұхтәлиф әмирләр арасында олан мубаризә [97, 244, 257, 259, 263, 264], өзбәк ханы Үбейдин Хорасана етдији һәрби јүрүшләр [97, 287—295], Ширван һадисәләри [97,

11 Бу әсәрин мүәллифинин Мир Бәхтәвәр хан адлы бир шәхс олмасы барәдә јанлыш фикир вардыр. (Бу барәдә әтрафлы мәлүмәт алмағ үчүн бах: Ч. А. Стори. Персидская литература, переработан и дополнен Ю. Э. Брегель, ч. I, М., 1972, сәһ 440—441). Ч. Ибраһимов да Мир Бәхтәвәр ханын мүәллифлијини тәсдиғ етмиш вә онун XV—XVI әсрләрдә јашадығыны көстәрмишидр [30, 4]. Һалбуки Мир Бәхтәвәр хан 1685-чи ил февралын 19-да вәфат етмишидр. (Бах: Ч. А. Стори. Көстәрилән әсәри, сәһ. 441).

360—362, 393—405, 434—438] «Әһсәнүт-тәварих»дәки мұвафиг һадисәләрә охшар тәрздә гәләмә алынмышдыр. 953 (1546/47)-чү илдә I Шаһ Тәһмасибә гаршы әлгас Мирзәнин үсјанына анд кәтирилән ашағыдакы мисалын охшарлығы бу әсәрдә олан онларча јахын чүмләдән јалныз биридр .

«Рөвзәтүс-сәфәвијјә»:

«Әһсәнүт-тәварих»:

وى را قسم دادند كه
ديگر قسم از جادة
بعد اليوم قدم از جادة
مقابعت بيرون ننهد.

[97, 394—395]

[65, 315]

«Она анд ичирсинләр ки, бу күндән сонра аддымыны әдәб... јолундан көнара чыхармасын».

«Она анд ичирдиләр ки, даһа аддымыны табечлилик јолундан көнара чыхармасын».

Беләликлә, мәлүм олур ки, «Әһсәнүт-тәварих»ин гәләмә алынмасында ондан әввәл јаранан онларча китабдан тарихи мәнбә кими истифадә олунмуш вә «Әһсәнүт-тәварих»ин өзү дә башга әсәрләрин јазылмасындан өтрү дәјәрли мәнбә олмушдур.¹²

Һәсән бәј Румлунун салнамәсиндә олан мүәјјән һиссәләрин јухарыда адлары чәкилән тарихи мәнбәләрдәки мұвафиг парчаларла мугајисәси нәтичәсиндә белә бир фикрә кәлмәк олар: бизим мүәллиф дә башга тарихчиләр кими әсасән сијаси һадисәләрә үстүнлүк вермишидр. Һәсән бәј Румлу да башга салнамәчиләрин јазы ән'әнәсинә ујғун оларағ өз әсәрини тәсвири сәпкидә гәләмә алмышдыр. Лакин ону башга мүәллифләрдән фәргләндирән әсас чәһәт, јери кәлдикчә, һадисәләрә өз шәхси, орижинал мұнасибәтини билдирмәсидир. Салнамәнин IX чилдинин компилјатив характер дашымасына бахмајарағ, орада да мүәллифин һадисәләрә вә онларын иштиракчыларына мұнасибәтини көрмәк олур. Ән әсаслысы исә будур ки, «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндәки һадисәләр башга фәрәдилли орта әср мә'хәзләринә нисбәтән даһа дөлғун шәкилдә әкс етдирилмишидр.

12 Монографијанын бу фәсли ишләнәркән, Һәсән бәј Румлунун јашадығы дөврүн мәсулу олан әсәрләрә, о чүмләдән «Тәзкирә-ји Шаһ Тәһмасиб», «Чәһаһирәл-әхбар», «Тәкмиләтүл-әхбар» китабларына да мұрачпәт едилди. Мәлүм олду ки, бу әсәрләр вә «Әһсәнүт-тәварих» бири дикәри үчүн тарихи мәнбә ролу ојнамамышлар.

**«ӘҺСӘНУТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИ
XV—XVI ӘСРЛӘР АЗӘРБАЙҖАНЫНЫҢ
ИҖТИМАИ-ИГТИСАДИ ВӘ СИЈАСИ
ТАРИХИНИҢ МӘНБӘЈИ КИМИ**

1. Дөвләт гурулушу мәсәләләри

Тарихән мә'лумдур ки, XV әсрдә Азәр-бајчан әразисиндә бөјүк гүдрәтә малик олан Дәрбәнди-ширваншаһлар (1382—1538), Гарагојунлу (1410—1468) вә Аггојунлу (1468—1501) кими үч сүләлә һөкмранлыг етмиш, XVI әсрдән исә Сәфәвиләрин һакимијјәти башланмышды. Ширваншаһ I Ибраһимин һакимијјәтиндән башлајараг бүтүн XV әср боју Ширван «өз игтисади вә сијаси чичәкләнмә дөврүнү кечирмәкдә иди» [36, 180; 26, 395]. Ширваншаһлар өлкәдә мүтләг һаким һесаб олу-нурдулар. Һәсән бәј Румлу вә башга орта әср тарихчи-ләри Ширваншаһы чох вахт «падшаһ, вали, һаким, султан» титуллары илә адландырмышлар [64, 184б, 195б, 197а, 98, 125а; 60, 442б; 81, 234б; 74, 79]. Китабәләр дә I Ибраһимин «султан, султанүл-ә'зәм» титулу дашыды-ғыны тәсбит едир [10, 12, 13]. Азәрбајчанда истәр гара-гојунлу, аггојунлу, истәрсә дә сәфәви һакимијјәтинин илк дөвләриндә ширваншаһлар даим мүстәгил галмаға ча-лышыр, асылы вәзијјәтә дүшмәмәјә сә'ј едирдиләр. Мәһз буна көрә дә Ширван нисбәтән динч һәјәт тәрзи кечир-миш вә онун бә'зи башга дөвләтләрдән асылылығы номи-нал характер дашымышдыр. Гарагојунлу вә Аггојунлу дөвләтләриндә исә феодал арачәкишмәләри, сарај һәрч-мәрчлији, мүхтәлиф зиддијјәтләр игтисади вә сијаси һә-јәтын нормал инкишафына даим мане олмушдур. *

Инди XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчанда һөкм сүрән әсас феодал синфи нүмајәндәләринин дөвләтин идарә едилмәсиндә ролу вә онларын фәалијјәтинин, әсасән, «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә нечә әкс олунмасы барәдә мә'лумат верәк: *

Шаһ: О, Азәрбајчан феодал дөвләтләринә үмуми рәһбәрлик едир вә орта әср тарихчиләринин, о чүмлә-дән Һәсән бәј Румлунун көстәрдији кими, «падшаһ, сул-тан, вали», бә'зән дә «һаким» адланырды. XVI әсрин башланғычында шиә дининин Гызылбаш дөвләтиндә јә-канә дөвләт вә милләт тәригәти гәбул едилмәси дөвләт апаратынын мәркәзләширилмәсинә вә мәркәзи һакимиј-

јәтин XV әсрә нисбәтән олдугча гүввәтләnmәсинә кәти-риб чыхарды. Шәриәтә көрә шаһ өлкәдәки торпаг вә сујун баш мүлкијјәтчисә сајылырды; о, өлкәнин ән бө-јүк феодалы иди [52, 127, 103].

Сәлтәнәт ирсән шаһдан шаһзадәјә кечир вә беләлик-лә дә, шаһлыг өзүндә мүтләг монархија хусусијјәтини әкс етдирирди. Һөкмдар һакимијјәти алтындакы јерләри јухары тәбәгәдән олан ә'јанлар васитәсилә идарә едир, мәмләкәтин јәканә вариси сајылырды [64, 168а, 248а; 65, 182].

XV—XVI әсрләрин мәһсулу олан бә'зи китабларда, о чүмләдән XVI әср мәнбәји «Намә-ји нами» әсәриндә али тәбәгәнин «султанлар, әмирләр, сәдрләр, вәзирләр вә са-раја јахын шахсләр» олдугу көстәрилик [69, 13].

Шаһ мүһүм мәсәләләрин һәлли үчүн дөвләт башчы-лары илә мәшвәрәт едир, сәдр, вәзир, һаким вә башга мәс'ул шахсләрин рә'ј вә тәклифләринә гулаг асырды [64, 263а, 263б; 76, 15б]. Анчаг, шүбһәсиз, һәлледичи сөз шаһын оларды.

О, адәтән, дөвләтин пәјтахт адланан әсас шәһәриндә јашајыр, гышлаг вә јәјлаг јерләринә кетмәји нәзәрә алынмәсә, әсасән, мүһарибә вахты шәһәри тәрк едир-ди. Мәсәлән, гарагојунлу вә аггојунлу һөкмдарлары Тәб-риздә, I Шаһ Исмајыл Тәбриздә, I Шаһ Тәһмасиб Тәб-риздә вә Гәзвиндә, II Шаһ Исмајыл Гәзвиндә, Шәки һа-кимләри Шәкидә, ширваншаһлар I Ибраһим, I Хәлилул-лаһ, Фәррух Јасар, II Ибраһим, II Хәлилуллаһ вә Шаһ-рух вахтларынын чохуну Шамаһыда кечирмишләр.

Бә'зән күтләви өлүмләрә сәбәб олан хәстәликләрә кө-рә дә шаһ мүвәггәти олараг шәһәрдән чыхырды. 841 (1437/38)-чи илдә Тәбриз вилајәтиндә таун јайылдығы үчүн Чаһаншаһ пәјтахтдан чыхмыш вә бир мүддәт Бәр-дәдә галмышды [64, 220б].

Бир-бириндән асылы олан дөвләт башчылары ара-сында «шәртнамә» јазылыр вә бу сәнәдлә биринин дикә-риндән асылылығы нәзәрә чатдырылырды. Белә ки, 894 (1488/89)-чү илдә Фәррух Јасар вә Јагуб Аггојунлу ара-сында јазылмыш шәртнамәдә биринчи тәрәфин асылы-лығы ајдын нәзәрә чарпыр: «...Сөз верирәм ки, достун олум, сәнинлә јахшы јола кедим, вә'д етдијим 5000 Тәб-риз түмәни [мәбләгиндә пулу һәр ил] кечикдирмәдән көндәрим» [66, 624—625].

Шаһ өлдүкдә бир гајда олараг чахнашма дүшүр.

башга өлкө һөкмдарлары, жахуд шаһын өвладлары, хүсүсилә гүдрәтли әмир вә жүксәк вәзифә саһибләри тахты өз хејирләринә әлә кечирмәјә чалышырдылар [64, 248б; 65, 136, 463—475].

Шаһзадә: һәсән бәј Румлу вә башга тарихчиләр шаһзадәләр һаггында да мараглы ма'луматлар вермиш, онларын һәјатыны, дәвләтдә ролуну, әхлаг, габилијјәт вә бачарығыны тәсвир етмишләр. Һәсән бәј Румлу адәтән шаһын вәфатындан сонра онун өвладларынын адларыны бир-бир садалајыр [64, 225б, 245б; 65, 11, 89].

Дәвләт ишләриндә тәчрүбә әлдә етмәкдән өтрү шаһзадәләр вилајәтләрә һаким тә'јин едилир вә беләликлә, «сынаг дөврү» кечирирдиләр [64, 248 б]. Һаким шаһзадәјә һакимијјәт рәмзи кими тәбил, бајраг вә орду верилирди [97, 294]. Азјашлы шаһзадә бир гајда олараг, «ләлә» адланан тәрбијәчи әмирә тапшырылырды. Һаким шаһзадәнин ихтијарына верилән јерин бүтүн инзибати ишләри ләлә вәситәсилә идарә едилирди.

Шаһзадәләр һакимијјәти әлә кечирмәкдән өтрү чох вахт бир-бирләри илә мүбаризә едирдиләр [65, 253, 315]. Шаһзадә ләлә вә өзүнүн башга һимајәчиләриндән өтрү бир кәлир вәситәси иди, чүнки онлар шаһзадәнин адындан һәрәкәт едир, бөјүк сәрвәт топлајырдылар [74, 61]. Идарә етдикләри јерләрдә шаһзадәнин дә идарәедичи диваны олурду [81, 257б; 97, 186]. Бә'зән исә шаһзадәләр тә'јин олундуғлары јерә өзләри кетмир, ораја е'тибарлы нумајәндәләрини көндәрмәклә кифајәтләнирдиләр [74, 62—63].

Ләлә: Гарагојунлу дәвләтинин илк илләринин тәсвирини верән һадисәләр шәрһ едиләркән «Әһсәнүт-тәварих»дә ләлә истилаһы «атабәј» кими ишләнмиш вә Гара Јусифин оғлу Пирбудағын Әмир Гара адлы атабәјнин ады чәкилмишдир [66, 85]¹³.

Ләлә бу вәзифәјә шәхсән шаһ тәрәфиндән тә'јин едилир вә шаһзадәнин бүтүн һәрби, мүлки вә мали ишләрини онун адындан идарә едирди [66, 325]. Бу вәзифәјә намизәд, әсасән, һөкмдарын јахын гоһумларындан олар-

13 «Китаб-и Диярбәкријјә» әсәриндә Узун Һәсәнин дә ләләси «атабәј» адландырылмышдыр [56, 190]. Искәндәр бәј Мүши исә бу сөзү «аталыг» кими ишләтмишдир [58, 61].

ды [11, 38]. Сам Мирзәнин ләләси Дурмуш хан Шамлу өләндән сонра онун гардашы Һүсејн Шамлу кәнч шаһзадәнин јени ләләси олмушду [61, 239]¹⁴.

Ләлә адлы-санлы әмирләрдән дә тә'јин едилирди [88, 254]. Аггојунлу дәвләтиндә бөјүк рол ојнамыш әмир Суфи Хәлил бир мүддәт шаһзадә Бајсунгурун (Султан Јағубун оғлу) ләләси олмушду [65, 495]. Әмирин ләләлијә кечирилмәси онун тәрәфиндән бөјүк бир һадисә кими гүјмәтләндирилир вә әмир бу мүнәсибәтлә бөјүк зијафәт верирди [65, 154], чүнки азјашлы шаһзадәјә ләлә олан әмирин бөјүк сәләһијјәти олурду [66, 325]. Чаһаншаһ Исфәһан әјаләтини оғлу Мәһәммәди Мирзәјә верәркән, «шаһзадә һәлә һәдди-бүлуға чатмадығындан» әјаләтин бүтүн ишләри ләлә Мәһәммәдә тапшырылмышды [66, 325].

Тәсадүфи дејил ки, ләләјә бә'зән «е'тимадүд-дәвлә» дејилмишдир [81, 274а]¹⁵. Хәндәмирин јаздығына көрә, әјаләтин бүтүн сәләһијјәти ләләнин ихтијарында иди [84, 553].

Илк сәфәви шаһлары шаһзадә анадан олан кими она ләлә тә'јин едирдиләр. Белә ки, 938 (1531/32)-чи илдә доғулан шаһзадә Мәһәммәдә Сам Мирзәнин сабиг ләләси Һүсејн хан Шамлу ләлә тә'јин едилмишди. Әбди бәј Ширазинин ма'луматына көрә, «шаһзадәни эзәмәтлә онун евинә апарыб, она тапшырдылар» [81, 257б]. 963 (1555/56)-чу илдә анадан олан Һејдәр Мирзәјә Шаһ Тәһмасиб дәвләтин вәкили Мә'сум бәј Сәфәвинин ләлә тә'јин етмишди [65, 490; 81, 273б].

Бир мүддәт Ширванын һакими олан Әлгас Мирзәјә мүхтәлиф вахтларда ики ләлә тә'јин олунмушду. Онун ахырынчы ләләси Гази хан Тәкәлунун гәтлиндән сонра Әлгас Мирзә ләләсиз галмышды [81, 255 б]. Көрүнүр ки, шаһзадәдә ишләри мүстәгил идарә етмәк габилијјәти јаранаркән даһа ләләјә еһтијач галмырды.

Әмирул-үмәра: XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҗанда дәвләтин идарә олунмасында шаһдан сонра биринчи јердә әмирул-үмәра дурур вә өлкәнин һәрби гүввәләринә башчылыг едирди [36, 198; 30, 77]. «Әһсәнүт-тәварих» вә дөврүн башга мәнбәләриндә бөјүк сәләһијјәтә малик олан бу вәзифәнин саһиби «мәликул-үмәра, мәлик-и ә'зәм,

14 Дурмуш хан Шамлу I Шаһ Исмајылын арвады Тачлы бәјинин гардашы иди [83, 81].

15 «Е'тимадүд-дәвлә» баш вәзирин титулу олмушдур.

эмир-и бозорк, эмир-и э'зэм» адландырылмыш [66, 126, 235; 61, 288] вэ «өлкэ ишлэринин идарэсин»нин онун элин-дэ олдугу көстөрилмишдир [65, 185].

Һэсэн бэј Румлуја көрә эмирүл-үмәраја мэхсус олан мөһүр «али диванын башга мөһүрләриндән јухарыда вурулурду» [65, 107].

XV—XVI эсрләр боју эмирүл-үмәра өлкәдәки эн јүк-сәк вәзифәләрдән бири сајылырды. Гарагојунлу дөвләтинин илк вахтларында бу дөвләтин эмирүл-үмәралары Бәстам Чакирлу [66, 37, 46] вә Эмир Гараман [66, 115] олмуш вә онлар ажры-ажры вахтларда бу вәзифәни ичра етмишләр.

Бајсугур Аггојунлунун эмирүл-үмәрасы Фәррух бэј адлы бир эмир олмушдур [66, 630].

Һэсэн бэј Румлу эмирүл-үмәранын дөвләтдә әсас сима олдуғуну көстәрир. Белә ки, Гара Јусиф әсир алды-ғы Султан Әһмәд Чәләјирини өлдүрмәк истәмәдијинә бахмајараг, эмирүл-үмәра Бәстам Чакирлунун истәјинә гаршы дурмагдан чәкинмиш вә өлүм һөкмү вермәјә мач-бур олмушду [66, 68].

Бизим мүүәллифә көрә, эмирүл-үмәра «дөвләтин ихтијар саһиб» иди [66, 126, 184]. 930 (1523/24)-чу илдә вәзир Чәләләддин Хандәмир Тәбризинин јандырылыб һәлак едилмәсинә сәбәб эмирүл-үмәра Див султан Румлунун һөкмү олмушду [66, 184].

XV эсрдә эмирүл-үмәра мәнсәбинин ики шәхс тәрәфиндән ичра едилмәси фактына тәсадүф олунмурса, XVI эсрин мүүәјјән илләриндә эмирүл-үмәралығын шәрикли апарылмасы һалына раст кәлинир. Мәнбәләрин мә'луматына көрә, 906 (1500/01)-чы илдә Исмајыл Сәфәви Ширваны аларкән, онун дөјүшчүләриндән Һүсејн бэј Шамлу вә Абдал бэј Дәдә эмирүл-үмәра идиләр [98, 137a; 61, 288]. 936 (1529/30)-чы илдә исә I Шаһ Тәһмасиб өз бачысы оғланлары Һүсејн хан вә Абдулла ханы эмирүл-үмәра етмишди [65, 238; 81, 2566; 58, 49].

Бу вахта гәдәр тәдгигат әсәрләриндә эмирүл-үмәра вәзифәсинин шәрикли апарылмасына даир мүләһизә јүрүдүлмәмишдир. Анчаг јухарыда јазылан мә'луматдан көрүнүр ки, мүүәјјән мүддәтдә бу вәзифә мүштәрәк ичра едилмишдир. Фикримизин субтуу үчүн бир даһа мәнбәјә мүрачиәт едәк: Әбди бэј Ширази јазыр: «Мустафа султан Устачлу эмирүл-үмәралыгда Див султана шәрик

олду, лакин бу вәзифәдә Див султан даһа үстүн иди» [81, 2526].

Мәнбәләрдә эмирүл-үмәра мәнсәби бә'зән вәкаләт вә диван эмири вәзифәләринин синоними кими дә көстәри-лир. Мәсәлән, Һэсэн бэј Румлу јазыр ки, Див султан кәнчлијиндә I Шаһ Тәһмасибин эмирүл-үмәрасы иди [65, 184]. Мүүәллиф азачыг сонрақы изаһында Дивин вәкил олдуғуну билдирир [65, 187—188]. «Лүббәт-тәварих» әсәриндә Һүсејн бэј Шамлунун I Шаһ Исмајылын эмирүл-үмәрасы олдуғу көстөрилмиш [98, 137]. сонрадан исә о, диван эмири кими гәләмә верилмишдир [98, 144]. Бу ми-салдан башга Мир Јәһја Гәзвини јазыр: «Диван эмири олан Чајан султан Устачлу 930 (1523/24)-чу илдә вәфат етди, онун јерини оғлу Бајазид султана вердиләр. О да бир нечә күндән сонра өлдү вә эмирүл-үмәралыг мәнсә-бинә Див султан Румлу тә'јин олунду» [98, 150]. Әбди бэј Ширази дә Дивин эмирүл-үмәра вә вәкил олдуғуну јазыр [81, 2536].

Фикримизчә, эмирүл-үмәранын вәкил адландырылма-сы илә разылашмаг олар, чүнки һакимијјәтинин баш-ланғычында I Шаһ Тәһмасибин эмирүл-үмәралары бир нөв онун вәкилләри олмушлар ки, бүтүн ишләри кәнч вә тәчрүбәсиз шаһын адындан апарырдылар. Анчаг ор-та эср тарихчиләри тәрәфиндән эмирүл-үмәралығын ди-ван эмири мәнсәби илә ејниләшдирилмәси дүзкүн дејил-дир ки, бу барәдә «Диван эмири» бәһсиндә данышыла-чагдыр.

Сәдр: Дөвләтдә тутдуғу мөвгејинә көрә XVI эср Сә-фәви дөвләтиндә эмирүл-үмәрадан сонрақы јер сәдрә мэхсус олмушдур. Лакин XV эср Гарагојунлу вә Агго-јунлу дөвләтләриндә сәдрәт мәнсәбини апаран шәхсин ролу бир эср сонрақы сәдрин ролундан фәргләнир вә елә бөјүк үстүnlүјә малик дејилди. Мәнбәләрдә һәтта XV эср Азәрбајчан феодал дөвләтләриндә вәкил вә вә-зирин тутдуғу мөвгејин сәдрә нисбәтән даһа үстүн ол-дуғу ашкар нәзәрә чарпыр вә сәдрин фәалијјәти, әсасән, көстәрилмир.

Тарихчиләрин әксәријјәти бу вәзифәни «јүксәк вәзи-фә» адландырмышдыр [65, 110; 84, 549; 97, 126]. Үмүмиј-јәтлә, Һэсэн бэј Румлу вә башгаларынын әсәрләриндә Гарагојунлу дөвләтиндә сәдрин ојнадығы рол аз ишыг-ландырылмышдыр, лакин Аггојунлу дөвләт апаратында сәдрин ичра етдији вәзифәнин өн плана чәкилдијинә

ишарә едилмишдир. Һәсән бәј Румлу ағгојунлу сәдри Гази Исаны «сәдарәт мәнсәби вә дини ишләр вәзифәсинин саһиби» адландырыр, лакин бир мүддәт сәдрлик едән бу шәхсин сәлтәнәтдә «ихтијар саһиби» сајылаң вәкил Суфи Хәлилин фәрманы илә өлдүрүлмәси [66, 633; 84, 436; 88, 254] сәдарәт вәзифәсинин XV әсрдә һәлә о гәдәр дә мөһкәм мөвге тутмадығыны көстәрир.

АҒарагојунлу дәвләтнин таркибиндә олан Бағдад әјәләти, «Әһсәнүт-тәварих»дә көстәрилдијинә көрә, 847 (1443/44)-чи илдә Чаһаншаһ тәрәфиндән оғлу Мәһәммәди Мирзәә верилмиш вә шаһзадә азјашлы олдуғундан шәһәр ишләринин идарәси Абдулла адлы бир шәхсә тапшырылмышды [66, 250]. Һәсән бәј Румлу Абдулланын вәзифәсинин адыны көстәрмирсә дә, онун Мәһәммәди Мирзәнин ләлоси вә сарајында сәдарәт мәнсәбинин саһиби олдуғу билинир, лакин сәфәви сәдрләринин XVI әсрдә көрдүјү ишләрин анчаг икисинин («һәлл вә әгд»—јә'ни бир сыра ишләрин «ачылмасы вә бағланмасы») гарагојунлу сәдри Абдулла тәрәфиндән ичра едилмәси о заман сәдрин фәалијјәтнинин мөһдуд олдуғуна дәләләт едир. Буна бахмајараг, гејд етмәк лазымдыр ки, сонрақы әсрләрдә олдуғу кими, XV әср сәдрләринин дә ән әсас вәзифәлариндән бири вәгф идарәләринә рәһбәрлик етмәк олмушдур [69, 166].

Көстәрмәк лазымдыр ки, сәфәвиләр диндән «бөјүк бир дәвләт јаратмаг үчүн идеоложи бир силаһ кими истифадә едирдиләр» [52, 96]. Буна көрә дә, XVI әср Сәфәви дәвләт апаратында шиә тәригәти адындан чыхыш едиб һөкүмәтә бөјүк көмәклик көстәрән сәдарәт мәнсәби көркәмли јер тутурду. I Шаһ Исмајыл тахта чүлүс едән кими сәдарәт вәзифәсини мүәллим олмуш Шәмсәддин Киланијә вермишди [65, 54; 61, 266; 97, 74]. Бу сәфәви шаһы јени дәвләтин мөһкәмләnmәсиндә көркәмли рол ојнајан шиә тәригәтинин даһа сүр'әтлә јайылмасындан өтрү сәдр мәнсәбини башга адама дејил, илк нөвбәдә мөһз өз е'тибарлы нүмајәндәсинә тапшырмышды. Лакин сәдрләр һәмишә шаһын е'тимадыны доғрултмурдулар. Һәсән бәј Румлу билдирир ки, 915 (1509/10)-чи илдә вәзифәсиндән истифадә едиб «наһаг ганлар төкән» сәдр Гази Мәһәммәд Каши I Шаһ Исмајылын әмри илә өлдүрүлмүш [65, 110; 98, 140; 88, 272; 77, 145] вә о вахтдан башлајараг, һәмин вәзифә «јүксәк дәрәчәли сәјидләрдән башга һеч кәсә верилмәмишди» [65, 152 84, 549—550].

Һәлә сәфәви һакимијјәтнинин илк илләриндә сәдарәт мәнсәби шарикли апарылмаға башланды. Бу, шаһ вә дәвләт торпагларына (хәссә вә мәмалик) сәдарәт функцијасының кенишләндирилмәси илә изаһ олунур [55, 48]. Мә'лумдур ки, сәдрләрин һәр икиси дин адындан һәрәкәт едирди [88, 272; 97, 126]. Мәнбәләрдә јазылдығына көрә, Сәфәви дәвләти гүввәтләндикдән сонра мұхтәлиф вилајәтләр шәр'и бахымдан ики сәдр арасында бөлүшүрүлмүшдү. Белә ки, Ираг, Фарс вә Хузистан сәдарәтнини Мир Шәмсәддин Мәһәммәд Јусиф, Хорасан, Азәрбајчан вә Ширван сәдрлијини исә Мир Зејнәддин Сејид Әли 970 (1562/63)-чи илдә ичра едирдиләр [65, 419; 88, 308; 77, 220]¹⁶.

Беләликлә, ајдын олур ки, дәвләтдә тутдуғлары јер вә дашыдығлары вәзифәнин сәләһијјәтинә көрә гарагојунлу вә ағгојунлу сәдрләри сәфәви сәдрләриндән фәргли олмушлар. «Наме-ји нами» әсәриндә дә мұхтәлиф дәвләтләрин сәдрләри бир-бириндән фәргләндирилди. «Сәдрләрин вәзифәси һәр дөврдә вә һәр бир һөкүмдарын хидмәтиндә мұхтәлиф олмушдур» [69, 42].

Бөјүк мұһарибәләр заманы сәдрләр дә дөјүшә кедир, фәалијјәт көстәрирдиләр [52, 105]. 920 (1514)-чи илдә баш верән Чалдыран дөјүшүндә I Шаһ Исмајылын һәр ики сәдри османлылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү [65, 152; 77, 158].

Вәкил: XV—XVI әсрләр Азәрбајчан феодал дәвләтләринин идарә олунмасында вәкилин дә өзүнәмәхсус јери олмушдур¹⁷. О, шаһ адындан һәрәкәт едир, бә'зи һалларда шаһын әвәзчиси кими һәрби јүрүшләрә дә чыхырды [66, 62]. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Гара Јусиф 813 (1410/11)-чү илдә Әрзинчана һүчүм едән вахт һәрби јүрүшүн чох узандығыны көрәрәк, ораны әлә кечирмәји өз вәкилләринин өһдәсинә гојмушду. 40 күндән сонра Әрзинчан һакими тәслим олуб, гапы вә хәзинә ачарларыны онун вәкилләринә вермәјә мәчбур олмушду [66, 62]. Һәрби јүрүшләрдә ордуја башчылыг бир нечә шәхс

¹⁶ «Чәвахирәл-әхбар» әсәриндә бу бөлкү белә верилмишдир: «Ираг, Фарс, Хузистан, Ширван-Мир Мәһәммәд Јусиф, Азәрбајчан вә Хорасан—Мир Сејид Әлијә тапшырылды» [61, 329 б]. Мәнбәләрин әксәриндә Ширван вә Азәрбајчан биркә көстәрилдијинә көрә, Фикримизчә, Будаг Гәзвини сәһвә јол вермишдир.

¹⁷ О. Ә. Әфәндијев вәкил вәзифәсинин артыг I Шаһ Аббас дөврүндә олмадығыны билдирир [52, 104].

тәрәфиндән ичра олуңдуғундан Һәсән бәј Румлу, һөкмдарын адындан һәрәкәт едиб, мүәјјән тапшырығы јеринә јетирән һәмин шәхсләри «вүкәлә» («вәкилләр») адландырмышдыр [66, 435, 448]. Инди көрәк, гарагојунлу дөврүнә аид олан «вүкәлә» ифадәси сонралар Ағгојунлу вә Сәфәви дөвләтләриндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән вәкаләт вәзифәсинин ичрачыларына аиддирми? Әсла јох! Чүнки гарагојунлулар дөврүндә вәкаләт бир вәзифә кими һәлә формалашмамышды. Бу фикри Гарагојунлу дөвләтинин тәсвири заманы мүхтәлиф мәнбәләрдә вәкаләт вәзифәсинә әһәмијјәт верилмәмәси илә изаһ етмәк олар. Доғрудур, јухарыдакы мисалдан да вәкилләрин бир әвәзчи кими фәалијјәти мә'лум олду, лакин шүбһәсиз ки, бу вәкилләр сонрадан бөјүк әһәмијјәтә малик олан вәкилләрдән фәргли идиләр.

«Вәкаләт вәзифәсинин формалашмасы, фикримизчә, ағгојунлуларын һакимијјәти заманы һәјата кечмишдир. Мә'лумдур ки, 12 ил бу дөвләтә башчылыгы едән Јағуб шаһын вәкили Шејх Нәчмәддин Мәс'уд иди [66, 595].

«Әһсәнүт-тәварих»дә верилән ашағыдакы мә'лумата әсасән Ағгојунлу дөвләтиндә вәкаләт мәнсәбинин һәтта бә'зән әмирүл-үмәрадан да үстүн олдуғуну сөйләмәк мүмкүндүр. Тарихи бир фактдыр ки, Јағуб шаһын өлдүрүлмәсиндән сонра һакимијјәти Суфи Хәлилин көмәји илә азјашлы шаһзадә Бајсунгур әлә алмыш вә дөвләтин әмирүл-үмәрасы Фәррух бәј¹⁸ тә'јин едилмишди [66, 630]. Кәнч шаһын адындан дөвләти идарә етмәји әмирүл-үмәра олмагдан даһа үстүн тутан Суфи Хәлил мәһз вәкаләти өз әлине алмышды [66, 632]. «Әһсәнүт-тәварих»дә вәкаләт мәнсәбинин үстүнлүјүнү тәсдиғ едән башга бир факт да вардыр: 903 (1497/98)-чү илдә Узун Һәсәнин нәвәси Көдәк Әһмәд ағгојунлу Рүстәм шаһы мәғлүб едиб, тахт-тачы әлә кечирән вахт Кирман валиси Ејбә султан вә Шираз валиси Гасым бәј Порнак она гаршы суй-гәсд һазырлајарағ гәрара кәлмишдиләр ки, Узун Һәсәнин дикәр нәвәси Султан Мурады Ширвандан кәтириб, тахта чыхарсынлар вә өzlәри јени шаһын вәкили олсунлар [65, 16]. Бу фактла о заман вәкаләт мәнсәбинин бөјүк үстүнлүјү нәзәрә чатдырылыр вә ејни заманда вәкаләтин дә бә'зән мүштәрәк ичра едилдији

¹⁸ Бу да «Әһсәнүт-тәварих»нин Ленинград әлјазма нүсхәсиндә Гоч бәј кими кетмишдир [64, 122а].

ајдынлашыр. Башга мәнбәләрдә дә вәкаләтин шәрикли апарылмасына чәһд олунма факты вардыр [65, 189; 60, 253б; 77, 169].

Орта әср тарихчиләри вәкилә «ихтијар саһиби», «игтидар саһиби», вәкаләт мәнсәбинә исә «али вәзифә», «шәрәфли мәнсәб» демишләр [66, 632; 88, 271; 58, 46, 159]. Вәкил сәлтәнәтин «ихтијарлы адамы» да адландырылмышдыр [81, 240; 58, 49].

Бачарығлы вәкилин ишә чәлб едилмәси зәрури вә тә'хирәсалынмаз бир вәзифә кими гаршыда дурурду. Белә ки, 904 (1498/99)-чү илдә гардашы Мәһәмәди Мирзәјә галиб кәлиб, јенидән Тәбриздә тахта чыхан Әлвәнд бәјин илк иши өзүнә вәкил тә'јин етмәк олмушду. О, Ләтиф бәј адлы бир әмири вәкил етмишди [65, 21]. I Шаһ Исмајылын ән е'тибарлы көмәкчиси вәкил Нәчмәддин Мәс'уд иди [65, 110; 82, 309]. Онун өлүмүндән сонра вәкил тә'јин едилән Јар Әһмәд Хузанинин «Нәчм-и сани» («икинчи Нәчм») адландырылмасы әввәлки вәкилин еһтирамла јад едилдијини көстәрир [65, 111, 89, 309].

I Шаһ Тәһмасибин һакимијјәтинин илк илләриндә вәкаләт мәнсәбини әлә кечирмәк уғрунда әмирләрин мүбаризәси ганлы дөјүш характери алмышды. 931 (1524/25)-чи илдә бу 10—11 јашлы сәфәви шаһынын ики гүдәрәтли әмири арасында башланан ихтилафын сәбәби мәһз вәкаләт мәнсәбинин ким тәрәфиндән әлә кечириләчәји олмушдур. Һәмин мүбаризәдә әмирүл-үмәра Див султан Румлу галиб кәләрәк, кәнч шаһын мүстәғнил вәкили олмушду [65, 189]. Лакин бундан сонра да сәфәви әмирләри арасында вәкаләт уғрунда кедән мүбаризә сақитләшмәди. Чох кечмәдән Чүһә султанын «Көзәлдәрә» јайлағында I Шаһ Тәһмасиб тәһрик етмәси нәтичәсиндә Див султан өлдүрүлдү вә Чүһә султан вәкил олду [65, 205; 58, 48]. Лакин башга әмирләрин вәкил олмағ арзусу бунула сақитләшмәди вә нәтичәдә иккинчи ганлы бир һадисә баш верди: Вәкил Чүһә султан вә әмир Һүсәјн хан Шамлу арасындакы мүбаризәдә вәкил өлдүрүлдү [65, 235]. Вәзијјәти белә көрән Чүһә султанын мәнсуб олдуғу тәкәлу тајфасынын әмирләри дәрһал онун бөјүк оғлу Шаһғубады вәрик етдиләр [65, 236]¹⁹. Анчағ устачлу, румлу, зүлгәдәр вә әфшар тајфалары-

¹⁹ «Рәвзәтүс-сәфәвијјә»дә көстәриллр ки, тәкәлу тајфасы вәкаләти «ғылынч күчүнә» әлә кечирмишди [97, 292].

нын эмирлери вәкаләтин јенидән төкәлу эмирлеринин элинә кечмәсинн разы олмајыб онларла дөјүшә башладылар. Гадисәнин белә шәкил алдығыны көрән I Шаһ Тәһмасиб дәрһал бүтүн төкәлу тајфасынын гәтл едилмәси әмрини вермиш, нәтичәдә бөјүк гырғын баш вермишди [65, 236].

Вәкаләт вәзифәси уғрунда кедән бу чәкишмәләр вахты Азәрбајжан эмирул-үмәрасы Үләма Төкәлу да үсјан етди. Буна сәбәб онун да вәкил олмағ арзусу иди, лакин бу арзу һәјата кечмәди [65, 237; 58, 49]. Һәсән бәј Румлу кәстәрир ки, I Шаһ Тәһмасиб вәкаләти Һүсејн хан Шамлуја верди [65, 236, 253]. Анчағ онун да вәкил-лији узун сүрмәди. 939 (1532/33)-чу илдә шаһы зәһәр-ләмәк истәјән Һүсејн ханын гәсдинин үстү ачылмыш вә о, дәрһал гәтл едилмишди. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, вәкил Һүсејн хан дөвләтдә дәјишиклик етмәк вә халгы Сам Мирзәнин тахта чыхарылмасына рәғбәтләндирмәк истәјирмиш [65, 253].

Шүбһәсиз ки, вәкаләт вәзифәси уғрунда кедән бу еһтираслы мүбаризәнин сәбәби сәфәви шаһынын һәлә чох кәнч олмасында вә эмирләрин һакимијјәти идарә едәрәк өз шәхси мәғсәдләрини һәјата кечирмәк истәмә-ләриндә олмушдур. Мәһәммәд Бәга Сәхаранпури ачығ-ашкар јазыр ки, Шаһ Тәһмасибин јашы аз олдуғундан вәкаләт уғрунда кедән мүбаризәнин гаршысыны ала билмирди [92, 242].

Вәкил дә көркәмли дөвләт нүмајәндәси кими шәх-сән дөјүшләрдә иштирак едирди. Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә Ширваншаһ Шаһрух 944 (1537/38)-чү илдә I Шаһ Тәһмасиблә дөјүшә өз вәкили Һүсејн бәјни јолламышды [65, 287].

Тарихи мәнбәләрә әсасән мүәјјән етмәк олур ки, илк сәфәвиләрин һакимијјәти заманы бир вәзифә ики шәхс тәрәфиндән ичра едилдији кими (мисал үчүн белә һал-лардан бә'зиләри јухарыда кәстәрилди), бә'зән мүәјјән ики вәзифә бирләшидиләрәк бир шәхс вәситәсилә ифа едилди. Фактлара мүрациәт едәк: I Шаһ Исмајылын эмирул-үмәрасы вә вәкили бир мүддәт Нәчмәддин Мәс'уд олмушдур [65, 107, 110; 88, 271; 61, 288a] ки, бунун-ла да эмирул-үмәра мәнсәбинин вәкиллик сәләһијјәтинә малнк олдуғу (јахуд әксинә) ашкара чыхыр. Мә'лум-дур ки, Чалдыран дөјүшүндән сонра I Шаһ Исмајыл «али дивана нәзарәти» Мирзәшаһ Һүсејнә, эмирул-үмә-

ралығы исә Чајан султан Устачлуја тапшырмышды [65, 150]. Аз сонра вәзир Мирзәшаһ Һүсејнин вәкил вәзифә-синдә дә ишләдији билдирилир [65, 177; 97, 234]. Дөв-рүн мәнбәләри 930 (1523/24)-чу илдә Див султан Рум-луну каһ эмирул-үмәра, каһ да вәкил кими кәстәрир [65, 177, 185; 58, 46]. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, вәзир вә вәкил Мирзәшаһ Һүсејнин өлдүрүлмәсиндән сонра онун вәзәрәт вә вәкаләт вәзифәси Чәләләддин Мәһәммәд Хан-дәмир Тәбризијә тапшырылмышды [65, 184; 81, 280a; 61, 297f]. Чох кечмәдән, јухарыда кәстәрилдији кими, о да арадан көтүрүлүр вә «өлкә ишләринин идарәси» эмирул-үмәра Див султан Румлунун элинә кечир [65, 184, 185; 88, 281], јә'ни эмирул-үмәра һәм дә вәкил олур.

Бүтүн бунлардан бир даһа ајдын олур ки, мүәјјән дөврләрдә сәфәви сарајында вәкаләт мәнсәбини әввәл-чә вәзир, сонра исә эмирул-үмәра илә алыбмыш. I Шаһ Исмајылын һөрмәтли вәзир Мирзәшаһ Һүсејнлә рәғабәтә кирә билмәјән Див султан Румлу вәкил олмағдан өтрү јени вәзир Чәләләддин Тәбризини арадан көтүрә билмиш вә јухарыда кәстәрилдији кими, ејни заманда вәкаләтә дә саһибләнмишди. Эмирул-үмәра вә вәкил олан Див султанын гәтлиндән сонра вәкаләт мәнсәбини јенә дә эмирул-үмәра апармаға башлајыр [65, 205; 81, 253b; 97, 264] ки, бунунла да вәзирин вәкаләт вәзифә-синдән узағлашдырылдығы вә вәкиллийн јенидән эми-рул-үмәраја тапшырылдығы мә'лум олур.

Вәзир: Мәркәзи дөвләт идарәсиндә мүһүм јерләрдән бири дә дөвләт кәлирләри вә малијјә апаратыны идарә едән баш вәзирин олмушдур. О, һәмчинин өлкәнин ха-ричи ишләри илә мәшғул олур вә мүлк-инзибати ида-рәләрә башчылығ едирди [36, 198]. Тарихи мәнбәләрин чохунда баш вәзирә «е'тимадүд-дөвлә» («дөвләтин е'ти-мады») дејилдији кәстәрилмишдир [58, 226; 63, 5] ки, бунунла да вәзирин бөјүк е'тимада лајиг олдуғу нәзәрә чатдырылып. Баш вәзир али дивана рәһбәрлик етдији-нә көрә бә'зән «саһибдиван» да адланырды [65, 150, 491]²⁰.

Һәсән бәј Румлу дөвләтин бүтүн мали вә мүлк-и иш-ләринә рәһбәрлийн баш вәзир тәрәфиндән һәјата кечи-

²⁰ «Наме-ји нами» әсәриндә вәзәрәтә «уча рутбәли вәзәрәт вә саһибдиванлығ вәзифәси» дејилир [69, 175].

рилдијини билдирир [66, 581]. Вәзирин вәзифәсинә һәмчинин «диван кәлиринин артырылмасы, дөвләт тапшырыгларынын јеринә јетирилмәси, иншаат вә әкинчилијин чохалдырмасы, дөјүшчү вә рәијјәтә диггәт кәстәрилмәси, вилајәтин абадлашдырылмасы» да дахил иди; малијјә диванынын бүтүн сәнәдләри онун мөһүрү илә мөһүрләнирди [69, 175].

Ајры-ајры һаким вә шаһзадәләрин дә вәзирләри олурду. «Әсһәнүт-тәварих»дә Ширваншаһ I Ибраһимин Гази Бајазид адлы бир вәзиринин ады чәкилмишдир [66, 106]. Шаһзадә Гара Искәндәрин вәзири Сејид Маһмуд [66, 220], Һәсәнәлинин вәзири Хачә Шәмсәддин иди [66, 403]. Һәсәнәли 863 (1458/59)-чү илдә атасы Чаһаншаһа хәјанәт едәрәк Тәбризи тутмуш, аз сонра атасынын онун үстүнә гошуула кәлдијини ешидиб шәһәри тәрк етмәјә мәчбур олмушду. Тәбризи јенидән әлә алан Чаһаншаһ оғлунун тәгсиринин бағышланмасындан өтрү илк нөвбәдә ону бу ишә сөвг едән вәзири Хачә Шәмсәддинн өлдүрмәји тапшырмыш вә Һәсәнәли әмри јеринә јетирмишди [64, 186а; 56, 360]. Бу мисалла вәзирин шаһзадә үзәриндә олан тә'сир күчү нәзәрә чатдырылыр.

Вәзир дә вәкил кими мәшһур әмирләрдән тә'јин едилди [66, 464; 81, 259а]. Чаһаншаһын гәтлиндән сонра Тәбриздә тахта чыхыб, бир нечә күн һөкмранлыг едән Арајеш бәјим (Гара Искәндәрин гызы—Ш. Ф.) Әлаәддин Сәдиг Кечәчини өзүнә вәзир тә'јин етмишди [66, 462; 56, 435]. Арајеш бәјими бир нечә күндән сонра мәғлуб едиб, јенидән тахта чыхан Һәсәнәли вәзир Әлаәддинн вәзифәсиндә сахламыш, Әмир Ашур вә Әмир Мәчидәддин Исмајылы да онула бирликдә вәзир етмишди [66, 464; 56, 439]. Көрүнүр Һәсәнәлинин диванында баш вәзир Әлаәддин Сәдиг Кечәчи олмушдур. Бајсун гур Ағојунлунун вәзири онун гоһуму Шејх Мәһәммәд Кечәчи иди [66, 630].

Илләрлә ағојунлу вәзарәтини апаран вәзирләрдән бири дә Шәмсәддин Зәкәријја иди ки, о, 906 (1500/01)-чы илдән е'тибарән, јухарыда кәстәрилдији кими, I Шаһ Исмајылын али диванына вәзир тә'јин олунмушду [65, 54].²¹

Вәзирләр һәрби јүрүшләрдә дә иштирак едир, онла-

²¹ «Лүббәт-тәварих» әсәриндә Шәмсәддин Зәкәријја «Азәрбајчан килиди» адландырылыр [98, 137]. Күман ки, о, әсәсән Азәрбајчанын вәзарәтини ичра етмишди.

рын хидмәтләри јалһыз мүлки вә мали ишләрлә мәһдудлашмырды [65, 305; 72, 277]. Баш вәзирин ихтијарында бир нечә мин силаһлы әскәр олурду [72, 277].

Илк сәфәвиләрин һакимийјәти заманы фәалијјәт кәстәрән вәзирин вәзифәси XV әср гарагојунлу вә ағојунлу вәзирләринин вәзифәләриндән бир гәдәр фәргләнирди. Белә ки, XVI әсрдә сәдр кими вәзирин дә фәалијјәт даирәси кенишләнмиш вә вәзарәти әввәлләрдә олдуғу кими, бир дејил, ики вәзир ичра етмәјә башламышды [65, 458; 81, 271; 55, 48].

Али диван вәзарәтинн шәрикли идарә едән вәзирләрин фәалијјәт даирәси мүхтәлиф олмушдур. Азәрбајчан, Ширван, Шәки вә Күрчүстанын вәзири бир мүддәт Мирзә Әтаулла Хузани олмушдур ки, ону сонрадан Хачә Чәмаләддин Әли Тәбризи әвәз етмиш, Хорасан, Килан, Ираг, Фарс вә Кирманын вәзарәти исә 972 (1564/65)-чи илдә Сејид Һәсән Фәрәһанијә верилмишди [61, 334а].

Дини ишләрлә, әсәсән, сәдрин мәшғул олмасына бахмајараг, бә'зән баш вәзир сәдарәти дә өз һөкмү алтына алырды. Һәсән бәј Румлу кәстәрир ки, 985 (1577/78)-чи илдә али диван вәзарәтини апармаг II Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Мирзә Салман Чәбиријә тапшырылмыш, бүтүн «дөвләт вә дин ишләри» онун өһдәсинә бурахылмышды [65, 491]. Мә'лумдур ки, о, сонрадан Мәһәммәд Худабәндәнин дә вәзири олмушду [65, 502].

Дөвләтин бүтүн мүлки вә мали ишләринә нәзарәт едән али диванын ајры-ајры вилајәтләрдә дә вәзирләри олурду ки, онларын һамысына биләваситә баш вәзир рәһбәрлик едирди. 958 (1551/52)-чи илдә Хачә Гијасәддин Әли илә вәзарәти шәрикли ичра едән Хачә Әмир бәј Кечәчи һәбс едилмиш [65, 355], онун јеринә Ширван вәзири Аға Мәһәммәд Фәрәһани кечмишди [81, 271а]. Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә, Әмир бәј Кечәчи чаванлығында әввәл Гази хан Тәкәлунун, сонра исә Әмир Султан Румлунун вәзири олмуш, сонрадан бүтүн Хорасан вәзарәти она тапшырылмышды [65, 355].

Мәнбәләрин мә'луматына көрә, диван вәзирләриндән бириси горчи дәстәләринин вәзарәт ишләринә рәһбәрлик едир вә «горчиләр вәзири» وزير قورچيان адланырды [61, 305б; 88, 87; 77, 182]. Горчиләрә чатасы мөвачиб вә мүкафат јалһыз бу вәзирин мөһүрү илә ичра едилди [63, 37].

Наким: XV—XVI эр Азербайжан феодал дәвләтләри тарихиндә һакимин дә өзүнәмәхсус јери вә фәәлијјәти олмушдур. Көстәрмәк лазымдыр ки, «наким» дә, башга истилаһлар кими, һәм кениш, һәм дә дар мәналарда ишләнмишдир. Һәсән бәј Румлу бә'зән шаһлары да һаким адландырыр [66, 82]. Мә'лумдур ки, шаһын табелијјиндә олан өлкә, вилајәт вә шәһәрләр һәмчинин һакимләр тәрәфиндән идарә едилирди [74, 45]. Онлар мәшһур әмирләрдән тә'јин едилир [65, 12] вә хәзинәјә һәр ил мүәјјән мигдар верки верир, шаһа вахташыры һәдјјә көндәрир вә мүһарибә вахты әскәри гүввә илә көмәк едирдиләр. Һакимләрин ән мүһүм хүсусијјәти онларын һәрби гүввәләрә башчылыг етмәләриндә иди [74, 68]. Һаким бә'зән әлиндән чыхарылан әјәләти «бөјүк хәрчлә» керн алырды [65, 13] ки, бу да һакимин һакимијјәти әлдән вермәмәк еһтирасыны көстәрир.

XV—XVI эр тарихи мәнбәләриндә инзибати чәһәтчә тутдуглары јерә көрә һакимләр бу дәрәчәләрә бөлүнмүшләр: вилајәт, шәһәр вә гала һакимләри. Ахырынчылар «кутвал» да дејилирди [66, 46, 67; 88, 273].

Тә'јин олундугу јерә кедән һаким өзү илә шаһын тәсдиг едиб она вердији һөкм сәнәдин—«нишан»ы апарырды [66, 67, 325; 69, 163; 77, 93]. Нишанда ады көстәрилән јерин она чатдыгы јазылыр, әһалидән һакими пешкәшлә гаршыламасы, гала вә хәзинә ачарларынын тәгдим едилмәси вә она сөзсүз итаәт олунмасы јазылырды [66, 67].

Һакимә «даругә» дә дејилмишдир ки, ишләндији мә'на бахымындан һаким вә даругә сөзләри бир-бири илә гарышдырылмамадыр. К. М. Рөһрборн јазыр ки, «дарга садә диллә һаким демәкдир вә шаһ тәрәфиндән тә'јин едилирди» [74, 191]. Алман тәдгигатчысынын бу фикри XV эсрә аид едилә биләр. О заман доғрудан да мүәјјән инзибати саһәни идарә едән шәхсә һәм һаким, һәм дә даругә дејилмишдир [66, 323, 461; 56, 295, 326]. Мәсәлән, Узун Һәсәнин нәвәси Әлвәнд 886 (1481/82)-чы илдә вәфат етдикдән сонра әмирләрин бир нечәси «Јагуб падшаһын дәркаһына мәктуб јоллајыб» дарга истәмишди [64, 489a]. Ајдындыр ки, әмирләрин хаһиши онлара һаким көндәрилмәсиндән өтрү нәзәрә чатдырылмыш вә бурада дарга һаким сөзүнүн синоними кими ишләнмишдир.

Башга бир мисал: Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә, I Шаһ Тәһмасиб јерләрә дарга јолламадығындан

Азербайжан рәијјәти арасында даим дава-далаш оларды [65, 489]. Бу фикрә тәнгиди јанашмаг лазымдыр. Мәнсуб олдугу феодал синфинә гаршы баш верән наразылығы өрт-басдыр етмәјә чалышан Һәсән бәј Румлу синфи мүбаризәнин сәбәбини шаһын Азербайжана дарга (һаким) көндәрмәмәси илә изаһ едир ки, бу, дүзкүн фикир дејилдир. Чүнки 1571—1573-чү илләрдә Тәбриз үсјаны баш верәркән, шәһәрдә һаким вар иди вә үсјана сәбәб халгын јерли һакимијјәтдән наразылығы олмушду.

Дарга истилаһы һаким мә'насында ишләндикдә, һакимин рутбәси, јә'ни онун әмирлији (әмарәт) дәрһал нәзәри чәлб. едир. Бунун әксинә олага, дарга истилаһы дар мә'нада ишләнәркән бу дарғалыгын «әмирлик» олмадыгы ајдынлашыр. Мәсәлән, 905 (1499/1500)-чи илдә Султан Мурад вә Мөһәммәди Мирзә дөјүшәркән, биринчи тәрәфин дәвләт бәјрагы јерә дүшмүшдү. Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, пәһливан Шаһи адлы бир дөјүшчү чәлд һәмин бәјрагы јердән галдырага, керн гачмагда олан Султан Мурад дөјүшчүләрини гајтарды вә онлар јенидән кәлиб, һәмин бәјрагын алтында топлашдылар. Дөјүш гәләбә илә битдикдән сонра Султан Мурад дөјүшчүләри руһландыран пәһливан Шаһијә кәндинин дарғалыгыны верир. Чамаат ондан нә үчүн Султан Мураддан әмирлик истәмәдијини сорушдугда о, чаваб вермишди: «Атам о кәндин әкинчиси иди, мән исә дарғасы олмушам» [65, 24—25].

Һаким вә дарга вәзифәләринин ејни бир вәзифә олмадыгыны көстәрән башга бир мисал: 906 (1500/01)-чы илдә Бақы галасынын һакими шаһзадә Газы бәјин арвады, дарғасы исә Әбүлфәттаһ бәј иди [65, 46].

Мәнбәләрдә базар дарғасы, дәфтәрхана дарғасы адлы вәзифәләрдән дә бәһс едилир [61, 338a; 77, 239].

Беләликлә, дарга сөзү К. М. Рөһрборнун дедији кими, һаким мә'насыны верир, лакин һәр бир дарғанын шаһ тәрәфиндән тә'јин едилмәси фикри дүзкүн дејилмәмишдир, чүнки базар, јахуд дәфтәрхана дарғасынын шаһ тәрәфиндән тә'јин едилдијини һеч бир дәлил тәсдиг етмир.

Һакимләрин дә идарәедиңи апараты—вәкили, сәдри, вәзири вә гошуну олмушдур. Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, һаким хәстәләндикдә онун ишини вәкил апарырды [65, 11].

Гази: XV—XVI тарихи мәнбәләри јери кәлдикчә,

гәза, jә'ни мәһкәмә ишләри илә мәшғул олан гази һаггында да мә'лумат вермишдир [66, 393; 88, 307; 81, 257a]. «Әһсәнүт-тәварих»дә гошун газиси (гази-ји әскәр) вә шәр'и гази һаггында аз да олса данышылыр [66, 393, 607]. Гошун газиси ордуда дини иш, тәблиғат апарыр, шәр'и гази исә јерләрдә бә'зи мүбәһисәләрин һәллине чалышырды [11, 41].

Өз бачарыг вә габилитәтинә көрә бә'зән газиләр сәдр вә вәзир кими жүксәк вәзифәләрә лајиг көрүлдүләр. Мәсәлән, 822 (1419/20)-чи илдә ширваншаһ I Ибраһимин вәзир гази Бајазид иди [66, 106]. Јағуб Ағгојунлунун сарајында сәдрли исе гази Иса апарырды [66, 633]. Һәтта һөкмдарын өзү бә'зән газинин фикри илә һесаблашмалы олурду. Белә ки, 873 (1469)-чү илдә мәһз Ширван газисинин тәһрики илә, Узун Һәсән әсир алдығы Султан Әбу Сәидин гәтлинә фәрман вермишди [66, 487; 36, 170—171].

Әмирләр: Дөврүн мәнбәләриндә XV—XVI әср феодал дәвләтләринин әсас гүввәси олан «јүксәк әмирләр зүмрәсинин» тутдуғу мөвгә «әмарәт» адландырылмыш, әмирләрә исә алимиғдар, алитәбар, әзәмәтли әмирләр дејилмишдир [66, 47, 49; 65, 479; 56, 296, 344]. Әмир мәнсабинин бөјүклүјүнү көстәрмәкдән өтрү буну демәк кифәјәтдир ки, бә'зән мәшһур һөкмдарлар белә бу ады дашымышлар. Мәсәлән, Әмир Тејмур [66, 611], Әмир Сүлејман [66, 68] вә с. Әввәлки әсрләрдән фәрғли оларағ, сәфәвиләр дөврүндә әмир вәзифәси әсасән Азәрбајҗан һәрбичи гызылбаш ә'јанларына верилрди. Мүлки ишләрдә чалышан шәхсләр адәтән бу вәзифәјә лајиг көрүлмүрдүләр. Мәшһур әмирләрин әмирлик әләмәтләри онларын бајрағ вә нағара илә тәһниз едилмәләриндә иди [66, 461, 534; 56, 427; 58, 138; 39, 100].

Әмирләр ашағыдакы вәзифәләри тутурдулар: сарај әмирләри (үмәра-ји дәрҗаһ) [66, 389], орду, јахуд гошун әмирләри (үмәра-ји ләшкәр, үмәра-ји гошун) [66, 232, 461; 56, 427], сәрһәд әмирләри (үмәра-ји сәрһәд) [61, 298a; 77, 214] вә с.

«Әһсәнүт-тәварих»дә «дәрҗаһ әмирләри» [66, 389], «Тәзкирәтүл-мүлук»да исә «мүбарәк дәвләтхана әмирләри» [63, 5] адланан сарај әмирләри XV—XVI әсрләрдә ики һиссәјә бөлүнмүшләр:

1. Әлләриндә сојурғал вә бөјүк имтијазлар олан бөјүк әмирләр [66, 235; 61, 288a].

2. Кичик әмирләр [61, 305b].

В. Ф. Минорскијә көрә, Ағгојунлу дәвләтиндә әмирләрин бөлјүсү белә олмушдур: әзәмәтли әмир, бөјүк әмир, әмир [112, 162]. Фикримизчә, «әзәмәтли әмир» вә «бөјүк әмир» истилаһларынын ифадә етдији мә'на ејнидир.

Јухарыда гејд олундуғу кими, әмирләрин икинчи групу «орду әмирләри» адландырылырды. Онлар мүхтәлиф гошун дәстәләринә башчылығ едән әмирләр олмушлар.

Әмирләр зүмрәсинин үчүнчү һиссәси олан сәрһәд әмирләри исә сарајдан кәнарда фәалијәт көстәрмишләр ки, «Тәзкирәтүл-мүлук» әсәриндә онлара «үмәра-ји гејр-и дәвләтхане» дејилмишдир [63, 4].

Әмирләр мәнсуб олдуғлары тајфанын, јахуд јашадығлары јерин ады илә адландырылмышлар: Ширван әмирләри [66, 228], Тәкәлу әмирләри [65, 236], Ирағ әмирләри [81, 252b]. вә с.

XV—XVI әср Азәрбајҗан феодал дәвләтләринин ида-рә олунмасында әмирләрин хидмәти о гәдәр бөјүк олмушдур ки, чох вахт сәлтәнәт тахтына һансы шаһзадәнин әјләшмәси мәсәләсини онлар һәлл едир, өз мөгсәдләринә јетмәкдән өтрү өлүм-дирим мүбаризәси апарырдылар [64, 136a, 219a; 58, 119, 120; 97, 35]. Сүбут үчүн бирчә мисал кәтирмәк кифәјәтдир ки, II Шаһ Исмајыл вәфат едән кими Гәзвиндә «Әмир вә дәвләт башчылары Мәһәммәд Худабәндәни шаһ етмәк гәрарына кәлдиләр» вә Шираза кедиб ону пајтахта кәтирдиләр [65, 495—496].

Мүһарибәләр заманы әлә кечән гәнимәтләр чох һалларда әмирләр арасында бөлүшдүрүлдү [65, 68—69] ки, бунунла да шаһ онлары өзүндән разы салмағ вә кәлчәк дөјүшләрә рәғбәтләндирмәк истәјирди. Елә һаллар олурду ки, әмирин дөјүшләрә әлә кечирдији һәр һансы бир јер она бағышланырды [64, 229a].

Әмирләр өлкәдә сијаси һакимијәтин зәифләдијини һисс едән кими өзбашыналыға башлајыр, таланчылыға гуршанырдылар [65, 286].

Әмирлијин узун илләр нәсли характер дашыдығы мә'лумдур. 863 (1458/59)-чү илдә Чаһаншаһын әмири Бајазид ибн Бәстам Чакирлу өлдүкдә, Һәсән бәј Румлунун хәбәр вердијинә көрә, «онун јерини гардашы Әбүлфәтһ бәј тутду» [64, 185a]. Башға бир мисал: 950 (1546/47)-

чи илдә I Шаһ Тәһмасибин әмири Мүнтәша султан вә-
фат етдикдән сонра онун јеринә оғлу Тејмур хан тәјин
едилмиш, атасынын гошун, байраг вә нағарасы она ве-
рилмишди [81, 266a].

Бә'зи әмирләрә хидмәтләри вә газандығлары һөрмәт
мүғабиллиндә бөјүк торпаг саһәләри—сојургал вә тижул-
лар верилр вә онлар һәмин јерләрә кедирдиләр. Лакин
шаһ мүһарибә едәркән әмирләр хүсуси әмрлә ордуја ча-
ғырылдылар [64, 175b].

Кениш торпаг саһәләри илә мүқафатландырылан
әмирләр чәзаландырылдығда онларын истифадәсинә ве-
рилән јер әлләриндән алыныр, башга әмирә верилрди.
Мәсәлән, 915 (1509/10)-чи илдә әмир Абдал бәј Дәдәнн
ихтијарындакы үч шәһәр I Шаһ Исмајылын әмри илә
ондан алыныб Зејнал бәј Шамлуја верилмишди [65,
110]. Әмирләрдән јүксәк низам-интизам, һәмчинин рәј-
јәтин нүфузуну газанмағ тәләб олунурду. Дашыдығы
әмирлик адына лајиг олмадығы вә «рәјјјәтә олмазын
зүлм вә әзијјәт вердијинә көрә «әмир Сејид Әли Бағда-
дини Узун һәсән чармыха чәкдирмишди. «О чармыха
чәкиләркән... халғ ону даша басды» [64, 156a] дејә бу
һадисәни тәсвир едән һәсән бәј Румлу һәмин әмирә гар-
шы олан дәрн гезәби көстәрмишдир.

Јүксәк мәнәбә чатмағ уғрунда әмирләр арасында
тез-тез чәкишмә вә ихтилафлар баш верирди [65, 184,
188]. һәсән бәј Румлу јазыр ки, 982 (1574/75)-чи илдә
I Шаһ Тәһмасибин «вәзијјәти нисләшди... әмир вә дөв-
ләт башчылары арасында бир нечә дәфә дүшмәнчилик
вә дава-далаш баш верди» [65, 458].

Бә'зән әмирләрин рәји илә һәтта һөкмдарын өзү бе-
лә разылашмалы олурду. I Шаһ Тәһмасибин Хорасана
дөрдүнчү һүчуму заманы 943 (1536/37) һерат шәһәрин-
дә олан Үбејд хан гызылбашларла дөјүшмәји әмирләри-
нә билдирдикдә онлар бу фикрин әлејјинә чыхарағ «би-
зимлә разылашсан чох јахшы, әкәр разылашмасан, сәни
ата бағлајыб Мавәрәннәһрә апарарығ» демишдиләр [65,
276].

Әмирләрә мүхтәлиф ләгәбләр верилр, јахуд онлар
бәј, султан вә хан титулларына лајиг көрүлүрдүләр.
Мәсәлән, 915 (1509/10)-чи илдән етибарән әмир Зејнал
бәј Шамлу «хан» титулуна лајиг көрүлмүшдү [65, 110].
Јенә һәмин илдә I Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Мәһәм-
мәд бәј Сүфрәчи Устачлуја «Чајан Султан» ләгәби ве-
60

рилмишди [65, 110; 88, 272; 81, 252b]. Мустафа султан
Устачлунун ләгәби исә «Көпәк султан» иди [81, 252b].

Мә'лум олдуғу кими, әмирләр һәрби хидмәтчи иди-
ләр вә башчылығ етдикләри гошунларла бирликдә өл-
кәнин һәрби гүввәсини тәшкил едирдиләр. Билдијимизә
көрә, бүтүн һәрби гүввәләрә башчылығ едән шәхс исә
әмирүл-үмәра олмушдур. XV—XVI әсрләрин тарихи мән-
бәләриндә әмирүл-үмәрадан башга ики јүксәк әмир рүт-
бәси дә көстәрилмишдир: диван әмири вә әмирахур.
Инди бу ики вәзифәнин һәр биринә ајры-ајрылығда нә-
зәр салағ.

Диван әмири: Мәнбәләрдә «әмир-и диван» адланан
бу әмирин вәзифәсинин мазмуну барәдә һәләлик мүәјјән
бир мә'луматын олмадығыны билдирән В. Ф. Минорски
диван әмиринин хүсуси диваны олдуғуну гејд едиб јаз-
мышдыр ки, онун диваны һәм сәдрин, һәм дә вәзирин
диванындан үстүн олмушдур [112, 162]. Доғрудан да,
таныш олдуғумуз мәнбәләрин һеч бириндә диван әмири
вәзифәсинин мазмуну шәрһ едилмәмишдир. Лакин мә-
лумдур ки, диван әмири «дикәр әмирләрдән јүксәкдә
дурарағ, бөјүк ихтијара малик иди» [11, 40].

Бә'зән дөјүшдә галиб кәлән тәрәфә әһәмијјәтли кө-
мәклик көстәрән шәхс она еһтијаж олдуғда, диван әмири
вәзифәсинә лајиг көрүлүрдү. Мәсәлән, 810 (1407/08)-чу
илдә Әлинчә галасында баш верән гијам јатырылдығдан
сонра галанын јени һакими олан Гара Искәндәр үсјан
башчыларындан бири олан Шәһријары диван әмири ет-
мишди [64, 262a]. Бу мисалла күман етмәк олар ки, ви-
лајәт, шәһәр вә гала диванларынын һәр биринин өз ди-
ван әмири олмушдур. Гарагојунлуларын башчысы Гара
Јусиф олдуғу һалда, Шәһријары диван әмири вәзифәсинә
сүләләнин башчысы јох, шаһзадә Искәндәр тәјин ет-
мишди. Атасы илә мәсләһәтләшмәдән белә һәрәкәт едән
шаһзадә, көрүнүр ки, она тәһвил верилән Әлинчәни өз
мүлкү һесаб етмиш вә гала диванынын әмири олмағы
Шәһријара мәсләһәт көрмүшдү.

Дикәр гарагојунлу шаһзадәси Пирбудағын Бағдад-
дакы диван әмири Мир Әли Шүкүр адлы әмир олмуш-
дур [56, 364, 373]. ✕

Сәфәвиләр дөврүндә дә бу вәзифә галмағда иди. I
Шаһ Тәһмасибин диван әмири Мә'сум бәј Сәфәви ол-
мушдур [77, 209, 220; 58, 77] ки, о, һәсән бәј Румлунун

мәлүматына көрә сонрадан шаһын вәкили тә'јин едилмишди [65, 411, 490].

Бә'зи мәнбәләрдә диван әмири вә әмирүл-үмәранын вәзифәләри бир-биринин гаршылығы кими ишләнир. Мир Җәһја Гәзвини языр: «Диван әмири олан Чајан султан Устачлу вәфат етди, онун јерини оғлу Бајазид султана вердиләр. О да бир нечә күндән сонра өлдү вә әмирүл-үмәралыг мәнсәбинә Див Султан Румлу тә'јин едилди» [98, 150a].

Јахуд Будаг Гәзвини көстәрир: «Диван әмирлији Чајан султан Устачлуја верилди вә әмирүл-үмәра олду» [61, 288a]. Јенә дә бу мӯәллиф языр ки, I Шаһ Исмајылын вәсијјәтинә көрә Див султан Румлу Әмирүл-үмәра вә «әмир-и диванлыг мөһүрүнү әмирләрин мөһүрүндән јухары вурду» [61, 297б].

Бу мисаллардан ајдын олур ки, бә'зи тарихчиләрин әсәрләриндә диван әмири вә әмирүл-үмәра мәнсәбләри ејниләшдирилмишдир. Һәсән бәј Румлу вә Гази Әһмәд Гәффари дә Чајан султанын Чалдыран вурушмасындан сонра әмирүл-үмәра олдуғуну көстәрирләр [65, 150; 81, 277a]. Булардан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, диван әмири вәзифәсини апаран шәхс бүтүн әмирләрин јох, јалныз диван әмирләринин рәһбәри олмуш, ејни заманда әмирүл-үмәра адландырылмышдыр. Дөвләтин әмирүл-үмәрасы исә диван, орду вә сәрһәд әмирләринин рәһбәрлијини етмиш, диван әмири дә онун табелијиндә олмушдур.

Әмирахур: XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчан ордуларында миник һејванларына нәзарәт вә нәглијјат мәнсәбләринә рәһбәрлик етмәк әмирахурун өһдәсинә дүшүрдү. Гошунларын әсас миник васитәси олан ат илхыларынын үмуми сајы һаггында һөкмән әмирахурун мәлүматы олмалы иди. Султан Әһмәд Чәләјиринин мәғлуб олуб гачмасындан сонра әсир алынмыш дүшмән әмирахурларына Гара Јусифин вердији суаллар бу фикрин тәсдиги үчүн олдуғча сочијјәвидир: «Султанын нечә аты варды? О өзү илә нечә ат апармыш олар? Ордумузун әлинә даһа нечә ат кечә биләр?» [66, 66].

Мүһарибә вахты орду илә бирликдә әмирахурлар да дөјүшүрдүләр [66, 83; 56, 427, 463].

Мөһүрдар: Көркәмли сарај әмирләри нүмајәндәләриндән бири олан мөһүрдарын да мӯәјјән фәалијјәти олмушдур, лакин мәнбәләрдә гарагојунлу вә ағгојунлу

мөһүрдарлары һаггында олдуғча аз мәлүмат вардыр. Һәсән бәј Румлу да, әсасән, сәфәви дөврү һадисәләринин тәсвириндә мөһүрдар һаггында кичик гејдләр етмишдир.

Мөһүрдар шаһын хүсуси мөһүрүнү горујан шәхсә дејилирди [63, 25]. Онун сәнәдләрә вурдуғу мөһүр шаһын имзасы демәк иди [36, 19]. Зәрурәт олдуғда мөһүрдар һәрби сәфәрләрдә дә иштирак едир, шәхсән дөјүшүрдү [65, 293; 58, 40; 97, 138]. Бу вәзифә чох шәрәfli вә мәс'улијјәтли һесаб едилирди. Һәсән бәј Румлу языр ки, 912 (150/07)-чи илдә I Шаһ Исмајылын мөһүрдары Сары Әли күрдләрә дөјүшдә өлдүрүлмүш вә бу вәзифә бир мүддәт һеч кимә е'тибар едилмәмишди. 913 (1507/08)-чү илдә I Шаһ Исмајыл Әлаүддөвлә Зүлгәдәрлә дөјүшән вахт ағгојунлу султанлары тәрәфиндән илләрлә Дијарбәкрдә вали олмуш Әмир бәј Мосуллу гызылбаш шаһынын јанына кәләрәк, һөрмәтә лајиг көрүлмүш вә бир ил бош галан мөһүрдар вәзифәси она верилмишди [65, 93].

Һәсән бәј Румлу мөһүрдарын мөһүрүнү «бөјүк мөһүр» адландырыр [65, 484].

Горчибашы: Бу истилаһ алтында хүсуси шаһ алајынын үзвләри олан горчи дәстәләринин рәһбәри баша дүшүлүр. XV әсрдә бу мәфһумун ишләнмәсинә даир һәләлик мәлүмат јохдур, лакин XVI әсрдән е'тибарән горчи дәстәләринин сајча чохалыб дөвләтин һәрби һәјатында мүһүм рол ојнамасы илә әлагәдар оларақ, горчибашы вәзифәси дә мӯәјјән едилмиш вә бу вәзифәнин саһиби дөвләтин ән е'тибарлы шәхсләриндән бири олмушдур.

Мәнбәләрә әсасән мӯәјјән етмәк олур ки, дөвләтин үмуми горчибашысындан башга ајры-ајры вилајәтләрин, һабелә һәр бир горчи дәстәсинин дә өз горчибашысы вар имиш. Мәсәлән, I Шаһ Исмајылын һакмијјәтинин илк илләриндә онун горчиләринә рәһбәрлији Дурмуш хан Шамлу [81, 240б] вә Дәдә бәј Зүлгәдәр [65, 88; 88, 269] етмишләр. Сонралар исә сәфәви горчибашысынын Сары Пирә адлы бир әмир олдуғу мәлүмдур [65, 286; 77, 158]. Бу үч горчибашынын һәр бири дөвләтин баш горчибашылары олмушлар ки, онлар ән е'тибарлы әмирләр арасындан сечилиб бу вәзифәјә лајиг көрүлмүшдүләр. Бә'зи вилајәт горчибашыларынын нүфузу онларын һәттә һаким вәзифәсинә чәкилмәсинә сәбәб олмушду.

Мәселән, 926 (1519/20)-чы илдә I Шаһ Исмајылын әмри илә Ширазын һакими өлдүрүлмүш, онун јеринә Әли султан адлы горчибашысы һаким тәјин олунмушду [88, 279].

Горчибашынын горчиләр үзәриндә бөјүк ихтијар вә сәләһијјәти олмушдур. Мүәјјән шикајәти олан һәр бир горчи јалһыз горчибашы васитәсилә өз шикајәтини һөкмдара чатдыра биләрди, әкс тәгдирдә. о, горчиликдән кәнар едилрди [61, 339a].

Горчибашы өз горчиләри илә һәрби јүрүшләр вахты шаһы мүшәјнәт етмәли иди [65, 286; 345]. Горчибашы Севиндик бәј Әфшар узун илләр I Шаһ Тәһмасибә сәдагәтлә хидмәт етмишдир [65, 286, 332; 81, 257a, 2696]²². Ширваншаһ Шаһрухун горчибашысы Падар адлы бир шәхс иди ки, һәсән бәј Румлуја кәрә о, вилајәтин бүтүн «мәдахил вә мәхаричиндән» (јә'ни өлкәнин бүтүн дахили вә харичи јолларыннан) хәбәрдар иди [65, 286]. Бу мә'лумат әсас верир ки, һөкмдар јанында бөјүк сәләһијјәтә малик олан горчибашы дәвләтин әразисинә дә јахшы бәләд имиш.

Башга бир горчибашыја мисал олараг 954 (1547/48)-чү илдә өлдүрүлән Ширван горчибашысы Әһмәд бәј Устачлуну кәстәрмәк олар [81, 257a, 274a; 88, 296, 301]. О, сәфәвиләр тәрәфиндән Ширванын мүстәгиллијинә сон гојуландан сонра (1538) орада һаким олан Әлгас Мирзәјә хидмәт кәстәрир, онун горчиләринә рәһбәрлик едирди.

Бә'зән тарихчиләр горчибашы вә әмирүл-үмәра истилаһларыны ејни мә'нада ишләдирләр. Белә ки, I Шаһ Исмајылын мәшһур әмири Абдал бәј Дәдә һәм әмирүл-үмәра [98, 137; 61, 288], һәм дә горчибашы кими кәстәрилмишдир [98, 141]. Лакин горчибашы вә әмирүл-үмәра мәнсәбләринин һәр дөврдә ејниләшдирилмәси һәм бир сыра мәнбәләр, һәм дә тәдгигатчылар тәрәфиндән тәсдиг едилмир. һәсән бәј Румлу вә Гази Әһмәд Гәффари Абдал бәј Дәдәнин әмирүл-үмәра јох, горчибашы олдуғуну сөйләмәш [65, 88; 88, 269], тәдгигатчылардан О. Ә. Әфәндијев вә С. М. Онуллаһи дә бу ики вәзифәнин һәр биринин ајры-ајрылыгыда фәалијјәт кәстәрдијини гејд етмишләр [52, 105; 11, 40]. Лакин истәр «Әһсәнүт-тәварих»дә, истәрсә дә дөврүн башга мәнбәләриндә

²² I Шаһ Тәһмасибин һакимијјәти илләриндә горчибашылар, әсасән, әфшар тәјфасы әмирләриндән тәјин едилмишләр [55, 48].

тәһминән XVI әсрин икинчи јарысында әмирүл-үмәра истилаһынын ишләnmәдији ачыг-ашкар нәзәрә чарһыр. Тәсадүфи дејил ки, I Шаһ Тәһмасиб бүтүн һәрби әмәлијјатларыны горчибашы Севиндик бәј васитәсилә ичра едирди. Орта әср тарихчиләри I Шаһ Тәһмасиб вахты дәвләтин әмирүл-үмәра мәнсәбинин вә ону апаран шәхсин адыны кәстәрмирләр. II Шаһ Исмајылын һакимијјәти дөврүндә дә бу вәзифә хатырланмамыш, анчаг онун әгәзинә «горчибашылыг мәнсәби» Аллаһу-лу бәј Әфшарын әлиндә олдуғу кәстәрилмишдир [58, 213]. II Шаһ Исмајылын вәфатындан сонра да кимин шаһ олмасы мәселәсини һәлл едән ики шәхсдән бири мәнз горчибашы олмушдур [58, 220].

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, XVI әсрин биринчи јарысында һаггында данышдығымыз һәр ики вәзифә фәалијјәтдә олмуш, лакин һәмин әсрин икинчи јарысында сарајда горчибашынын ролу артмыш вә әмирүл-үмәра мәнсәби бир мүддәт онунла әвәз олунмушдур. Горчибашы вәзифәсинин әһәмијјәти I Шаһ Тәһмасиб заманында хүсусилә артмышды [55, 48]. Тәсадүфи дејилдир ки, горчибашы XVIII әсрә гәдәр ән јүксәк һәрби вәзифә кими мөвчуд олмушдур. «Тәзкирәтүл-мүлук»да әмирләрдән бәһс олунаркән, ән әввәл горчибашынын ады кәчилмиш вә бу вәзифәнин саһиб «әзәмәтли дәвләт адамларынын ән үмдә әмири» адландырылмышдыр [63, 5, 7]. Јенә дә бу әсәрдән мә'лум олур ки, бәјләрбәји (әмирүл-үмәра—Ш. Ф.) даһа сарај дахилиндә фәалијјәт кәстәрмәјәрәк сарајданкәнар әмирләр сырасына дахилдир [63, 4].

В. Ф. Минорски дә горчибашы вәзифәсини әмирүл-үмәра илә ејниләшдирилмишдир [99, 75]. Онун бу фикрини јалһыз XVI әсрин икинчи јарысына анд етмәк олар, чүнки јухарыда дејилдији кими, Сәфәви дәвләти јаранмаға башларкән, дәвләтдә һәм горчибашы, һәм дә әмирүл-үмәра вәзифәләри олмушдур.

Горчиләр: К. М. Рөһрборн горчи истилаһынын јалһыз сәфәвиләрин һакимијјәтә кечмәсиндән сонра ишләндијини билдирир [74, 74]. Бу фикирлә разылашмаг олмаз. XV—XVI әсрләрин бир сыра тарихи мәнбәләриндә, о чүмләдән «Әһсәнүт-тәварих»дә XV әсрин әввәлләриндә ишләдилән «горчи» истилаһына раст кәлирик [66, 49; 95, 169; 59, 408; 92, 243; 56, 302].

Һәсән бәј Румлу 813 (1410)-чү илдә Султан Әһмәд

Чәлажиринин Тәбризә һүчүмү заманы горчиләрин зәрли палтар кејинәрәк, әлләриндә мүхтәлиф силаһлар тут-дугларыны көстәрир [66, 63] ки, бунунла да, һәлә XV әс-рин әввәлләриндән горчиләрин һүсуси кејимләри олдуғу ајдынашыр. «Әһсәнүт-тәварих»ин бу мә'луматына әсә-сән горчи дәстәләринин XIV әсрин икинчи јарысында да мөвчүд олдуғу күман едилә биләр.

В. Ф. Минорскинин јаздығына көрә, горчиләр башга дөјүшчүләрдән фәргләнмәкдән өтрү узун бығ сахлајыр-дылар [99, 53]. Һәсән бәј, Румлу сәфәви горчиләринин һүсуси зиреһли палтар кејдикләрини билдирир [65, 465].

Горчи дәстәләри һөкмдары горујан вә даим онун ке-шијини чәкән етибарлы алајлар олмушдур ки, онун үзвләри әсәсән әмирзадәләрдән сечилирди [65, 465]. Ис-кәндәр бәј Мүнши јүз нәфәр шаһ горчисинин гүввәтдә мин нәфәр башга дөјүшчүгә барабәр олдуғуну билдирир [58, 142].

«Горчи» сөзүнүн Азәрбајчан мәншәли «горумаг» фе-линдән јарандығыны сөјләјән тәдгигатчылары һағлы һесаб етмәк олар [7, 340; 11, 40]. Ә. Нәваји горчи исти-лаһынын фарс дилиндә силаһ мәнасыны верән «гур» сөзүндән дүзәлдијини көстәрир [66, 839]. Әкәр «горчи», доғрудан да, «гур» сөзүндән јаранмышса, кәрәк бүтүн дөјүшчүләр «горчи» адландырылајды, чүнки «дөјүшчү» дедикдә дәрһал силаһлы һәрбчи тәсәввүрә кәлир. Бу да мә'лумдур ки, «горчи» ады алтында ордунун бүтүн дөјүшчүләри јох, јалныз шаһы горујан алајларын үз-вләри баша дүшүлүрдү.

Горчи дәстәләриндә бир нечә мин дөјүшчү олмушдур [65, 199]²³ ки, Һәсән бәј Румлунун бу мә'луматы шаһ алајы үзвләринин үмуми мигдары һағында мүәјјән тә-сәввүр јарадыр.

Горчиләр арасында низам-интизамын јүксәк олмасы вә орта әсләрдә тез-тез үзә чыхан тајфа ихтилафлары-нын баш вермәмәсиндән өтрү һәр горчи дәстәсинин үз-вләринин тәркиби јалныз бир тајфа нүмајәндәләриндән ибарәт олурду [65, 235, 466]. Горчиләр мәнсуб олдуғла-ры јер вә тајфанын ады илә адланырдылар: Нахчыван горчиләри, шамлу горчиләри вә с.

Мүһарибә вахты горчи дәстәләри чох вахт еһтијатда (тәрһ) галыр [66, 146], јалныз ән чәтин анларда вуруша чыхарылырдылар [65, 199].

²³ О. Ә. Әфәндијев горчиләрин сајынын 4—6 мин нәфәрә чат-дығыны билдирир [55, 51].

«Әһсәнүт-тәварих»дән бәлли олур ки, шүчаәтли гор-чи көстәрдији хидмәт мүгабилиндә әмирләр сырасына белә дахил едилирди. Мәсәлән, I Шаһ Исмајылын мәш-һур әмири Мүнтәша султан 919 (1513/14)-чу илдә ади горчи иди [65, 140].

Горчиләрин ашағыдакы групплары мә'лумдур:

1) Ох вә каман горчиси (горчи-ји тир-о каман) [65, 252; 81, 256а; 88, 305; 61, 308б, 328б]. Бу вәзифә саһиб-ләри горчи дәстәләринин вачибли үзвләри олмушлар. Һәсән бәј Румлу онларын сајча чох олдуғларыны бил-дирир [65, 478]. Онлар истилаһын адындан да көрүндүју кими, ох вә каман үзәриндә мәс'ул идиләр.

2) Ғылынч горчиси (горчи-ји шәмшир) [88, 305]. Мә-һәммәд Сәдр Һәшеми бу истилаһын түркчә (азәрбај-чанча—Ш. Ф.) «ғылынч горчиси» адландығыны билди-рир [93, 40].

3) Һәрәм горчиси (горчи-ји һәрәм) [81, 269б; 76, 57а]. Һәрәмхананы горујан горчиләрә верилән ад олмушдур.

4) Шаһ рикабдарларынын горчиси (горчи-ји зәрә-кан) [61, 338б]. Мәһәммәд Сәдр Һәшеми бу горчини исә «шаһ рикабдарларынын рәиси» адландырыр [93, 40].

Көстәрдијимиз бу дөрд горчи группундан әләвә, Ис-кәндәр бәј Мүнши даш горчиләринин дә (горчијан-и даш) олдуғуну билдирир [58, 141] ки, бу истилаһа баш-га мәнбәләрдә раст кәлмәдик.

Горчиләр јалныз гызылбаш тајфалары нүмајәндәлә-риндән тәјин едилирди [74, 74]. Лухарыда јаздығымыз кими, «Әһсәнүт-тәварих»ин мүәллифи дә кәнчлијиндә горчи олмушдур²⁴.

Горчиләрин фәалијәт даирәси тәкчә тахт-тач саһи-бини горумагла мәһудлашмырды, онлар ејни заманда фәал дөјүшчү идиләр [65, 322]. Һиндистан һөкмдары Мә-һәммәд Һүмајун өз әфган дүшмәни илә вурушмагдан өтрү I Шаһ Тәһмасибдән көмәк истәдикдә, тәсадүфи дејил ки, она көмәк үчүн 300 горчи вә 1000 нәфәр баш-га дөјүшчү көндәрилмишди [65, 310].

Горчиләрә диван тәрәфиндән иллик мөвачиб тәјин едилирди. 955 (1548)-чи илдә Түркијә султаны Сүләј-ман вә Шаһ Тәһмасибин хаин чыхмыш гардашы Әлгас Мирзәнин Азәрбајчана һүчүмү заманы сәфәви һөк-дарынын әмри илә горчиләри рәғбәтләндирмәкдән өтрү

²⁴ 8-чи сәһифәгә бах.

онларын иллик мөвачибләри дәрһал өдәнилмишди [81, 268a].

«Әһсәнүт-төварих»дә XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҗанын ордусу, онун тәшкили вә вәзијјәти дә әкс олунмушдур.

Орду, онун тәшкили вә вәзијјәти: XV әсрдә орду сарајын ихтијарындакы гошундан вә ајры-ајры вилајәтләрдә јашајыб, јалныз мұһарибә вахты чәмләнәрәк өз башчылары (сәрдар) илә бирликдә һөкмдарын көмәјинә јолланан дөјүшчү дәстәләриндән (чәрик) ибарәт олмушдур. Гошунларда һәм сүвари, һәм дә пијада һиссәләр варды [66, 114, 236; 56, 109, 286].

XVI әсрдә дә дөвләтин мұнтәзәм ордусу олмамышдыр. Гызылбаш дөјүшчүләри әсасән мұһарибә көзләнилән вахт ајры-ајры әмирләрин феодал гошунларынын тәркибинә дахил едиләр вә сүвари дәстәләр шәклиндә дөјүшә јолланырдылар [55, 50].

Мәнбәләрдә «орду» сөзү «ләшкәр, гошун», ордуну тәшкил едән әскәрләр исә «мүлазим, әскәр, гуллуғчу, нөкәр, дилавәр» (гарагојунлу вә ағгојунлуларда) адландырылмышлар, сәфәви дөјүшчүләринә исә «гази, мүлазим, мүрид» дејилмишдир [66, 49, 51; 58, 59, 89, 272; 65, 14, 347; 56, 471]. Дөјүшчүләрә иллик мөвачиб верилрди ки, бу да «орду диваны» («диван-и ләшкәр») тәрәфиндән ичра едилрди [56, 439].

Орду ајры-ајры дәстәләрә бөлүнүшдү [66, 44, 45, 82, 127]. Силаһлар арасында тылынч, хәнчәр, ох, каман, түфәнк, балта, күрз вә галадағыдан силаһлар—рәадә, манчанаг да варды [66, 48, 111; 65, 13, 67; 18, 72]. Ағгојунлу вә сәфәви ордусу аз олса да, топла силаһланмышды [66, 608; 28, 25]. Силаһлар силаһ анбарында (гурхана) сахланылар [66, 111; 81, 266a; 18, 72] гурханәјә хуәуси башчылар (чәббәдарлар) рәнбәрлик едирдиләр [66, 111].

Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Гара Јусиф, Чаһаншаһ вә Чүнејд Сәфәвинин дөјүшчүләринин әскәријјәти зиреһли (чөвшәнпуш) идиләр [65, 64, 66]. Кәчим адлы өртүк дә дөјүш либаслары сырасына дахил иди [65, 468; 77, 252]²⁵.

Дөјүшә сурән (әскәрләрин нә'рәси), нәфир (шејпур), нағара, көбрәкә (бөјүк нағара), тәбил вә барагла јолланырдылар [66, 60, 65, 452]. Һүчум вахты карәнај (узун

²⁵ Ә. Нәвајинин јаздығына көрә, кәчими дөјүш күчү кәјинәрә вә ону атын да үстүнә сәрәдиләр [66, 128].

зурна), гәләбә чалынанда исә нағара сәсләндириләрди [65, 217]. Дөјүш заманы әскәри гүввәләрин бир һиссәси еһтијатда дурур (тәрһ), вурушманы мұшаһидә едир вә лазым олдуғда дөјүш мејданына чыхырдылар [65, 146, 200; 72, 357].

Гошунлар мәнсуб олдуғлары јерин ады илә адландырылды: Гарабағ, Муған, Ширван гошуну вә с. [65, 286, 328; 81, 239б; 77, 236].

Мұһарибә көзләнилән вахт јерләрә истималәтнамә (чәлбедичи мәктуб) көндәрилиб, ән'ам вә'д едиләр вә беләликлә, гошун топланышы сүр'әтләндириләрди [66, 574; 56, 359, 439; 58, 81]. Вилајәтләрдә јашајан әмир вә феодаллар фәрман алан кими өз дәстәләри илә көмәјә кәлир, јалныз мұһарибә гуртарандан сонра кери гајыдырдылар [66, 441].

Мұһарибә әрәфәсиндә һөкмдарлар арасында һәрби иттифаг јаранырды. 817 (1414/15)-чи илдә ширваншаһ I Ибраһим гарагојунлу Гара Јусифлә дөјүшмәкдән өтрү Шәки һакими Шәмсәддин Әлинин оғланлары вә Күрчүстан валиси Константинлә иттифага кирмишди [64, 254a].

Мұһарибә баш тутмадығда, ја дөвләтләр арасында үмуми разылығ әлдә едиләндә сүлһнамә (сүлһ мұғавиләси) тәртиб едилрди [66, 393]²⁶.

Мәғлубијјәтә уғрајан тәрәфин мәшһур әмирләринин галиб кәлән тәрәфә чәлб едилмәсиндән өтрү нәвазишнамә (нәвазиш мәктубу) јазылды [66, 461]. Гәләбә хәбәрини гошшу дөвләтләрә билдирмәкдән өтрү фәтһнамә (гәләбә мәктубу) јолланырды [66, 631; 98, 145a]. Чәтинликлә әлә кечирилән шәһәрин әһалисиндән мұғавимәт көстәриб ордуја зијан вурдуғу үчүн бөјүк мәбләгдә тәзминат алынырды [64, 124a]. Башга дөвләт башчылары галиб тәрәфи гәләбә мұнасибәтилә тәбрик (тәһнијәт) едир, төһфә јоллајырдылар [65, 86].

Бәһс олунан дөврдә ордунун мұхтәлиф һиссәләри белә адландырылмышдыр:

Чәванғар јахуд мејсәрә—сол чинаһ [66, 44; 57, 382, 394].

Бәрәнғар јахуд мејмәнә—сағ чинаһ [66, 44].

²⁶ Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, 862 (145/58)-чи илдә Чаһаншаһ вә Султан Әбу Сәид арасындакы сүлһнамәни «Китаб-и Дидарбәкријјә»нин мұәллифи Әбубәк Тәһрани јазмышды [64, 189a].

Гул—ордунун мәркәзи [66, 127; 57, 394].

Мәнгәләј—гошунун өн һиссәси [66, 112, 126]. Мәнгәләјын да бәрәнғар вә чәванғары олурду [65, 38; 68, 38]. Мәнгәләјда минләрлә дөјүшчү вурушурду [65, 247], чүнкү мәнгәләј һүчүмунун дөјүшүн сонрақы кедиши үчүн бөјүк әһәмијјәти варды.

Орду илә әлагәдар олан истилаһлардан бири дө «јасағ»дыр. Шаһын асылылығында олан әмирләрин һамысы әмр алан кими әтраф јерләрден гошун топламаға башлардылар ки, бу, јасағ адланарды [66, 625]. Јасағдан өтрү әјаләтләрә әмир вә јүзләрлә мүлазим көндәрилдири [81, 273а, 274б; 88, 303].

Дөјүш башланмаздан әввәл ордунун мүәјјән бир дәстәси кәшфијјата көндәрилик вә һәмин дәстә гаровул адланарды [66, 218; 65, 258]. Гаровула мәшһур әмирләр рәһбәрлик едирди [65, 257]. Гаровулун вәзифәси дүшмәнин вәзијјәтини өјрәнмәк вә мүмкүн олдуғда әсир әлә кечириб керә јайырмағ иди ки, бу әмәлијјат мәнбәләрдә «зәбанкири» («дил тутмағ») адланмышдыр [66, 448; 457; 88, 289].

Инди дө һәрби вәзифәләрә нәзәр салағ:

Тәвачи. Мүһарибә көзләниән тәғдирдә табелијиндәки әјаләтләрә кедәрәк, һәрби гүввә топлајан вә ајры-ајры гошун дәстәләри арасында әлагә јарадан әмирләр белә адланмышлар. Онлар дөјүшчүләри сәфәрбәр едир, ордунун јерини билдиридиләр [66, 212; 65, 114; 18, 73]. Дөјүшчүләрин сајы вә ордунун мүһарибә гүдрәти онун «тәвачи дәфтәри» адланан хүсуси китабчасында гејд едиләрди [68, 32; 112, 163]. Тәвачинин вәзифәси һәрби ишләрлә әлагәдар олдуғундан Ч. Н. Седдон нәшр етдији «Әһсәнүт-тәварих»ә јаздығы гејдләрдә («Notes on the Text») тәвачини «гошуну мүшәјнәт едән мә'мур» кими кәстәрир [65, 7].

Һәсән бәј Румлу тәвачиләрин гошун топламағдан өтрү тез-тез әјаләтләрә јолландығларыны нәзәрә чатдырмышдыр [64, 226а, 246а; 66, 212; 65, 114]. Тәвачи фәал дөјүшчү кими дө тәсвир олунамышдыр [66, 431, 445]. Бизим мүәллиф тәвачиләрин сәләһијјәти барәдә дө сөһбәт ачыр. Белә ки, 871 (1466/67)-чи илдә Чәһаншаһла оғлу Пирбудағ арасында баш верән вурушма заманы мағлубијјәтә уграјан Пирбудағы Чәһаншаһын тәвачиси Пир-Мәһәммәд бәј вә шаһзадә Мәһәммәди Мирзә өлдүрмүшдүләр [66, 445; 56, 361].

«Әһсәнүт-тәварих»дә гарагојунлу Пирбудағын—Мәһәммәд Әлишир [66, 446], Узун Һәсәнин—Хәлил [66, 431], онун оғлу Султан Хәлилин—Гара Мәлик [66, 580], I Шаһ Исмајылын—Әбди бәј Шамлу [65, 78] адлы тәвачиләри олдуғу гејд едилер. Шаһларла бирликдә шаһзадәләрин дө тәвачиләри олдуғундан белә нәтичә чыхармағ олар ки, үмуми дөвләт тәвачиләриндән башға ајры-ајры әјаләтләрдә дө тәвачиләр фәалијјәт кәстәрмишләр. Мәнбәләрдә тәвачиләрин диваны («диван-и әмарәт-и тәвачи-јан» јахуд «диван-и тәвачи») олдуғу кәстәрилмишдир [56, 426; 69, 28].

Тугачи. «Әһсәнүт-тәварих»дә гарагојунлу, ағгојунлу вә сәфәви тугачиләри һаггында мә'лумат верилмиш вә бә'зән бу истилаһ тарихчи вә тәдгигатчылар тәрәфиндән «тәвачи» сөзү илә ејниләшдирилмишдир [56, 329]²⁷.

Доғрудур, бу истилаһын мәзмуну барәдә һәләлик әлимиздә мә'лумат јохдурса да, анчағ тугачиләрин фәалијјәти һаггында өтәри гејдләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Ч. Н. Седдон тугачинин «хәбәрәпаран» («bearer») олдуғуну билдирир [65, 3]. Һәсән бәј Румлу тугачинин елчи сифәтилә көндәрилдији барәдә сөз ачдығына керә [64, 251а] бу вәзифә саһибинин, һәгигәтән дө, хәбәрәпаран олдуғуну күман етмәк олар.

«Әһсәнүт-тәварих» әсәри ики чүр тугачи һаггында мә'лумат верир: шәһәр тугачиси [64, 196а], ләшкәр тугачиси [66, 325]. Бизим мүәллиф билдирир ки, Чәһаншаһ тугачи Сејид Әһмәди 857 (1453/54)-чи илдә Исфәһаны дағытмаға јолламыш вә тугачи өзү илә 50 мин нәфәр бел вә күлүнкү адам кәтүрүб, шәһәр барысыны јерлә јексан етмишди [64, 196а; 18, 74]. Бу мисалдан тугачинин тәкчә хәбәрәпаран дејил, һәмчинин мүхтәлиф тапшырығларын да ичрачысы олдуғу ајдынлашыр.

Һәсән бәј Румлу Әлпавуту [66, 461] Чәһаншаһын, Гара Пирини [64, 121а] Рүстәм Ағгојунлунун, Хәлфа бәји [65, 27] Султанәли Сәфәвинин тугачиләри кими кәстәрмиш, әмирләрин тугачиләри олдуғуну билдиришдир. Онун мә'луматына әсәсән 933 (1526/27)-чү илдә гызылбаш әмири Газуг султанын Әһмәдаға Чавушлу адлы тугачиси олдуғу мә'лумдур [65, 199].

«Әһсәнүт-тәварих»дә тугачи диваны (диван-и әмарәт-и тугачи) олдуғу да кәстәрилик [66, 461].

²⁷ Ә. Нәваји тәвачи вә тугачи вәзифәләринин ејни олдуғуну билдирир [66, 830].

Чәрхчи. Дөјүш заманы мејдана өнчө чыхарылан дәстә олмушдур. Гарагојунлу вә ағгојунлу гошунунда, күман ки, ишләнмәјән бу истилаһын мәнбәләрә әсасән сәфәвиләр дөврүндә јарандығыны мүәјјәнләшдирмак олур. Ордуда чәрхчи дөјүшчүләринин сајы мин нәфәрдән чох олурду [65, 95]. Онлар мүһарибәннин илк анларында мејдана чыхарылырдылар [65, 67, 135].

Чәрхчиләрә рәһбәрлик едән шәхс чәрхчибашы адланыр [58, 139], бу вәзифә мәшһур әмирләрә верилрди. 920 (1514/15)-чи илдә баш верән Чалдыран вурушмасында әмир Ханмәһәммәд Устачлу вә Сары Пирә гызыл баш чәрхчи дәстәләринә рәһбәрлик едирдиләр [65, 146; 58, 42].

Чәрхчиләрин дөјүш мәнәрәти бир сыра тарихи мәнбәдә өз әксини тапмышдыр [65, 67, 95; 76, 286; 58, 40].

Мучи. Дөјүш вахты бөјүк фәалијјәти олан һәрби дәстәләрдән бири иди. Һәсән бәј Румлунун јаздығына көрә, 965 (1557)-чи илдә I Шаһ Тәһмасибә гаршы үсјән едән түркмән Әбанын үзәринә көндәрилән дөјүшчүләр мәнһз мучи вә чәрхчиләрсиз кетдикләриндән мәғлуб едилмишдиләр [65, 404].

Еһтимал ки, бу истилаһ да сәфәвиләр дөврүндә јаранмышдыр, чүнки XV әср һадисәләринин тәсвириндә мучи дәстәләри һаггында мәлумата раст кәлмирик. Ч. Н. Седдон «мучи» сөзүнүн һеч бир лүгәтдә олмадығыны јазыр [65, 12]. Доғрудан да, һәләлик онун лүгәви мәнасы ашкар едилмәмишдир.

Гуллугчу. Мүһарибәјә јолланан дөјүшчүләрин бир һиссәсини дә гуллугчулар тәшкил едирди [65, 24, 347]. В. Ф. Минорски гуллугчунун атлы, ја пијада олдуғуну мүәјјәнләшдирмәмишдир [112, 64], лакин «Тәзкире-ји Шаһ Тәһмасиб» әсәриндә онун сүвари олдуғу јазылар [76, 386—39а].

Топчу. Бу истилаһ гарагојунлуларын сијаси тарихинин әкс етдирилмәси заманы ишләнмәдијиндән, күман етмәк олар ки, Азәрбајчанда «топ» вә «топчу» сөзләри XV әсрин биринчи јарысында тәсәввүр кәсб етмәмишдир. Мәнбәләрдә сонраки илләрдә топчуларын фәалијјәти барәдә аз-чох мәлумат вардыр [66, 608; 65, 293, 322; 88, 293; 77, 210]. «Топчубашы» истилаһы јалһыз топчулар дәстәсинин башчыларына дејил, һабелә топтөкмә усталарынын рәһбәринә дејилмишдир [28, 81—82, 137].

Нәгбәчи. Азәрбајчанча лағым мәнасыны верән «нәгб» әрәб исминдән дүзәлдилән сөздүр. Нәгбәчи (јахуд нүггаб) мүһасирә вахты гала вә шәһәр диварларыны учуран лағыматан әскәрләрә дејилрди. Һәсән бәј Румлунун јаздығына көрә, шәһәр вә галаларын алынмасында нүггаблар бөјүк рол ојнајырдылар [65, 46, 109].

Бу истилаһлардан әләвә, «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә һәрби ишләрлә әлағадар олан т. фәнкчи [65, 127], јасовул [66, 355], нәфирчи [66, 355], мүбәшһир [65, 68, 220]²⁸, чағырчы [66, 248]²⁹ вә с. истилаһлара да раст кәлинир.

Беләликлә, јухарыда данышыланлардан бир даһа ајдын олур ки, «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчанын дөвләт гурулушу вә ордусу һаггында вердији мәлуматлар сон дәрәчә фәјдалыдыр.

2. Игтисади вәзијјәт

Орта әср тарихи мәнбәләриндә бу вә ја дикәр өлкәнни игтисади вәзијјәти һаггында олдуғча аз мәлумат олмасына бахмајараг, һәммин мәлуматын арашдырылмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Мәлумдур ки, XV әсрдә феодалларын истифадәсиндә олан торпаглар һәчм етибарли дөвләтин ихтијарындакы торпаглардан чох иди [39, 74]. XVI әсрдә исә вәзијјәт бир гәдәр дәјишилди. Белә ки, әсрин әввәлиндә јаранан Сәфәви дөвләти дөвләт торпагларынын һәчминнә кенишләндирмәјә башлады. Јакин феодалларын ихтијарында һәлә дә һејли торпаг саһәләри галырды [39, 74].

Әкәр XV әсрдә Азәрбајчанда торпаг үзәриндәки һакимијјәтин әсас нөвү ирси сојургал идисә, артыг XVI әсрдән сојургал верилиши һејли азалмышды. Сәфәвиләр апардығлары мәркәзләшдирмә сијасәти наһинә Азәрбајчанда вә һакимијјәтләри алтында олан дикәр өлкәләрдә сојургалы азалтмагла јени өзүнәмәхсус бир институт олан тигулу мөһкәмләтмәјә чалышырдылар [39, 74] ки, бу барәдә бир гәдәр ашағыда данышылачагдыр.

Әввәлләрдә олдуғу кими, XV—XVI әсрләрдә дә дөвләтин, ајры-ајры феодалларын, еләчә дә һәрбчиләрин

²⁸ Мүбәшһир—хәбәрјајан мәнасындадыр.

²⁹ Чағырчы—«чағырмаг» феһлиндән олуб чарчы демәкдир.

³⁰ «Әһсәнүт-тәварих»дә кәнд вә шәһәр әһалиси рәијјәт вә рәја адландырылар [64, 2636, 269а].

эсас кәлири онлардан асылы олан рәијјәтин истисмар едилмәси вә башлыча оларга, һәрби јолла гәнимәт әлә кечирилмәси илә әлдә едилирди [39, 76]. Буна көрә дә дәвләт башчылары даим сојғунчу мұһарибәләр төрәдир, нәтичәдә кәнд вә шәһәр әһалиси³⁰ һәрби дәстәләрин тап-дағы олур, әкинчилик вә сәнәткарлыг тәнәззүлә уғрајырды.

XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчан әһалисинин әксәријјәти кәндләрдә јашајыр, тәсәррүфатла мәшғул олурду. Өлкә атларынын шөһрәти әтраф дәвләтләрә јайылмышды [64, 237a]. Азәрбајчан өз јайлаг вә ғышлағлары илә дә мәшһур иди [64, 259a]. Шәһәрләрдә сәнәткарлығын мұхтәлиф саһәләри инкишаф етмәкдә иди. Гәрбә вә Шәрғә кедән баш карван јоллары Азәрбајчандан кечирди [26, 54].

«Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә XV—XVI әсрләр Азәрбајчан шәһәрләриндән Тәбриз [64, 269a, 270b], Бақы [65, 46, 108], Нахчыван [65, 57, 163], Әрдәбил [65, 225, 247], Бәрдә [64, 269], Шәки [64, 254a, 259a], Шамахы [64, 126a], Мараға [64, 255a, 269a], Маһмудабад [64, 164a, 165a], Кәнчә [65, 57, 317], Чавад [65, 57], Салјан [65, 296], Јевлағын [65, 317] ады дәфәләрлә чәкилмиш, чајларымыздан Араз [64, 265a, 269a], Күр [64, 254a, 269a] Самур [65, 317, 320] көстәрилмиш, стратежи-сијаси чәһәтчә әһәмијјәтли галалардан Әлинчә [64, 247a, 262a], Күлүстан [65, 47, 286—287], Киш [65, 334, 349], Кәләсән-Көрәсән [65, 349], Гәбәлә [65, 43, 286], Маку [64, 169a, 186a] вә с. һағгында данышылмышдыр. Мүәллиф Күлүстан галасы барәдә «Ширван виләјәтинин ән бөјүк галасыдыр» чүмләсини јазыр [65, 46, 108]. Муған [65, 286], Аран [64, 165a, 250b] вә Гарабағ [64, 247a] да һәсән бәј Румлу тәрәфиндән мүәјјән гәдәр тәсвир олунмушдыр.

Инди дә «Әһсәнүт-тәварих» әсәри әсасында XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчанда олан торпағ мүлкијјәти нөвләри һағгында мә'лумат верәк.

Вәғф торпағлары. Ислам дини мүәссисәләринин чох кәлирли торпағ мүлкијјәти вәғф адланырды. Бу торпағларда јашајан рәијјәт руһаниләрдән асылы иди. Вәғфдән көтүрүлән кәлирин бир һиссәси мәсчид, мәдрәсә вә башга дини идарәләрин тикилмәсинә хәрчләнәр, онун бөјүк һиссәсини исә руһаниләр мәнимсәјирдиләр [65, 389]. Дини мүәссисәләрин ихтијарында бөјүк торпағ саһәләриндән башга вәғф олунмуш евләр, базар, е'ма-

латхана, карвансара, дәјирман, бағ, суварма каналлары вә мә'дәнләр дә варды [69, 166; 39, 78; 52, 29].

Вәғф торпағ вә мүлкиләри дини мүәссисәләрин—мәсчид, мәдрәсә вә ханәкаһларын ихтијарына верилир, әлдә едилән кәлирин бир һиссәси онлара сәрф олунурду, ләкин бә'зән һөкмдарларын мәзарына (курханә) вәғф едилән мөвғуфат оранын мүчавиринә чатыр вә беләкликлә, вәғф әмлакынын шәхси мәнимсәнилмәси һалларындан бири јаранырды. Узун һәсән гарагојунлу Чаһаншаһа галиб кәдикдән сонра (1467) онун оғлу Әбу Јусифин көзләрини чыхардыб, ону атасынын мәзары үстүнә мүчавир тәјјин етмишди. Бир ил сонра һүчумла Мијанә-јә кәлән Султан Әбу Сәид дә бу кор шаһзадәјә һөрмәт едәрәк, атасынын гәбринә едилән мөвғуфатын һамысына јијләнмәји она тапшырмышды [64, 166a].

(Вәғф торпағларынын кәлири вәғфи верән шәхсин вәсијјәтинә әсасән мәсрәф едилә биләрди. Вәғф олунан әмлак вәғфнамәјә мувафиг сурәтдә идарә едилмәли иди. Бу торпағлардан һөкүмәт үчүн верки јығылмыр, вәғф әмлакы тохунулмаз сајылырды. Мәһз буна көрә дә фәодаллар бә'зән өз торпағларыны дини мүәссисәләрә вәғф едир, беләкликлә дә, хәзинәјә верки вермәкдән чан гуртарырдылар [52, 30; 9, 41].

XV әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанда олан ән бөјүк вәғфләр бунлар иди: Әрдәбилдә Шейх Сәғфиәдрин мәғбәрәси, һал-һазырда Тәбриздә мөвчуд олан һәсән шаһ мәсчиди, Чаһаншаһ тәрәфиндән вәғф едилән Чаһаншаһијјә вәғфләри, Газан ханын мәзары [41, 138].

Һәсән бәј Румлу Чаһаншаһын вәғфләри вә онун Тәбриздә тикдирдији мәсчид барәдә јазыр: «Һеч кәс белә камил ишләнмиш биһа тикмәмишдир... Мәсчидә битишән күнбәзи... гызылла бәзәмишләр. Бу мәсчидә доғру күчә салынмыш вә (она) чохлу әмлак вәғф едилмишдир» [64, 168b].

Әмлак чох һалда мәдрәсә вә түрбәләрә вәғф едиләрди-ки, бу һағда һәсән бәј Румлу мә'лумат верир [64, 145b, 204a, 242a].

Вәғф әмлакы сатыла вә бағышлана билмәзди [26, 135; 41, 137; 30, 68], ләкин онун мәнимсәнилмәси һаллары баш верирди. Һәсән бәј Румлу вәғфи мәнимсәјән шөхсләрдән биринә мисал оларағ узун мүддәт I Шаһ Тәһмасибин вәзири олмуш вә сонрадан вәзифәдән кәнар едилмиш Газин Чаһаны көстәриб јазыр: «Она (Шаһ Тәһ-

масибә—Ш. Ф.) дедиләр ки, вәгф јерләриндән бә'зиси узун мүддәтдир ки, онун (Гази Чаһанын—Ш. Ф.) истифадәсиндәдир (вә ораны) өз мүлкү киμι зәбт етмишдир. Динни пәнаһы олан шаһын фикри белә олду ки, топладығы вәсаити онун әлиндән алсынлар вә бу мүддәтдә јыгдығы пуллары кери көтүрсүнләр» [65, 375].

Һәсән бәј Румлу бу мә'луматы вердикдән сонра сабиғ вәзирини касыблығын көрән Шаһ Тәһмасибин нәинки Гази Чаһан барәдә вердији һөкмү дәјишдирдијини, һәтта она сојургал шәклиндә мүәјјән мәбләғ пул да вердијини јазыр: «Әһвалат баш вермәздән әввәл (Гази Чаһан) өзүнү сараја чатдырды. Шаһ Тәһмасиб онун ачизлијини, чарәсизлијини, гочалығын, зәифлијини вә һалыннын пәришанлығын көрүб, фикрини дәјишди вә сојургал сифәтилә *برسه سيورغال* она пул да верди» [65, 375—376].

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, вәгф кәлиринин мәнимсәнилмәсинә бә'зән көз јумулур, вәгф торпағларынын хүсуси сурәтдә истисмар едилмәсинә етинасызлығ көстәрилирди.

«Әһсанүт-тәварих» салнамәсиндә үч нөв шәрти феода­л торпағ мүлкијјәтинин ады чәкилмишдир: игта, сојургал, тујул. XIV әсрин орталарындан етибарән игта институту өз јерини сојургала вердијиндән [39, 155; 26, 182]. игта торпағ мүлкијјәти барәдә данышмағы лазым билмәдик. Сојургал вә тујул институтлары һаггында исә Һәсән бәј Румлу вә башга тарихчиләрин вердикләри мә'лумата әсасән ајры-ајрылығда данышылачағдыр.

Сојургал. Өзүндән әввәлки игта институтунун инкишафы нәтичәсиндә јаранан сојургал институту Азәрбај­чаңда олан шәрти феода­л мүлкијјәтинин әсас нөвләриндән бири­дир. Һөкмдар тәрәфиндән мүәјјән шәхсә сојургал вериләркән һөкм (еһкам-и сојургал) јазылар [65, 19; 78, 61, 161], она сојургал сәнәди (нешан-и сојургал) вериллирди [102, 159]. Һәсән бәј Румлунун «әрбаб-и истиһгаг, саһиб-и сојургал» адландырдығы шәхсләр [69, 206] һөкмән падашаһын һәрби вә ја мүлки хидмәтиндә олмалы, онун мәнәфејиндән өтрү чалышмалыјдылар [65, 15—16, 239, 385—386].

Сојургал саһибләри өз торпағларында там мүстәгил идиләр вә дөвләт мә'мурларынын һәммин торпағлардан верки јығылмаларына нәинки јол верилир, һәтта мә'мур-

ларын о торпағлара јахын дүшмәләри белә гадаған едиллирди [39, 157; 52, 36].

«Әһсанүт-тәварих»ни IX чилди сојургал торпағ мүл­кијјәти нөвү һаггында бә'зи мә'лумат вермишдир. Мүәл­лиф ән'ам шәклиндә әјаләт, шәһәр, кәнд, һабелә мүәј­јән мәбләғ пулун һансы ад алтында верилдијини бә'зән билдирмәдијиндән бунун мүәјјәнләшдирилмәсинә еһти­јач вардыр. 809 (1406)-чу илдә Султан Әһмәд Чәләјири Тәбриздә сакин оларкән, тејмури Мирзә Өмәрин әмри илә Әлинчә галасынын дағыдылмасында иштирак едән нахчыванлы Гази Имадәддини һәммин галанын тә'ми­ринә јолламышды. Һәсән бәј Румлунун јаздығына керә, Гази Имадәддин өһдәсинә дүшән тапшырығы јеринә јетирдикдән сонра Султан Әһмадин Тәбризи тәрк едиб Бағдада кетдијини ешидән киμι галада өз «истила вә истиглалијјәт бајрағын» галдырмышды. Елә о вахт да Тәбризи тутан Гара Јусиф Әлинчәни Газинин әлиндән чыхармаға сәј етмиш, «галанын алынмасынын мүмкүн олмајачағын» билләркән гала вә әтраф јерләрин онә чатдығын рәсмән тәсдиғ етмәк мәчбуријјәтиндә гал­мышды [64, 2626—2646]. Һәсән бәј Румлу Әлинчәнин нә адла Газижә верилдијини көстәрмир. Буна бахмаја­рағ, мә'лумдур ки, сојургал јеринин бүтүн ихтијары сојургал сибинин әлиндә чәмләнмишди. Гази дә галаја јијәләндикдән сонра әтраф јерләрдә јашајан түрк вә тәрәкәмә (јә'ни азәрбајчанлы—Ш. Ф.) тајфалары гала­ја јығмыш, әһалидән топланан үлүфә вә мәрсуму³¹ өзү мүәјјәнләшдирмишди. Бундан башга, О. Ә. Пәндијевин көстәрдији киμι, гарагојунлу вә аггојунлу падашаһлары сојургал вермәклә мәркәзи һакимијјәти мөһкәмләндир­мәјә вә дөвләтдә бирлик јаратмаға чалышырдылар [52, 37]. Гара Јусиф дә өзүнә јени бир дүшмән јох, дост га­занмағ истәјәрәк Әлинчәнин вә әтрафындакы торпағла­рын Гази Имадәддинин истифадәсиндә галмасын тәс­диғ етмишди. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, Гара Јусифин һөкмү алтында олан әразидә јерләшән Әлинчә галасы Гази Имадәддинә мәһз сојургал шәклин­дә верилмишди.

Сојургаллар, адәтән, һәр һансы бир шәхсә онун көс­тәрдији хидмәт мүгабилиндә верилирди. Мәсәлән, Ча-

³¹ Бу истилаһлар һаггында бир гәдәр ашағыда данышылачағ­дыр.

ханшаһ гардашы оғлу Шаһгубада атасы Гара Искәндәри өлдүрдүжүнә көрә 841 (1437)-чи илдә сојургал олара бир шәһәр вә гала вермишди [64, 2216].

Бә'зән сојургал кими пайланмасы нәзәрдә тутулан јерләр (башга өлкә торпағлары) һөкмдар тәрәфиндән һүчума мә'руз галаркән, «сојургал әһли» олан шәхсләр дә дөјүшә апарылырды. Белә ки, Узун Гәсән 881 (1476/77)-чи илдә Күрчүстана јени јүрүш едәрәк өзү илә бир дәстә сејид вә шејх апармыш, нәтичәдә «Күрчүстан вилајәтинин тутмуш, чохла әсир көтүрмүш вә хејли сојургал пайламышды» [64, 141a; 39, 150; 52, 34, 51].

Бә'зи һөкмдарлар чохла сојургал вермәклә өзләринә арха јаратмаға чалышырдылар. Орта әср тарихчиләринин әксәријјәтинин јаздығына көрә, Рүстәм Ағгојунлу-нун һакимијјәти заманында күлли мигдарда сојургал бағышланмышды [65, 15; 98, 127a; 52, 34]. «Онун әрбаб-лара вердији сојургал вә вәзифәләри ағгојунлу вә гара-гојунлу султанларындан һеч бири һеч кәсә вермәмиш-ди» [65, 15—16]. Рүстәм шаһын әксинә оларағ ону де-вириб тахта әјләшән Әһмәд бәј (Көдәк Әһмәд) исә са-биғ султанлар кими сојургал пайламадығына көрә өл-дүрүлмүшдү [65, 19; 84, 443].

Гәсән бәј Румлу үч нөв сојургал һаггында мә'лумат вермишдир. Онлардан биринчисин торпагла верилән со-јургал иди ки, бу барәдә бир гәдәр данышылды. Мүәл-лифин көстәрдији икинчи сојургал исә әмлак вә торпа-гла дејил, пул илә өдәнилирди ки, бу һагда әтрафлы да-нышмағы лазым билирик.

І Шаһ Тәһмасиб бир мүддәт онун «сәлтәнәт, хила-фәт, мүлк, вә дин ишләринин» идарә етмиш олаң Әскујә кәндинин (Тәбриз јахынлығындадыр) сејидләринә бөјүк мәбләғдә сојургал бағышламышды. Гәсән бәј Румлу ја-зыр: «Әлаһәзрәт онлара күлли мәбләғдә олан сојургал-лар бағышлады» [65, 302; 39, 159].

Мүәјјән мәбләғ пул илә верилән сојурғала Гәсән бәј Румлунын әсәриндә бир даһа раст кәлирик ки, бу да кечмишдә етдији хидмәтләр мүгабилиндә сабиғ вәзир Гази Чаһана 960 (1552/53)-чы илдә І Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән «шәфғәт» олуна сојургалдыр. Бу һагда оху-јуру: [«Она»] мүәјјән мәбләғ сојургал кими пул да ба-ғышлады» [65, 376].

«Әһсәнүт-тәварих»дә сојургал верилиши барәдә баш-га бир мә'лумат да вардыр ки, бу да мүштәрәк сојур-

галдыр. Мүәллиф јазыр ки, Чаһаншаһ бир вахтлар Гә-мәдан шәһәрини ики әмирә сојургал вермишди. Чаһан-шаһы вә Султан Әбу-Сәиди мәғлуб едән Узун Гәсән дә о ики әмирә—Сатылмыш бәј вә Шаһсувар бәј Каврудија гаршы јахшы мүнәсибәтдә олмуш, онлары јенидән мүш-тәрәк сојургал саһибләри кими һәмәдана көндәрмишди [64, 1626].

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәси бәдни дил вә зәнкин үслуб васитәләри илә гәләмә алынмыш олса да, орада-ки бә'зи ше'р парчаларында да ара-сыра ичтимаи фи-кирләрә раст кәлмәк олур. Бизим мүәллифлә тәхминән бир дөврдә јашајан шаир Мөвлана һејрәти (961 (1553/54)-чи илдә вәфат етмишдир) шикајәтлә долу бир гәси-дә јазмышды ки, Гәсән бәј Румлу онун бир нечә бейти-ни өз әсәриндә вермишдир. Шаир һејрәти гази вә мүф-тидән шикајәтләндикдән сонра јазыр ки, онлар дүшмән-дирләр, онлар

«Балкә дә диван малындан пул јејирләр һәр бири.
Сәрбәсәр бол-бол сојургал саһиб, пул, саһиб»³².

بلکه هر يك مملتی از مال دیوان میخورند
سربس صاحب سوزغالد و هم ادرا دار.

[65, 385—386].»

К. С. Ләмбтонун сојурғала вердији тә'рифдән мә'лум олур ки, сојургал шәхсләрә мааш әвәзинә, јахуд тәгаүд әвәзинә бағышланан торпағ, ја да торпагдан алынған кәлирди [90, 773]³³ Фикримизчә, бу тә'рифә сојургал шәклиндә верилән пул да әләвә едилмәлидир. Бундан башга, «Иранда мүлкәдар вә әкинчи» китабында сојур-гал торпағ мүлкијјәтинин гарагојунлулардан башлајыб гачарлар дөврүнә гәдәр давам етдији көстәрилмишдир [90, 773]. Лакин, мә'лум олдуғу кими, сојургал верилиши һәлә гарагојунлу һакимијјәтиндән әввәл дә варды [39, 155; 26, 182].

Тијул. Бу шәрти торпағ мүлкијјәти нөвүнүн мәһз һансы әсрдә һәјата кечмәси барәдә мүхтәлиф фикирләр вардыр. И. П. Петрушевскијә истинад едән О. Ә. Әфән-

³² Бейтин тәрчүмәси бу сәтирләрин мүәллифиндир.

³³ Сојургал һаггында кениш мә'лумат үчүн И. П. Петрушевски-нин монографјасына баһмағ лазымдыр [39, 145—183].

дијев көстөрүр ки, «сәфәвиләр дөврүндә сојургал... өз јеринн тиюла верди» [52, 37]. Лакин В. Ф. Минорски тејмируләр дөврүндә тиюл истилаһынын ииләдиләксә илә әлагәдар олараг игта мүлкијјәтинин арадан чыхдығыны билдирмишдир [39, 185]. Тиюлун мәһз нә заман мејдана чыхмасы хүсусунда К. С. Ләмбтонун да бир-биринә зидд ики фикри вардыр. О, каһ тиюлун сәфәвиләр дөврүндә игтаны әвәз етдијини [90, 219], каһ да һәлә әлханиләр заманы игтанын тиюл илә әвәз олунаға башладығыны гејд етмишдир [90, 754]. Онун бу фикрләри арасындакы зиддијјәт бир јаңа галсын, игтанын тиюл илә әвәз олунамасы барәдә дә онун сөјләдији фикир дүзкүн дејилдир, чүнки, билдијимиз кинми, игтаны әвәз едән институт тиюл јох, сојургал институту олмушдур [39, 155, 189].

Тиюл мүәјјән бир јерин мүвәггәти истифада олунамасындан өтрү шаһын дөвләт торпағлары һесабына хүсуси шәхсләрә вердији саһәјә дејилдирди. Тиюл саһибн (тијулдар) һәмни торпағдан алынған кәлирин һамысыны, јахуд бөјүк бир һиссәсини мәннмсәјирди [39, 194—195]. О, дөвләтә һар ил «рүсум» ады алтында мүәјјән мәбләғ пул вермәлијди [90, 242—246]. Бә'зән тиюл мүәјјән гошун һиссәләри һазырланмасы мәгсәди илә дә верилдир вә тиюлдар лазыми вахтда һөкүмәтин сәрәнчамына әскәри гүввә вермәјә вәзифәдар едилдирди [9, 53]. Тиюл сојургалдан фәргли олараг әмир, шаһзадә вә башга шәхсләрә ирсән верилә билмәздә [39, 193, 212; 55, 39], чүнки бу торпағ мүлкијјәти нөвү мәһз тиюла лајиг көрүлән һөкүмәт мә'мурунун етдији хүсуси хидмәт мүғабиллиндә мааш кими верилдирди [90, 220].

Хидмәти бөјүк олан шәхсин тиюлу да чоһ олурду. 809 (1406/07)-чу илдә Гара Јусиф Бәстам Чакирлуја әмирул-үмәра вәзифәсини вердији вахт Султанијјә, Әрдәбил вә Муған тиюл кими һәмни әмирә хас иди [64, 249а].

Дөвләт башчысы мұһарибәјә јолланан вахт тиюлдарлар да онунла һәмраһ олмалы, өз гошунлары илә көмәклик көстәрмәли идиләр [64, 175б; 56, 371]. 871 (1466/67)-чи илдә оғлу Пирбудаг әлејһинә мұһарибәјә һазырлашан Чаһаншаһ «әтраф вилајәтләрдән бир чоһ әмир вә тиюлдарлары чағырараг, онлары өз ордусуна бирләшдирмишди» [64, 175б].

Бир гәдәр јухарыда тиюлун ирси хүсусијјәтә малик

олмадығы сөјләнилмишди. Бу фикрин тәсдиги үчүн мә'лумат «Әһсәнүт-тәварих»дә дә вардыр. Мәсәлән, Гара Јусиф 818 [1415/16]-чи илдә Султанијјә шәһәринин о заман артыг онунла дүшмәнчилик едән Бәстам Чакирлудан алыныб өзүнә верилмәсини Шаһрух шаһдан хаһиш етмишди [64, 250б], анчаг мә'лумдур ки, Султанијјә Әмир Бәстамын тиюлу иди [64, 249а]. Әкәр тиюл ирси хүсусијјәтә малик олсајды, Султанијјәнин әмир Бәстамдан алынамасына чәһд едилмәздә. Башга бир мисал: 915 (1509/10)-чи илдә әввәлләр Абдал бәј Дәдәнин әлиндә олан Гәзвин вә Савучбулаг шәһәрләри әмир Зејнал хан Шамлуја верилмишди [65, 110; 39, 194]. һәсән бәј Румлу сонрадан јазыр ки, Гәзвин онун бабасы Әмир Султан Румлунун өчдадына тиюл верилмишди [65, 278; 39, 194]. Тиюл јерләринин әлдән-әлә кечмәси илә әлагәдар олараг, тиюл феодал торпағ мүлкијјәти нөвүнүн ирси характер дашымадығы бир даһа тәсдиг едилдир.

Тиюлун ләғви нәтичәсиндә јаранан ваһимә бу мүлкијјәт формасынын тиюлдар әмирләрдән өтрү нә гәдәр көрәкли олдуғуну бариз шәкилдә әкс етдирдир. Белә ки, 932 (1525/26)-чи илдә устачлу таифасына анд олан тиюлун I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән ләғв едилмәси илә әлагәдар һәмни тајфа әмирләри һөкүмәтлә дүшмәнчилијә башламышдылар [65, 191; 58, 47; 39, 194].

Верки вә мүкәлләфијјәтләр. XV әсрдән е'тибарән сојургал феодал торпағ институтунун кенишләндирилмәси илә әлагәдар олараг ири феодал торпағ мүлкијјәти артаға башлады. Саһибкарлар исә мүхтәлиф верки нөвләри илә рәијјәти әлдән салыр вә кет-кедә варланырдылар. Буна көрә дә кәнд вә шәһәр әһалисинин вәзијјәти олдуғча ағыр иди. һәсән бәј Румлу әһалинин истисмары вә јохсуллашмасына сәбәб олан бир сыра верки вә мүкәлләфијјәтләр һағгында мүәјјән мә'лумат вердир.

Билдијимиз кими, веркиндә хүсуси дөвләт веркијағанлары—мүһәссилләр васитәсилә топланырды [64, 269а; 56, 329, 356]. «Әһсәнүт-тәварих»дә халгын мүһәссилләрин әлиндә кирифтар олдуғу ашкар көстәрилмишдир. О јазыр: «Һамы мүһәссилләрин әлиндә кирифтар олду» [64, 200б].

Мүһәссилләр веркиләри мүәјјән олунамыш мигдардан артыг јығмаға чалышырдылар. Онлар верки верә билмәјәнләри ишкәнчә илә мәчбур едир, чохла мал әлә кечирмәјә чалышырдылар (65, 69). Верки топланышы за-

маны веркиҗығанларын өзбашыналығы шәһәр вә кәнд-ләрдә паразылыг җарадыр вә бә'зи халларда үсјана сәбәб олурду. 808 (1405/06)-чи илдә ганунсуз олараг рәиҗәт малына әл узадылмасындан һәҗәчана кәлән Тәбриз әһалиси үсјан етмиш, веркиҗыған Хачә/Пирәлини өлдүрмүш вә сәнкәр (кучебәнд) дүзәлдәрәк дөјүшә башламышды (64, 269а).

Веркиләр әһалидән мәһсул вә пул илә җығылырды ки, бу һагдә әсәсэн һәсэн бәҗ Румлунун мә'луматыны шәрһ етмәҗә чалышачағы.

Хәрач вә бач. XV әсрдән хәрач истилаһыны әвәз едән мал, мал-о чәһат, бәһре сөзләри даһа чох ишләнмәҗә башлады. «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә бу сөзләр бир-бирини синоними кими кетмишдир. Орада бә'зән бач вә хәрач истилаһлары бирләшдириләрәк бач-о хәрач кими көстәрилик (64, 251б). Гејд етдијимиз бу мә'насындан әләвә хәрач сөзү бир дөвләтин өзүнә табе етдирдији вилајәт вә өлкәләрдән алдығы вәсаит кими дә ишләнмишдир (64, 214б; 77, 165). И. П. Петрушевски вә Ә. Ә. Әлизадә хәрач истилаһыны кәнд тәсәррүфатындан җығылан әсас верки мә'насында вермишләр (39, 267; 26, 210). Лакин мә'лум олдуғу кими хәрач јалһыз кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә јох, пул илә дә өдәниликди. Буна аид «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсиндә мөҗҗән мисаллар вардыр. Ағгојунлу Јағуб шаһ 886 (1481/82)-чы илдә Күрчүстана һүчүм етдикдә күрчү һөкмдары Кваркваре бу ағгојунлу һөкмдарына илдә 500 түмән хәрач вермәҗә бојун олмушду (64, 128б). һәсэн бәҗ Румлунун башга бир мә'луматындан билнир ки, Ширваншаһ Фәррух Јасар да Јағуб шаһа һәр ил 5000 түмән мәбләгиндә хәрач көндәриликди (64, 123а).

«Әһсәнүт-тәварих»дән ајдын олур ки, әкәр хәрач верилиши дајандырылсајды, хәрач вермәли олан јер һүчүма мә'руз галырды. 906 (1500/01)-чы илдә Ширваншаһ Фәррух Јасар гызылбашлар тәрәфиндән өлдүрүлмүш вә Исмајыл Сәфәви Бақы галасы үзәринә һүчүма кечмишди, чүнки «бакылылар онларын өһдәсинә гојулан хәрачы өдәмирдилик» (65, 45).

Үмумијјәтлә, хәрач ағыр верки олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, истәр Азәрбајҗан, Ширван, истәрсә дә башга өлкә вә әјаләтләр бә'зән бу веркини өдәмәкдән бојун гачырыр, беләликлә дә, бир нөв үсјан едирдилик. I Шаһ Исмајылын 915 (1509/10)-чи илдә Ширвана һүчүмунун

сәбәби «ширваншаһын истиглалијјәтдән дәм вурмасында вә хәрач вермәкдән бојун гачырмасында» олмушдур.³⁴

Һәсэн бәҗ Румлу көстәрилик ки, һөкмдар тәрәфиндән тәгсирләндирилән шәхс мөҗҗән чәзалара мә'руз галырды: гәтл едилир, јандырылыр, јахуд да онун үзәринә бөјүк мәбләгдә хәрач гојулурду. 953 (1546/47)-чү илдә I Шаһ Тәһмасибә гаршы үсјан едән Әлгас Мирзә бағышланмасындан өтрү өз шаһ гардашынын јанына анасы вә оғлуну јолладыгда, шаһ ону әфв етмиш вә һәр ил хәзинәҗә 1000 Тәбриз түмәни мәбләгиндә хәрач вермәјини чәза әләмәти кими она гәбул етдирмишди (65, 315; 74, 82).

Орта әсрләр Азәрбајҗанында тичарәт јолларындан истифадә олунараг мал дашынаркән, шәһәрә кириш дарвазасында бач алынырды. Бачы, әсәсэн, тачирләрдән тәләб едирдилик (26, 223—224) ки, бу да тичарәтин ичкишафына олдуғча пис тәсир көстәриликди (26, 67—68). «Әһсәнүт-тәварих»дә бач истилаһы хәрач сөзүнүн синоними кими ишләнмишдир (64, 251б; 74, 127, 142).

Мал. Мүхтәлиф хүсуси әмлақдан бағ, мешә саһәси, дөјирман вә с.-дән, үмумијјәтлә, рәијјәт вә көчәриликләрдән алынән верки олмушдур (26, 240). Бә'зән мал дедикдә дөвләт хәзинәсинә дахил олан веркиликәр җығымы нәзәрдә тутулурду (65, 38б; 26, 240). Мал мәһсул, ја да пулла верилирди. Бу истилаһ мүлкијјәт, хүсусијјәт вә пул мә'насында да ишләдилик (64, 177а; 26, 240). «Әһсәнүт-тәварих»дә бу сөз гәнимәт мә'насында да көстәрилишди (64, 263а).

Аман малы. (Мал-и әмани). Шәһәри дөјүшлә тутан, јахуд шәһәр әһалисиндән наразы галан һөкмдар онлардан бөјүк мәбләгдә аман малы тәләб едирди (64, 196а; 80, 26а; 26, 251). 857 (1453/54)-чи илдә Чаһаншаһ Исфahan шәһәрини һәлә һәдди-бүлуға чатмајан оғлу Мәһмәди Мирзәҗә вермиш вә онун әвәзиндә шәһәри идарә етмәкдән өтрү ләләсини јолламышды. Ләлә вә исфahanлылар арасында наразылыг баш вердијиндән бу шәһәр чамааты гарагојунлу һөкмдарынын гәзәбинә дү-

³⁴ I Шаһ Исмајылын Ширвана бу һәрби сәфәри дә «Әһсәнүт-тәварих»дә тәфсилләтә илә верилмишдир, лакин сәбәб көстәрилмәмишдир (Бах: 65, 108—109). Биз һәмин сәфәрин сәбәбини А. Бақыхановдан көтүрдүк (Бах: 6, 99).

чар олмуш вэ онларын үзэринэ 3000 түмэн аман малы гојулмушду (64, 196а).

Мал-о чечат. Мәһсулун бир һиссәси кими јығылан рента верки нөвүдүр (39, 226). Һәсән бәј Румлунун тәс-вириндән көрүнүр ки, бу верки олдугча кәлирли олмушдур. I Шаһ Исмајыл Дијарбәкрин идарә олунмасыны әмири Гарахана вердији вахт әмир өз әвәзинә ораја Әһмәд Чәләби адлы бир нүмәјәндәсини јолламышды. Анчаг Әһмәд Дијарбәкрин мәркәзи Амид шәһәринин мал-о чечатыны Гарахана көндәрмәдијиндән хан ону өлдүрмүшдү (65, 156).

Бәзән мүәјјән бир јерин мал-о чечаты шәхсә мөвачиб әвәзинә верилирди. Сүбүт үчүн бу чүмлә кифәјәт-дир: «Бу јерин мал-о чечаты мөвачиби олан Искәндәр бәј Әфшар...» (61, 316а).

«اسکندر بيک افشار که مالو جهات اين بلاد موجب او بود»

Ган Баһасы (Хунбәһа). Дөјүш вахты чохла һәрби гүввәсини итирән һөкмдар мәғлубијјәтә уғратдыгы јердән ган баһасы тәләб едирди. 906 (1500/01)-чы илдә Бакы галасынын гызылбашлар тәрәфиндән чәтинликлә алынамасындан сонра гала сакинләри ган баһасы кими хәзинәјә 1000 түмән пул вермишдиләр (65, 47; 27, 125).

Ган баһасы, әсасән, әсирләрин бағышланмасындан өтрү верилән бөјүк мәбләғ пул олмушдур (64, 253а; 81, 234б; 77, 79)³⁵

Әләфә вә Үлүфә. Әләфә истилаһы феодал гошунларындыкы һејванларын јемләnmәсиндән өтрү әһалидән топланан верки олмушдур. Бу сөз алтында бәзән һөкүмәтин тәләби илә дөјүшчүләр үчүн рәијјәтдән јығылан әрзаг да баша дүшүлүр (39, 273—274; 90, 207—208). Үлүфә исә веркијығанлар, дөвләт мә'мурлары вә әскәрләр үчүн топланан верки нөвү иди. Лакин И. П. Петрушевски әләфә вә үлүфәни бир-биринин синоними кими көстәрир (39, 274). Онун фикринчә, үлүфә дә әләфә кими һејванлар үчүн јем, һәмчинин дөјүшчүләр

үчүн јығылан әрзагдыр (39, 274). Ә. Ә. Әлизадә, К. С. Ләмбтон вә О. Ә. Әфәндијев онлары синоним кими гәбул едирләрсә дә, әләфәнин дөјүшчүләр, јахуд һөкүмәт мә'мурларындан өтрү топланан әрзаг маллары, үлүфәнин исә һејван јеми олдуғуну көстәрирләр (26, 236; 90, 207; —208; 52, 42). Анчаг тарихи мәнбәләрин бә'зиләриндә әләфәнин һејван јеми, үлүфәнин исә инсанлара верилән мүкәлләфијјәт олдуғу аңлашылыр. Һәсән бәј Румлунун бу чүмләсинә диггәт јетирәк: «Дөјүшчүләрә-үлүфә чатдырылмасында... бир дәгигә дә бахымсызлыг етмирди (јә'ни вахт итирмирди)» (66, 503).

«در وصول علوفات لشکریان . . . دقیقه‌ئی نامرعی نکذات»

Јахуд, «Наме-ји нами» әсәриндә көстәрилир: «Мүтәвәлли, вәғф ишчиләри, пишнамаз вә азанчыларә сәдрләрин разылығы илә үлүфә верилирди» (69, 167)..

Ихрачат. Әјаләтләрдә олан дөјүшчү вә дөвләт гул-лугчуларынын еһтијачларыны өдәмәкдән өтрү әһалидән јығылан верки олмушдур (39, 273). Бә'зи һөкмдарларын һакимијјәти дөврүндә мүвәггәти олараг ләғв едилән ихрачат барәдә мәнбәләрдә мә'лумат вардыр. Мәсәлән, Јағуб шаһ ихрачатын бир һиссәсини 886 (1481) 82)-чы илдә ләғв етмиш (64, 130а), сонрадан исә Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә ихрачатын һамысыны арадан көтүрмүшдү (64, 123а). Көдәк Әһмәдин дөврүндә дә «ихрачат гапылары» бағланмышды (65, 19; 61, 274б; 39, 273)..

Көрүнүр ки, һөкмдар ихрачаты азалтмағ, јахуд ләғв етмәклә онсуз да һалы ағыр олан рәијјәтин вәзијјәтини бир гәдәр јүнкүлләтмәјә, өз нүфузуну исә халг јанында, һеч олмаса, бу јолла артырмаға чалышмышдыр.

Тамға. Тичарәт вә истеһсал едилән сәнәткарлыг маллары сатыларкән онларын үзэринә гојулан верки олуб, әсасән, пул илә јығылырды (26, 216; 52, 45; 12, 45; 28, 45). Тамға һаггынын ағырлығына көрә шәһәрләрдә тәсәрруфат һәјаты исләшир вә тичарәт тәнәззүл едирди. Бәзән мүәјјән бир јерин тамғасы ләғв олунурду (64, 178б) ки, бу да, шәксиз, тичарәт вә мал истеһсалыны артырмағ мәгсәдилә едилирди. Һәсән бәј Румлу вә башга тарихчиләрин мә'луматындан ајдын олур ки 872 (1564/65)-чи илдә I Шаһ Тәһмасиб 30000 түмән мәбләгиндә олан

³⁵ Гара Јусиф тәрәфиндән 817 (1414/15)-чи илдә әсир алынған Ширваншаһ I Ибраһим азад едилмәјиндән өтрү 1200 Ираг түмәни мәбләгиндә пул вермәјә бојун олмушдү. Һәсән бәј Румлу һадисәнин тәсвириндә «хунбәһа» истилаһыны ишләтмирсә дә, шүбһәsiz ки, о пул ган баһасы кими тәләб едилмишди. (Ба х : 64, 253а).

тамғаны (65, 428; 88, 310; 77, 225—226), о чүмлөдөн Нахчыванын тамғасыны да ләғв етмишди (55, 15). Тәбнидир ки, о, белә һәрәкәт етмәклә дөвләт хәзинәсинин әсас кәлирләриндән бири олан веркидән мәһрум олмағ истәмәзди. Көрүнүр ки, ону белә һәрәкәтә рәијјәтин јохсулдуғу, хүсусилә сәнәт вә тиңарәтин кетдикчә зәнфләмәси вадар етмишди. Дикәр тәрәфдән, И. П. Петрушевски һағлы оларағ мүәјјән веркиләрин ләғвинин сәбәбини һөкмдарын бу јолла халғ һәјәчанларынын гаршысыны алмағ истәмәсиндә көрмүшдүр (38, 224).

Тамғаны топлајан шәхс тамғачы адланмышдыр (65, 428).

Рүсум. Хүсуси хидмәтләри олан нүфузлу шәхсләрә верилән мүкәлләфијјәт нөвүдүр (39, 279). Гара Јусиф 810 (1407/08)-чу илдә Тејмурун нәвәси Әбубәкрлә дөјүшә јолланмаздан әввәл өз әмир вә дөвләт башчыларыны јанына чағырыб; бу фикрини билдирдикдән сонра «онларын һамысыны не'мәтләр вә мәрсумат илә үмидвар етмишди» (64, 263б). Бу мисалдан рүсумун бир нөв ширикләндирмә, һәвәсләндирмә вәситәси кими бәјан едилдији көрүнүр.

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәсинин һәр јериндә рүсум сөзү мәрсум вә мәрсумат кими кетмишдир. Орта әср тарихчиләри бу истилаһы чоҳ вахт мөвачиб мө'насында ишләтмишләр (64, 225б; 262а; 56, 437; 61, 315б). Мисал үчүн ашағыдакы һадисәјә диггәт јетирәк:

333 (1526/27)-чү илдә шамлу тајфасынын бир дәстә үзвүнә мәрсум верилмәдији үчүн онлар ұсан едиб, Сам Мирзәнин вәзири Хачә һәбибулланы өлдүрмүшдүләр. һәсән бәј Румлу бу һадисәни белә нәғл едир: «Бир күн, (Хачә һәбибулла) нәрд ојнамагла мәшғул иди. Мәрсум алмајан шамлу чамааты Хачәнин јанына кәләрәк, сәсләрини учалдыб дедиләр: «Бизә мөвачиб вермәдијин үчүн ишдән азад ет» (65, 197).

«Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә рүсумла мөвачиб ејниләшдирән башға бир факт да вардыр: 981 (1573/74)-чи илдә Мирзә Шүкрүллаһ Исфәһанини вәзирликдән чыхарыб, бу вәзифәни Сејид һүсејн Фәраһани вә Хачә Чәмаләддин Тәбризијә верән I Шаһ Тәһмасиб онларын һәр биринә 500 Тәбриз түмәни мөбләғиндә мәрсум тәјин етмишди (65, 458).

Беләликлә, ајдындыр ки, XV—XVI әсрләрдә Азәр-

бајчанын иғтисади вәзијјәти һағгында «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин вердији фактлар бу салнамәнин әһмијјәтини әјани шәкилдә нәзәрә чатдырыр.

3. Сијаси тарих

«Әһсәнүт-тәварих» әсәринин тарихимизлә әлағадар олан IX чилдинин илк фәсли 807 (1404/05)-чи ил һадисәләринин тәсвири илә башлајыр. О ил истилачы һөкмдар Тејмур өлмүш, һакимийјәт уғрунда онун вәрисләри арасында ганлы вуруш башланмышды (66, 15). О вахт мәркәзи һерат шәһәри олан Хорасан дөвләти үстүндә Тејмурун оғлу Шаһрух вә нәвәси Султан Хәлип (Мираншаһын оғлу) арасында наразылығ јаранмыш вә нәтичәдә Шаһрух галиб кәлмишдир. «Бир нечә ил әввәл атасы тәрәфиндән һакимийјәтдән мәһрум едилән Мираншаһ (67, 215б) оғлу Әбубәкр вә Мирзә Өмәрлә бирликдә Азәрбајчан вә Иранын гәрб торпағларында сәлтәнәтә чыхмағ уғрунда вурушурду (66, 8—10; 89, 414б—415а; 67, 216б). Дахилән мөһкәм олмајан Тејмур империјасы онун өлүмүндән сонра парчаланмаға башламыш, һәрч-мәрчлик јаранмышды. Орта Асија вә Азәрбајчанда да феодал арачәкишмәләри давам етмәкдә иди. Өлкә тез-тез бир һөкмдарын әлиндән чыхыр, башға биринин иштијарына кечирди. Тәбриз елә һәмин ил Мирзә Өмәрин (66, 8—9; 67, 216б), 808 (1405/06)-чи илдә әввәл Мирзә Әбубәкрин вә Мираншаһын (66, 17), сонрадан исә Ширваншаһ I Ибраһимин әлинә кечмишди (66, 21 38). 809 (1406/07)-чу илдә исә Султан Әһмәд Чәлајири Бағдаддан һүчума кечәрәк Тәбризә үз тутмуш, I Ибраһим шәһәри тәрк етдикдән сонра Азәрбајчан пајтахтыны тутмушду (66, 38; 26, 396).

Пајтахтын белә тез-тез әлдән-әлә кечмәси, шүбһәсиз ки, илк нөвбәдә халғын гәрәт едилмәсинә сәбәб олурду. Азәрбајчанын шәһәр вә галалары јаделли һүчумлар нәтичәсиндә дағылыр, әһалиси гәтл едилирди. Тејмури гошунларына илләрлә фәдакарчасына синә кәрән Әлинчә галасы нәһајәт 807 (1404/05)-чи илдә Мирзә Өмәрин јүрүшү нәтичәсиндә виран едилмишди (66, 9; 56, 468; 26, 391).

Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Мирзә Өмәр һәлә Тәбриз әлә кечирмәмиш, шәһәрин башсыз галдығыны билән

түркмөн эмирлеринин бир дөстөсү һүчумла кәләрәк, рәијјәтин малына әл узатмышдыларса да, әһалијә галиб кәлә билмәмиш вә шәһәрдән чыхарылмышдылар (66, 17).

Тарихи мәнбәләрин вердикләри мәлуматларда јаделли ишғалчыларын сојғунчулуғлары дөфәләрлә нәзәрә чатдырылмышдыр. Гара Јусифлә олан дөјүшдән гачан Мирзә Әбубәкр «бир нечә нәфәрлә бирликдә өзүнү Тәбризә јетирмиш вә рәијјәтин малына әл узатмышды» (66, 36). Бунун әксинә оларағ, I Ибраһимдән аз әввәл шәһәрә кирән Әмир Бәстам халғ илә јахшы рәфтар етмишди (66, 21; 80, 25а).

Көстәрмәк лазымдыр ки, Тәбриз әһалиси ишғалчылара гаршы күтләви чыхышлар едир, һәр васитә илә дүшмәнни говмаға чалышырды (66, 17). Азәрбајчанын чәнубунда баш вермәклә олан һәрч-мәрчлијин әксинә оларағ, артығ XV әсрин әввәлләриндә мүстәғил бир дөвләт кими өзүнү көстәрән Ширванын әһалиси «өлкәни иғтисади чәһәтчә инкишаф етдирмәјә чалышан ширваншаһын сијасәтинә тәрәфдар олурду» (5, 220).

Азәрбајчан, Ширван вә Шәки дөвләтләринин әлә кечириб, мәркәзләшдирилмиш бир дөвләт јаратмағ Гара Јусифин һәрби сијасәтинин мәзмунуну тәшкил едирди. О, мәгсәдинә чатмағдан өтрү Азәрбајчана саһибләндикдән сонра тәһлүкәли рәгиби олан Мирзә Әбубәкри әзмәк гәрарына кәлмиш (66, 42) вә буна наил олмушду (66, 45; 26, 398). 809 (1406/07)-чу илдә Гара Јусифин нөвбәти һүчуму Әлинчә галасыны зәбт едәрәк орада «истила вә истиғлалијјәт бајрағы галдыран» Гази Имадәддин үзәринә олмуш, галанын алынмазлығыни көрдүјүндән өзүнә јени бир мүтғәфиг газанмағ мәгсәди илә Әлинчәдән әл чәкмишди (66, 47). Лакин чох кечмәдән Гази Имадәддинә гаршы үсјан галдырыб, ону өлдүрән азәрбајчанлыларын хаһиши илә бу гала Гара Јусифин оғлу Мирзә Искәндәрә верилмиш (16, 124—126) вә гарагојунлу һөкмдары дөвләт торпағларыны даһа да кешишләндирмәк фикрини һәјата кечирмәјә башламышды. Инди онун гаршысында дуран нөвбәти дүшмән Гара Осман Бајандур иди.

★ Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, гарагојунлулар баһарлу гәбилә бирләшмәсинин барани сүләләсиндән, ағгојунлулар исә ағгојунлу гәбиләсинин бајан-

дури нәслиндән идиләр (114, 392). Бу ики тајфа арасындакы дүшмәнчилик Тејмурун сијаси фәалијјәти заманы даһа бариз шәкилдә өзүнү көстәрмишди: гарагојунлулар онун әлејһдары, ағгојунлулар исә мүтғәфиги идиләр. Бундан башга, гарагојунлулар арасында шиәлик, ағгојунлуларда исә сүннилик јајылдығындан бу саһәдә дә онлар бир-биринә әкс мөвгедә дурурдулар (36, 167). ★

★811 (1408/09)-чи илдә, нәһәјәт, Гара Осман галиб кәлән Гара Јусиф (66, 59—60; 98, 119а) өзүнүн нөвбәти гәләбәсинә доғру чан атарағ, бир дөстә дөјүшчүнү Ширван вә Шәкини зәбт етмәк мәгсәди илә көндәрмишдисә дә (66, 60), онун бу планы баш тутмамышды. Ширваншаһ I Ибраһим о вахтларда гарагојунлуларын гүввәтләнмәсинин Ширваны тәһлүкә алтында алачағыны билир вә чәләјириләрин тәрәфиндә дурурдуҗ (66, 61; 36, 158; 30, 29). И. П. Петрушевски вә Ч. М. Ибраһимов ширваншаһын чәләјириләрә тәрәфдар олмасынын сәбәбини о заман чәләјириләр дөвләтинин чох «зәиф олмасында» көрмүшләр (36, 158; 30, 29). Анчағ мәсәләјә дәриндән јанашдыгда ишин башга бир чәһәти ајдын олур мәлумдур ки, о вахт Азәрбајчанын рәсми һөкмдары Гара Јусиф јох, Султан Әһмәд Чәләјирин иди. Дикәр тәрәфдән һәлә чәләјириләрә галиб кәлмәјән Гара Јусиф һәлә елә бир шөһрәтә малик дејилди вә өз гүввәсини лазымы гәдәр көстәрә билмәмишди. Белә олан һалда I Ибраһимин онун тәрәфиндә јох, Султан Әһмәдин тәрәфиндә дурмасыны тәбин бир һал кими гәбул етмәк олар. Бурасы да мәлумдур ки, истәр чәләјириләр, истәрсә дә тејмуриләр Ширванын мүстәғиллијинә тохунмамыш вә о, ширваншаһлар тәрәфиндән идәрә олунмушду. I Ибраһим чәләјириләрин Ширвана гаршы тутдуғу динч мөвгеји ачыг-ашкар көрүрдү. О һәм дә билирди ки, артығ бир дөфә Ширваны тутмаға чәһд едән Гара Јусиф (66, 60) гүввәтләндикдән сонра һөкмән өз әввәлки нијјәтини һәјата кечирмәјә чалышаҗ вә мүстәғил Ширван дөвләти гарагојунлу тәһлүкәси гаршысында галачағдыр. Мәһз буна көрә дә I Ибраһим өзүнә мүтғәфиг газанмағ наминә гарагојунлуларын дејил, чәләјириләрин тәрәфиндә дурмалы иди. Јох, әкәр о гарагојунлуларын тәрәфини сахламыш олсајды, мәлумдур ки, өзүнә Гара Јусифин шәхсиндә бир дост, чәләјириләрин вә һәмчинин Гара Јусифлә дүшмәнчилик

мүнасибәтиндә олан тејмуриләрин шәхсиндә ики дүш-
мән газанмыш олачагды, чүнки тејмури Шаһрухла
Ширван дәвләти арасында һәләлик јахшы мүнасибәт
варды. Мәһз бу сәбәбләрә көрә I Ибраһим чәлајирләр-
рин тәрәфини сахлајырды. Әкәр гарагојунлулар тәрә-
финдән Ширвана һүчум едиләрдисә, ширваншаһ чәла-
јири вә тејмуриләрин көмәјинә бел баглаја биләрди.
Демәли, I Ибраһимин Султан Әһмәд тәрәфдар олмасы-
нын сәбәбини һеч дә чәлајирләрин зәифләмәсиндә вә
Ширвана гаршы тәһлүкә тәшкил етмәмәсиндә ахтармаг
лазым дејил, ширваншаһын мүдрик узагкөрәнлијиндә
көрмәк лазымдыр. Мәһз бу узагкөрәнлик нәтичәсиндә
Ширван дөјүшчүләри Султан Әһмәди мүдафиә етмәк-
лә кәләчәкдә Азәрбајчанын чәнуб вилајәтләриндә га-
лыб мөһкәмләнә биләрдиләр (36, 158).

«Әһсәнүт-тәварих» салнамәсиндән ајдын олур ки,
гарагојунлу вә чәлајирләр арасында олан заһири дост-
луг 812 (1409/10)-чи илә кими давам етмишдир. Султан
Әһмәд кечмиш әмири олан Гара Јусифин (89, 4146)
Тәбриздән чыхдығыны билән кими «Багдаддан һәмә-
дана кәлди, орадан да чохла гәнтөкән гошунла Тәбри-
зә јолланды» (66, 62—63). Гара Јусифин оғлу Шаһ-
мәһәмәд она мүгавимәт көстәрә билмәјәрәк, Хоја га-
чандан сонра Султан Әһмәд «әзәмәт вә шөвкәтлә Тәб-
риз дәвләтханасында әјләшди» (66, 63; 26, 398). Бу
һадисә 813 (1410/11)-чү илин рәбиүл-әввәл ајында
(ијул) баш вермишди (114, 60).

Анчаг Султан Әһмәдин Тәбризи тутмасы хәбәрини
Әрзинчанда ешидән Гара Јусиф дәрһал гајытмыш, онун-
ла дөјүшмүш вә Султан Әһмәд әсир алынмышды (66,
63—66; 36, 158—159).

Мәлүмдур ки, XIV әсрин икинчи јарысындан сонра
Азәрбајчан чәлајири феодал көчәри әјанларынын ну-
мајәндәләри тәрәфиндән идарә олунурду (1358—1410).
Әкәр чәлајирләрә вурулан биринчи зәрбә, јәни Теј-
мурун Азәрбајчаны тутмасы вә Султан Әһмәдин мүвәг-
гәти олараг тахт-тачдан кәнар едилмәси чәлајирләр
дәвләтини бәрк сарсытмышдыса, Гара Јусиф тәрә-
финдән она дәјән икинчи зәрбә бу дәвләтин сүгутуна
сәбәб олмушду (30, 20). Мәғлубијјәтдән сонра Гара
Јусифин тә'киди илә чәлајири һөкмдары Азәрбајчан
мәмләкәтинин Гара Јусифин оғлу Пирбудаға верилмә-

сини јазылы сурәтдә тәсдиг етмиш, сонра өлдүрүлмүш-
ду (66, 67; 80, 52а; 98, 119; 59, 4206; 81, 2346).

Көстәрмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан Гарагојунлу
дәвләтинин јарадычысы олмасына бахмајараг, Гара
Јусиф өзүнү јох, оғлу Пирбудаға јени јаранан дәвлә-
тин гарагојунлу һөкмдары кими танытмаг истәјирди.
Гара Јусифин бу һәрәкәти бир тәрәфдән оғлуна гаршы
онун гәлбиндә олан аталыг мәһәббәтинин ифадәси ки-
ми гәбул олуна биләр, диқәр тәрәфдән исә мәлүмдур
ки, Султан Әһмәд вә Гара Јусиф һәлә һәбсханада ол-
дуғлары вахт Пирбудаг доғулмуш вә «Султан Әһмәд
ону оғуллуға гәбул етмишди» (66, 32; 98, 119; 81, 234а).
Еһтимәл ки, һәлә буна көрә дә Гара Јусиф өзүнүн јох,
оғлунун һөкмдар кими танынмасыны даһа ганунни бир
һал санмышды.

Әкәр Гара Јусиф һакимијјәтә чыхдығы илк вахтлар-
да «мәним падшаһ олмаг арзум јохдур»

«مرا با سلطنت کاری نیست»

(66, 37), «сәлтәнәт ишләри бизә кәрәк дејил»

«امور سلطنت با ما نسبت ندارد»

(66, 42; 36, 160—161) дејирдисә, бунун сәбәби һеч дә о
дејилдир ки, гарагојунлуларын илк һөкмдары шаһлыг
етмәји арзуламамышдыр, бунун сәбәби гарагојунлу шаһ-
лығыны онун өз ады илә јох, өвладынын ады илә га-
нуниләшдирмәк истәјиндә олмушдур. Һеч дә тәсадүфи
дејилдир ки, Султан Әһмәдин Тәбризә һүчумундан бир
гәдәр әввәл Гара Јусиф Әрзинчана һүчум едәркән әрзин-
чанлылар хүтбәни онун јох, Пирбудағын адына охумуш-
дулар (114, 60). Лакин, мәлүмата көрә, Пирбудаг чох
јашамамыш, 816 (1413/14)-чы илин шә'бан ајында (но-
јабр) өлмүшдү. Бу һадисәдән бир ај сонра Гара Јусиф
хүтбәни өз адына охутдуруб, гарагојунлу сәлтәнәт тах-
тына әјләшмишди (114, 61).

Султан Әһмәдин мәғлубијјәтиндән сонра Гара Јусиф
817 (1414/15)-чи илдә Күрчүстан валиси Константин вә
Шәки һакими Шәмсәддин Әлинин оғланлары илә итти-
фаға кирән Ширваншаһ I Ибраһим үзәринә бөјүк һәрби
јүрүш етди (66, 82—83; 98, 119). Күр саһилиндә баш
верән дөјүшдә Константин әсир алынараг өлдүрүлдү вә

Г Ибраһим зәңчирләнәрәк Тәбризә кәтирилди. Анчаг мәлум олдуғу кими, о, гарагојунлу әсирлијиндә чоғ галмамыш, бир сыра нүфузлу шахсләрин көмәји илә азад едилмишди (66, 85; 10, 26). Беләликлә дә, Г Ибраһимин һәмишә горхдуғу бир һадисә баш вермиш вә мүстәгил Ширван дәвләти гарагојунлу һөкмдарындан асылы вә зижјәтә дүшмүшдү. Лакин бу асылылыг номинал характердә олдуғу үчүн елә бир әһәмијјәт кәсб етмәди. Нәтичәдә ширваншаһ Күр чајындан чәнубда олан торпағлардан әл үзмәли олмушдуса да, шималдакы торпағларда онун һакимијјәти дәјишилмәмиш галырды (36, 162; 5, 222; 30, 29).

О вахтларда Шаһрух да башчылыг етдији Хорасан дәвләтинин һүдудларыны гошну өлкәләр һесабына кеңишләндирмәјә чәһд едирди. Һәлә атасы Тејмурун сағлыгында онула пис мүнәсибәтдә олан Гара Јусиф инди дә онун оғлу Шаһрухла јола кетмирди. Буна көрә дә Шаһрух 817 (1414/15)-чи илдә Азәрбајчана јүрүш етмәк мәгсәдилә һератдан чыхды, ләкин Хорасан дәвләти дахилиндә үзә чыхан бәзи ихтилафлара көрә онун Азәрбајчана етмәк истәдији биринчи јүрүш баш тутмады (64, 252а).

Гејд етмәк ләзымдыр ки, Шаһрух кими гүдрәтли бир шаһла јола кетмәмәјин она анчаг зәрәр верә билчәјини јахшы дедән Гара Јусиф дәвләтләрарасы мүнәсибәтләрин јахшылашдырылмасындан өтрү ики дәфә чәһд етмиш (64, 249а, 250б), һәтта Султанијјә шәһәрини достчасына Хорасан һөкмдарындан хаһиш етмишди. Һәсән бәј Румлу јазыр: «Бу хаһиш мугабиллиндә Хорасан шаһы билдирди ки, әкәр Гара Јусиф бир оғлуну Киров кими бизим јанымыза көндәрәрсә, Султанијјәни она верә биләрик. Гара Јусиф бу тәклифә разы олмады» (64, 249а, 250б). Чүнки оғлуну Хорасан сарајына көндәрмәклә о, һөкмән, Шаһрухдан асылы вәзијјәтә дүшәчәк вә там мүстәгил һәрәкәт едә билмәјәчәкди.

Һәсән бәј Румлунун мәлуматындан ајдын олур ки, Шаһрух Гара Јусифә етибар етмир, Гара Јусиф дә онун сәмимилијинә инанмырды. Азәрбајчан һөкмдарына оғлуну Киров көндәрмәсини тапшырмагла гарагојунлуларын гүдрәтинин кет-кедә артмасындан Шаһрухун тәшвишә дүшдүјү, һәјәчан кечирдији мәлум олур.

О заманкы бир чоғ феодал әјанлар арасында олан достлуг вә иттифаг јалныз сијасәт мәгсәди күдүр, мүвәггәти характер дашыјырды. Һәким, вали вә әмирләрин чоғу тәрәфдары олдуғлары һөкмдарын зәифләдијини, јахуд ондан даһа күчлү бир феодалын һүчума кечдијини билән кими өз әввәлки мүтәғигләринә хәјанәт едирдиләр. Бәстәм Чакирлунун гардашы әмир Мәсум да белә һәрәкәт етди. О, Шаһрухун Ширазда олдуғуну ешидиб, онун һүзуруна кәлмиш вә гарагојунлу гошунунун һәрби вәзијјәти һаггында Хорасан шаһына бир сыра мәлумат вермишди (64, 250б).

Елә Гара Јусифин өзү дә Шаһрухун һәрби гүдрәтини өјрәнмәк мәгсәди илә часус јоллајыр вә вахташыры мәлумат топлајырды. 818 (1415/16)-чи илдә бир гарагојунлу часусу Хорасан дөјүшчүләри тәрәфиндән тутулмуш (64, 250б) вә Азәрбајчанын һәрби вәзијјәти барәдә Шаһрухун мәлуматы бир гәдәр дә артмишды. Ләкин Гарагојунлу вә Хорасан дәвләтләри арасында һәләлик динч мүнәсибәт олдуғу вә елчи кеңиш-кәлиши давам етдији үчүн (64, 246а, 251а) һәләлик һеч бир һәрби мүнәгишә баш вермирди. 822 (1419/20)-чи илдә исе Шаһрух Хорасандан чыхарағ «көч-көч Тәбризә тәрәф јолланды» (64, 246а).

Хорасан шаһынын Азәрбајчана бу јүрүшүнүн сәбәби онда иди ки, Гара Јусиф әлиндәки торпағларла кифәјәтләнмәк истәмир, һәтта Шаһрухун һөкмү алтындакы бир сыра шәһәрләри дә өз әлине кечирмәк истәјирди. Јухарыда көстәрилди ки, Гара Јусиф Султанијјәни Шаһрухдан истәмишдисә дә, о, буна разы олмамышды. Ләкин Султанијјә чоғ кечмәдән Гара Јусиф тәрәфиндән тутулмушду (66, 113; 59, 407б; 36, 162; 114, 62). Һәсән бәј Румлу мәлумат верир ки, артыг Һәмәдан, Таром вә Гәзвин дә онун әлине кечмишди (66, 113).

Шаһрухун гәфилдән Азәрбајчана һүчум етмәсинин сәбәбини билдирән Һәсән бәј Румлу јазыр: «Гара Јусифин јанына Тәбризә көндәрилән елчи гајыдарағ (Шаһруха) билдирмишди ки, Гара Јусиф орада өзүнү мүстәгил бир шаһ сајыр, әтраф јерләрин бүтүн һаким вә сәрдарлары она табедир. Падшаһын (јә'ни Шаһрухун—Ш. Ф.) шөвкәти вә гошунунун гәләбәләриндән горхмајан Гара Јусифин чоғлу дөјүшчү дәстәләри вардыр» (66, 110).

Доғрудан да, Гара Јусифин сә'ји вә рәһбәрлији нәтижәсиндә Азәрбајҗанда бөјүк орду јарадылмышды. Тәсадуфи дејил ки, Шаһрухун әмир вә сарај адамлары «Азәрбајҗан гошунунун түғјаныны јалныз баһадырларын һәмләси јатыра биләр» демишдиләр (66, 110). Буна көрә дә Шаһрухун әмри илә Азәрбајҗана һәрби јүрүш үчүн аз вахта бөјүк бир орду топланды (66, 110).

Хорасан гошуну илә дејүш әрәфәсиндә Гара Јусиф тәрәфиндән ордуда һәрби ислаһат кечирилмиши. Һәсән бәј Румлуја көрә тејмури Шаһрухун бөјүк ордусуна һәлледиҗи зәрбә ендирмәјә һазырлашан Гара Јусиф она гаршы мигдарча чох әскәри гүввә чыхармағ мәгсәди илә пијада гошун топланылмасы үчүн дә әмр верди. Беләликлә, Тәбриз вилајәтиндән тарихдә илк дәфә оларағ пијада гошун дәстәләри һазырланды (66, 114).

Һүчүм 822 (1419)-чи илин шә'бан ајынын 4-дә (августун 27-дә) баш верди. Мәнбәләрин бә'зисиндә Шаһрух ордусунун 200000 (64, 2476; 81, 2346), Гара Јусифин исә 120000 дејүшчүсүнүн (114, 62) бу мұһарибәјә кәтириладији барәдә мә'лумат вардыр.

Анчағ бирдән-бирә «Гара Јусифин сәлтәнәт көкү дағылмаға башлады, онун бәдән шәһристаныны хәстәлик бүрүдү» (66, 113). Белә ки, бир гәдәр бундан әввәл гарагојунлулар тәрәфиндән мәғлүб едилән Гара Осман Бајандур тәзәдән онунла дејүшәрәк Гара Јусифин көндәрдији гошуна галиб кәлмиш, инди дә Шаһрух һүчүма кечмиши. Бир оғлу Исфәһан Мирзә Адилчавазда ејшишрәтә гуршанарағ атасына көмәк јетирмәк фикриндә дејилди, о бири оғлу Шаһмәһмәд исә она гаршы әкс мөвгә тутарағ Бағдада мүстәгил һөкманлығ едирди, башга өвлады Чаһаншаһ Султанијјәдә јашајырды (66, 113). Беләликлә, Гара Јусифин илләрдән бәри зәһмәтлә јаратдығы сәлтәнәт дағылмағда иди. Башга бир тәрәфдән дә орта әср феодалына хас олан гүрүр һисси ону кери чәкилмәјә, зәбт етдији торпағларын бир гарышындан белә әл чәкмәјә гојмурду. Һәлә Шаһрух һүчүма кечмәмишдән әввәл Хорасан сарајына јахын олан әмирләрдән бири Гара Јусифин јанына адам јоллајыб, билдирмиши ки, әкәр о, «Султанијјә вә Гәзвин торпағларындан әл чәкәрсә, Азәрбајҗанла әрәб Ирагы Рум (Түркијә—Ш. Ф.) вә Шам (Сурија—Ш. Ф.) сәрһәддинә гәдәр онда галар вә Шаһрух һерата гајыдар» (66, 114). Гүрүр һиссинә гапылан гарагојунлу

һөкмдары нәинки бу тәклифлә разылашмамыш, һәтта буну дејән шәхси һәбс едәрәк гошун топламаға башламышды.

Һәсән бәј Румлунун јаздығына көрә, дејүшчүләрин мигдарыны артырмағ мәгсәди илә Гара Јусиф Тәбриз вилајәтиндә олан, һәрби чәһәтчә һазырлығсыз вә дејүш аваданлығына һәлә бәләд олмајан пијада гошунуна да чағырмыш, хәстәлијинин шиддәтләнмәсинә бахмајарағ кәчавәјә әјләшиб дејүшә јолланмышды. Анчағ Учан јахынлығына чатаркән «әчәл бәји дә кәлиб она чатды вә о, шаһлығ тахтындан чыхыб, табут тахтасына кирди» (66, 114).

Гара Јусифин өлүмү онун ордусунун тез вахта дағылмасына сәбәб олду (66, 116—117; 89, 4166; 81, 234а) ки, бу да гарагојунлу ордусунда мөһкәм һәрби интизам вә гајда-ганунун олмамасыны нәзәрә чатдыран бир фактдыр.

Өз гүввәтли гошусу вә рәғибинин өлүмүнү ешидән Шаһрух һәмин илин зилһиччә ајынын 9-да (декабрын 28-дә) Гарабаға кедәрәк орада гышламыш, оғлу Бајсунгур исә Тәбризи дејүшсүз әлә кечирмиши (66, 117—118). Көстәрмәк лазымдыр ки, Шаһрух Гарабағда, оларкән Ширваншаһ I Хәлилуллаһ, Шәки һакими Сәјди Әли, Күрчүстан валиси Александр дәфәләрлә чохла һәдиј-јә көтүрәрәк онун јанына кәлмишдиләр (66, 123) ки, бунунла да онлар өзләринин Хорасан дөвләтиндән асылы олдуғларыны әјани шәкилдә нәзәрә чатдырырдылар.

Шаһрух 823 (1420)-чү илин рәбиул-әввәл ајынын 19-да (апрелин 5-дә) Тәбризә кәлдикдә Нахчыван вә Сәлмасы идарә едән гарагојунлу шаһзадәләри Әбу Сәид вә Исфәһан Мирзә дә кәләрәк она табе олдуғларыны билдирмишдиләр (66, 124; 59, 414а).

«Әһсәнүт-тәварих»дәки марағлы мә'луматлардан бири дә Бәрдәдә олан тејмури әскәрләринин јерли эһали тәрәфиндән гарәт едилмәләридир (66, 124) ки, бу да, һеч шүбһәсиз, јаделлиләрә гаршы халғын гәлбиндәки наразылығ вә гәзәблә әлағәдар бир һал иди.

Гара Јусифин башга оғланлары, хүсусилә Искәндәр Шаһруха табе олмағ истәмирди, ләкин Хорасан һөкмдары тезликлә ону да мәғлүб едәрәк Тәбриз һөкүмәтинин гарагојунлулара дүшмән олан Гара Османын оғлу Әли

бәә верди (66, 133). Пајтахтын душмән тајфа нүмајәндәсинә верилмәси гарагојунлу вә ағгојунлулар арасында олан вәзијјәти даһа да кәркинләшдирди. Мирзә Исфәһанын Тәбризә, онун үстүнә һүчүм хәбәрнини ешидән Әли бәј Бајандур Дијарбәкрә гачды вә Тәбриз Исфәһан Мирзәнин әлиһә кечди. Лакин һәсән бәј Румлунун мә'луматына кәрә, гардашы Искәндәрин Тәбризә һүчүмуну билән Исфәһан Мирзә шәһәри тәрк етмәјә мәчбур олмуш вә Искәндәр Азәрбајчан тахтына әјләшмишди (66, 133—134).

Демәли, Тәбриз бир нечә ајда тејмури Бајсунгурун, бајандури Әли бәјин, гарагојунлу Исфәһан Мирзәнин, сонра исә Искәндәрин әлиһә кечмишди. Дөвләтшаһ Сәмәргәнди билдирир ки, Шаһрух Азәрбајчаны өз өвлад вә әмирләрилә вермәк истәјирдисә дә, онлар Искәндәрин горхусундаһ Азәрбајчанда һаким олмаг истәмирдиләр (73, 407).

Азәрбајчан халгы ону илләрлә истисмар едән тејмуриләрин зүлмүндән гуртармаға чалышыр, бунун үчүн данн мүбаризә апарырды. һәлә XIV әсрин сонларында Азәрбајчан вә бир сыра Шәрг өлкәләриндә јәделли әсарәтә гаршы јөнәлдилән дини-сијаси бир һәрәкат— һуруфиллк јайылмаға башламышды. Мә'лум олдугу кими, бу тәлимин башчысы Азәрбајчан мүтәффәкири Фәзлуллаһ Нәми олмушдур. һуруфиләрин фикринчә, «әрәб әлифбасынын һәрфләри мүгәддәс характер дашыыр вә дүнјанын сирләрини ачмаг үчүн бир васитәдир» (5, 219). һуруфиләр тәкчә фикир вә әгидә чәһәтинчә јох, кејимләринә кәрә дә өзләрини башгаларындан фәргләндирмәјә чалышырдылар. һәсән бәј Румлу Фәзлуллаһы «кәтан кејимли» һурифиләрин башчысы адландырыр (66, 228б).

830 (1426/27)-чу илдә һуруфи тәригәти нүмајәндәләриндән бири олан Әһмәд Лур адлы шәхс тәрәфиндән Шаһруха сун-гәсд едилмиш вә о, ағыр јараланмышды. һәсән бәј Румлу кәстәрир ки, бу һадисәдән сонра һуруфиләрә амансыз диван тутулду (64, 228б; 89, 348а—349а), бир чох һуруфи әгидәли адам, о чүмләдән Фәзлуллаһ Нәминин гыз нәвәси вә Әһмәд Лур илә иттифагда олан бә'зи шәхсләр өлдүрүлдү, шаир Шаһ Гасым Әнвар исә һератдан чыхарылды (64, 228а; 59, 419а).

831 (1427/28)-чи илдә Шаһрух икинчи дәфә Азәрбајчана һүчүм етди (66, 195; 59, 419б). Бунун сәбәби

Искәндәрин Султанијјә шәһәрини мүһасирәјә алмасы иди. һәсән бәј Румлу билдирир ки, дөјүш нәтичәсиндә Искәндәр мәғлуб олду (66, 198). Лакин бу мәғлубијјәт дә ону руһдан салмамыш, елә һәмин ил Шаһрух тәрәфиндән Азәрбајчан тахтынын саһиб тәјин едилән гардашы Әбу Сәиди өлдүрәрәк Азәрбајчана јенидән саһибләнмишди (66, 204; 81, 235а). һәсән бәј Румлу хәбәр верир ки, Искәндәр бир илдән сонра Ширваны элә кечирмәк мәгсәди илә ора чохла гошун көндәрди. Ширваншаһ Хәлилуллаһ она мүгавимәт кәстәрә билмәдијиндән гачды вә «һәмин дијарда бир илдән чох әмин-аманлыг олмады» (64, 226а).

Бу мә'луматлардан сонра бизим мүәллиф билдирир ки, Шаһрухун Азәрбајчана һаким тәјин етдији Әбу Сәид өлдүрүлдү вә Искәндәр Ширван јүрүшүндә олдугу үчүн Тәбриз вилајәти саһибсиз галмыш вә бир дәстә гарәтчи тәрәфиндән гарәт едилмишди (64, 226а). Бу сөзләри мүталиә етдикчә һәсән бәј Румлунун тәәсүфүнү дүјмамаг мүмкүн дејилдир. Доғрудан да, о вахтларда Азәрбајчанын мөһкәм ирадәли, мәтин бир башчыја еһтијачы варды. Гара Јусифин өлүмүндән сонра исә өлкә әлдән-әлә кечир, мүхтәлиф феодаллар тәрәфиндән гарәт едилди, вар-јохдан чыхарылырды.

Искәндәрин дөјүшчүләри дә Ширвана кирән кими ораны дағытмаға вә талан етмәјә башламышдылар (66, 210). Гарагојунлуларла бачармајачағыны баша дүшән Хәлилуллаһ дәрһал Шаһрух вә Гара Осман Бајандурдан көмәк истәди (66, 211). Атасы I Ибраһимин јолу илә кедән Хәлилуллаһ, көрүндүју кими, гарагојунлулар гаршы онларын өз душмәнләринин көмәјиндән истифада етмәји гәрара алмышды. һәсән бәј Румлу кәстәрир ки, ширваншаһын хаһиши мүгабилиндә Шаһрух 838 (1434)-чи илин рәбиүс-сани ајынын 2-дә (нојабрын 6-да) Азәрбајчана үчүнчү дәфә јүрүш етмиш (66, 211—212) вә ширваншаһ да зилһиччә ајынын 11-дә (1435-чи ил ијулун 9-да) Рејдә дајанан Хорасан гошуну илә бирләшмишди. О вахт Шаһрух сијасәт ишләдәрәк Искәндәрә гаршы онун өз гардашы Чаһаншаһдан истифада етмәји гәрара алды вә Чаһаншаһ да кәлиб Рејдә онлара гошулды (66, 213; 81, 235а).

В. Ф. Минорски јазыр ки, Гара Јусиф өвладынын арасына мүнагишә салмајынча Азәрбајчаны элә кечирмә-

јин мүмкүн олмајачағыны билэн Шаһрух һијләкәрлик едир, Азербайжан сәлтәнәтини ајры-ајрылығда һәм Чаһаншаһа, һәм Гара Јусифин нәвәси Шаһ Әлијә (Шаһ Мәһәмәдин оғлуна), һәм дә түркмән гошун башчысы Әмир Бајазидә верәчәјини сөјләјәрәк башга сәрдарлары да белә вәд'ләрлә алдадырды (114, 64).

Хорасан вә Ширванын бирләшмиш ордусуна давам кәтирә билмәјән Искәндәр Ширвандан Рума гачмыш (66, 213), орада «ағгојунлу үсулунун башчысы» Гара Османла дөјүшәрәк ону өлүмчүл јараламышды (66, 216; 98, 120а; 89, 416а).

«Әһсәнүт-тәварих» әсәринә әсасән билirik ки, Шаһрух Искәндәрин мәғлубијәтиндән сонра Азербайжаны Чаһаншаһа верди. Беләликлә дә, Азербайжанда гарагојунлу һакимијјәти јенидән бәргәрар олду. Чаһаншаһ о бири гардашлардан бачарығлы олдуғундан узун илләр бу дөвләтә башчылығ едиб һакимијјәти әлиндә сахлаја билмишди.

Кәстәрмәк лазымдыр ки, османлы султаны I Мурад (1360—1389) илә гарагојунлу әмирләри арасында јакшы мүнәсибәт олмушдур. Искәндәр исә «гүрүр вә наданлығ үзүндән... Рум вилајәтини дағымтағ вә чамаата эзәб-әзијјәт вермәклә мәшғул иди» (66, 225). Мәһз буна көрә дә гарагојунлу-османлы мүнәсибәтләри кәркинләшмәјә башлады. Тезликлә гарәтдән әл чәкиб, кери гајыдан Искәндәр Тәбризи јенидән әл алмаға мүјәссәр олду (66, 228). Лакин Муған валиси вә Ширван әмирләри илә иттифаға кирән Чаһаншаһын һүчуму нәтичәсиндә Әлинчә галасына гачан Искәндәрин елә орада да һәјат јолу гырылмыш, о, оғлу Шаһғубад вә арвады Лејлинин хәјанәти нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдү (66, 229; 10, 46). Беләликлә дә, Чаһаншаһ мүстәгил Азербайжан һөкмдарына чеврилди.³⁶

Чаһаншаһ да өз сәләфләри кими истила сијасәти јеридирди. О, 844 (1440/41)-чү илдә Күрчүстана һүчум етмиш, гајытдыгдан сонра Бағдалы вәфат едән гардашы Исфәһан Мирзәнин оғлундан алыб өз оғлу Мәһәмәди Мирзәјә вермишди (66, 243, 250).

850 (1447)-чи ил зилһиччә ајынын 25-дә (мартын

13-дә) Хорасан һөкмдары Шаһрух вәфат етди (66, 262). Мә'лум олдуғу кими, Чаһаншаһ ондан асылы иди вә апардығы дөјүшләрдә она өз әскәри гүввәләри илә көмәк едирди (66, 213)³⁷. Хорасан һөкмдарынын вәфатындан сонра Чаһаншаһ өзүнү мүстәгил шаһ кими апармаға башлады (36, 166).

Бу елә бир вахт иди ки, артығ ағгојунлу тајфа бирләшмәси дә гүввәтләнмәјә башламышды. Буну һисс едән Чаһаншаһ бир мүддәт онларла мүнәсибәти јакшылашдырмағ фикринә дә дүшдү. Лакин онун бу фикри һәјата кечмәмиш гарагојунлу-ағгојунлу мүнәсибәтләри јенидән кәскинләшмишди.

Шаһрухун јеринә Хорасан шаһы олан Бабур (1447—1456) Чаһаншаһын она һүчум етмәк фикриндә олдуғуну баша дүшән кими Чаһаншаһы габагламағ мәгсәди илә Азербайжана јүрүш етмәк истәмиш (66, 332), сонрадан бу фикрдән дашынмышды. Чүнки она рәгиб олан гоһуму Султан Әбу Сәид елә һәмин вахт Орта Асијадан кәләрәк Бәлх шәһәрини тутмуш вә Бабур шаһ бу фитнәкарлығын гаршысыны алмағы Азербайжана саһибләнмәкдән үчтүн тутаб кери гајытмышды (66, 333).

Бабурун һакимијјәти чох давам етмәди вә о, 861 (1456)-чи илдә вәфат етди. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, бу мүнәсибәтлә араја чох бөјүк гарышығлығ дүшдү (66, 366—367). Чаһаншаһ бу һадисәдән истифадә едәрәк 862 (1457/58)-чи илдә Хорасан тахтыны әлә кечирмәјә мүвәффәғ олду (66, 389). Лакин тејмури Султан Әбу Сәидин она һүчуму (66, 391) вә оғлу Һәсәнәлинин Маку һәбсханасындан чыхыб Тәбризи әлә кечирмәси (66, 401—402) Чаһаншаһын јарым иллик Хорасан һакимијјәтиндән Азербайжана гајытмасына сәбәб олду (66, 402; 81, 2356).

Беләликлә дә, 862 (1457/58)-чи илдә Султан Әбу Сәидлә Чаһаншаһ арасында сүлһ мугавиләси бағланды ки, һәмин мугавиләјә көрә Бөјүк Иран сәһрасы (Дәшт-и кәбир) онларын дөвләт сәрһәди тәјин едилди (40, 236).

Атасынын һүчумла кәлдијини ешидән Һәсәнәли онун әмирләри илә гаршылашмадан гүввә топламагдан өтрү Макуја тәрәф кетди (66, 402; 56, 360). Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Чаһаншаһ Тәбризә кәлдикдән сонра Һәсәнәли-

³⁷ Чаһаншаһла Шаһрух арасында гоһумлуғ әлагәси дә вәр иди. Шаһрухун нәвәси Султан Мәһәмәд (Бајсунгурун оғлу) онун ғызына евләнмишди (65, 279).

³⁶ Мә'лумдур ки, Искәндәрдән сонра Гарагојунлу дөвләтинин һөкмдары Чаһаншаһ олмушдур. лакин С. М. Онуллаһин сәһвән «Искәндәр өлдүкдән сонра ғызы Арајеш бәјим һөкмдар олур» јазыр (11, 43, 44).

жә көмәк едәнләри амансызчасына чөзаландырмышды (66, 403). Елэ о вахтларда Чаһаншаһын дикәр оғлу Пирбудаг да атасына гаршы дүшмән мөвге тутмаға башлады (66, 404, 429).

Көстәрмәлижик ки, гарагојунлуларда олдуғу кими, ағгојунлулар арасында да дахили чәкишмә вә мүбаризә давам етмәкдә иди. Бу вәзијјәт ән нәһајәт Узун Һәсәнин хејринә һәлл едилди. 860 (1455/56)-чы илдә о, Дијарбәкр һакими олан гардашы Чаһанкирин шәһәрдән чыхдығыны биләрәк Амид шәһәрини тутмуш вә тахта әјләшмишди (66, 355—356).

862 (1458)-чи илин әввәлләриндә Узун Һәсән Күрчүстана һүчүм етди (64, 188б) ки, бунунла да ағгојунлуларын артыг Чаһаншаһын һөкмү алтындакы јерләрә дә әл узатмаға башладығлары ајдын олур.

XV әсрин орталарына јахын әрәб Ирагы вә Хузистанда гаты шиәләр олан мүшәшә әрәб гәбиләләри гарагојунлу һөкмдарларыны горхуја салмышды. Башга бир јандан Әрдәбилин сәфәви шејхләри дә шиәлији тәблиғ едирдиләр. Чүнејд Сәфәвини сүнниләрә мәнфи тәсиринин артмасындан горхуја дүшән Чаһаншаһ 864 (1459/60)-чү илдә онун Әрдәбилдән чыхарылмасы әмрини верди (52, 70). Чаһаншаһын һөкмү алтында олан торпағлардан Чүнејдин чыхарылмасынын башга бир сәбәби дә бу сәфәви шејхини гарагојунлуларын табелијиндә олан ермәни вә күрчүләрлә мүбаризә етмәсиндә иди; онлар бу мүбаризә заманы гарәткарлыг едир вә мүсәлман олмајан әһалини гул һалына салырдылар ки, бу да Чаһаншаһын мадди марағынын әксинә олан бир һал иди (66, 407; 33, 78).

Һәсән бәј Румлу билдирир ки, Чүнејд Дијарбәкрә кәләндән сонра Чаһаншаһла дүшмәнчилик едән Узун Һәсән она мәктуб јазараг, «өз мәнәббәт вә е’тиманыны билдирмишди». Чүнејд дөрд ил орада галдыгдан сонра јенидән Әрдәбилә гајыдыб, чохла сүвари топламыш вә Ширвана һүчүм етмишди (66, 407—409; 52, 71). Мә’лум олдуғу кими, онун бу һәрби јүрүшү уғурсуз олмуш вә о, чәмадүл-әввәл ајынын 10-да (3 март 1460-чы ил) Ширваншаһ I Хәлилуллаһ илә олан дөјүшдә өлдүрүлмүшдү (66, 409; 60, 442а; 10, 74; 52, 72).

Чаһаншаһ башга өлкә башчылары вә ири феодалларла олан әлагәләрини писләшдирмәк истәмирди. О, Султан Әбу Сәидлә дост олмаса да, нифаг мөвгејиндә

дә дурмурду. Онун 864 (1459/60) вә 869 (1464/65)-чү илләрдә һерата кәндәрдији елчиләр Хорасан һөкмдары тәрәфиндән гаршылыгы һөрмәт көрүб кери гајытмышдылар (66, 412, 439).

Орта әср феодал шүуру ата-оғул, гоһум-гардаш мүнасибәтләрини кәскинләшдирдији үчүн шаһзадәләр аталарына, јахуд бир-бирләринә гаршы чох вахт мүбаризә апарыр, нә јолла олур-олсун бөјүк һакимијјәтә доғру чан атырдылар. Јухарыда көстәрилдији кими, Чаһаншаһын оғланлары Һәсәнәли вә Пирбудаг да һакимијјәт уғрунда чалышыр, бу мәгсәдә јетмәк наминә мүхтәлиф јоллара әл атырдылар. Һәтта Һәсәнәли 868 (1463/64)-чи илдә Узун Һәсәнин јанына кетмиш, орада бир нечә күн галдыгдан сонра гајыдыб Бағдад һакими олан гардашы Пирбудағын јанына кәлмишди (66, 431—432). О вахта гәдәр араларында јахынлыг вә сәмимијјәт һисс олунмајан гардашлар һакимијјәти әлә кечирмәк мәгсәди күдүкләриндән јәгин ки, бир-биринин көмәјинә еһтијаж һисс едирдиләр.

Гардашларын сазиши вә онларын Узун Һәсәнәлә мүнасибәтләри барәдә јени сөзләр ешидән Чаһаншаһ һәлә 868 (1463/64)-чи илдә һүчүм едиб онларла бирдәфәлик һесаблашмаг гәрарына кәлмишди (66, 429—430).

Гејд етмәк ләзымдыр ки, апардығлары мүбаризәдә көмәк әлдә етмәк үчүн Һәсәнәли ағгојунлулара, Пирбудаг тејмуриләрә мејл едирди. Һәсән бәј Румлу билдирир ки, 871 (1466/67)-чи илдә Султан Әбу Сәид Пирбудаға бир мәктуб јолламышды (64, 175б). Һәмин мәктубун мәзмуну барәдә «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә мә’лумат верилмирсә дә, еһтимал ки, һәмин јазышма Чаһаншаһ әлејһинә олмушдур.

Бу һадисәләрдән хәбәрдар олан Чаһаншаһ 871 (1466/67)-чи илдә Бағдады ајларла мүнасирә етдикдән сонра оғлу Пирбудағы өлдүрмәјә мүвәффәг олду (64, 175б; 80, 314а; 56, 373).

Чаһаншаһ Пирбудагла вурушан вахтларда ағгојунлулар Узун Һәсәнин башчылыгы илә әтраф вилајәтләрә гарәтчи јүрүшләр тәшкил едирдиләр. Белә ки, 871 (1466/67)-чи илдә Күрчүстаны јенидән талан едән Узун Һәсән бунунла кифајәтләнмәјәрәк Әрзрума да дөјүшчү дәстәләри јолламыш, Гараһасары алыб оғлу Уғурлу Мәһәммәдә вермишди (66, 446—447).

Афгојунлуларын дәвләт һудудларынын кет-кедә ке-нишләндијини көрән Чаһаншаһын сәбри түкәнир вә Узун һасәнлә вурүшмағ барәдә дүшүнүрдү. Нәһажәт, 872 (1467)-чи илдә шәввал ајынын 10-да (мајын 4-дә) чохла дөјүшчү илә Тәбриздән чыхан Чаһаншаһ Дијар-бәкрә тәрәф јүрүш бајрағы галдырды (66, 452; 81, 235б). Лакин әмир вә дәвләт башчыларынын мәсләһәти илә бу һәрби јүрүшүнү сонраја сахламағы гәт едән Азәрбај-чан һөкмдары гошунун чох һиссәсини кери гәјтармыш, өзү исә бир нечә јахын адамы илә Сәнчәгдә ејш-ишрәт етдији вахт Узун һасәнни гәфил һүчумуна мә'руз гал-мыш, нәтичәдә өлдүрүлмүшдү (66, 457—460; 89, 417а, 36, 168). Бу һадисә 4 октябр 1467-чи илдә олмушдур (115, 276). Беләликлә дә, Азәрбајчан Гарагојунлу дәв-ләтинә узун илләр башчылыг едән Чаһаншаһын һаки-мијјәти гуртарды вә Дәвләтшаһ Сәмәргәндиинин тә'би-ринчә десәк, «тәрәкәмә дәвләтинин һакимијјәти битди» (73, 474).

Һасән бәј Румлу көстәрир ки, Чаһаншаһын өлүмүн-дән һәтта ад-сансыз дөјүшчүләр дә истифадә етмәжә башладылар. Сарвангулу адлы бир әскәр дәрһал Тәб-ризә кириб ораны зәбт етди. О вахтларда Чаһаншаһ тәрәфиндән һәбсдә сахланылан Арајеш вә Шаһпәри бә-јим (Искәндәрин гызлары) һәбсханадан чыхыб Сарван-гулуну һәбс етдиләр. «Арајеш бәјим гадын бәзәкләри-ни дөјүш силаһлары илә әвәз едәрәк, сәлтәнәт тахты-на әјләшди» (66, 462). Лакин онун Султан Әбу Сәиддән горхдуғу дәрһал һисс олунурду. Белә ки, Арајеш бәјим гардашы һәмзә бәји пәјтахта кәтирдәрәк хүтбәни онун вә Султан Әбу Сәидин адына охутмушду. Чаһаншаһын Хој шәһәриндә олан һәрәм вә гызлары Тәбризә дөјүш-чү дәстләри јоллајараг тезликлә һәр ики бачыны һәбс етдиләрсә дә, шәһәрдә чох гала биләчәкләринә үмид етмәдикләриндән гарәтлә кифәјәтләниб Тәбриздән чых-дылар (66, 463; 56, 434—436).

Вахтилә атасына гаршы үсјан етдијинә көрә үч дәфә һәбс едилмиш һасәнәли Чаһаншаһын өлдүрүлмәсиндән сонра гошун топламаға башлады. Лакин тезликлә Узун һасән тәрәфиндән әзилән бу шаһзадә (66, 467—470) әввәлчә Бәрдәјә гачмыш, орадан да артыг һүчумла Әр-дәбилә кәлиб чатан Султан Әбу Сәидә пәнаһ кәтирмиш-ди (66, 470; 81, 236а).

Чаһаншаһын өлдүрүлмәси илә араја дүшән гары-шылыгдан истифадә едән Узун һасән дәрһал бөјүк оғлу Султан Хәлили Тәбризә јолламыш, беләликлә дә, Азәрбајчан тахтына саһибләнмишди (66, 470). Анчаг елә о вахт да Султан Әбу Сәидин Азәрбајчана һүчуму бащ верди вә Узун һасән оғлуна Тәбриздән чыхмағы әмр етди (66, 470).

Султан Әбу Сәидин Азәрбајчана һүчумунун сәбәби онун Гәрби Ираны вә Азәрбајчанын чәнуб һиссәсини өз дәвләти тәркибинә дахил етмәк вә беләликлә дә, та-белијиндә олан вилајәтләрин сајыны даһа да артырмаг истаји иди (40, 237).

Һасән бәј Румлунун көстәрдијинә көрә, тејмури дө-јүшчүләри Тәбризә јахынлашан вахт јерли чамаат он-лара гаршы үсјана галхмышды (66, 471). Бу мә'лумат-дан бир даһа ајдын олур ки, Азәрбајчан халгы јаделли ишғалчылар әлејһинә чыхараг өз азадлығы уғрунда мү-баризә едирди.

Чығатај гошунунун чәббәханасы Султан Әбу Сәидин әмринә әсасән дөјүш үчүн ордунун архасынча кәтирил-дији вахт Узун һасән сијасәтлә бу чәббәхананы әлә ке-чирмиш вә мұһарибәдә һәмни һәрби әмәлијјәтын аг-гојунлулара бөјүк көмәји дәјмишди (66, 480; 80, 32; 56, 48). Узун һасәнлә тәкбашына бачара билмәјәчәјини һисс едән Әбу Сәид Ширваншаһ Фәррух Јасарын јаны-на адам јоллајыб онун көмәјиндән истифадә етмәк мәг-сәди илә гызыны она вермәсини хаһиш етмишди. Султан Әбу Сәид ејни заманда Шәки валиси Әбдүл Гафарын да јанына адам јоллајараг онунла достлуғ арзусунда олдуғуну билдирмишди (66, 481). Бу тәклифләрлә әв-вәлчә разылашан ширваншаһ вә вали чығатај ордусуна тахыл көндәрмәләринә бахмајараг сонрадан Фәррух Јасар фикрини дәјишмиш, Узун һасәнә елчи јоллајыб онунла иттифаға кирмишди (66, 483; 10, 48).

Әлли илдән артыг бир вахта тејмуриләр сијасәти-нин ширваншаһлар тәрәфиндән мүдафиә едилмәси бу ики дәвләт арасында формал достлуғ јаратмышды. Ан-чаг Фәррух Јасар тәрәфиндән тејмури дәвләти илә әла-гәнин бирдән-бирә кәсилмәси тәәччүб доғурмаја билмәз. И. П. Петрушевски мәнбәләрин мә'луматына әсасән ја-зыр ки, Узун һасән о заман ширваншаһын јанына елчи көндәриб, она көмәк едәчәји тәгдирдә Ширвана сүлһ

вә тәһлүкәсизлик вәди вермишди (36, 170). Доғрудан да белә бир вәд едилә биләрди, лакин бу вәд жалныз Узун Һәсән галиб кәлән һалда өзүнү доғрулда биләрди. Бәс мәғлуб олардыса нечә? Фәрз етмәк олар ки, Фәррух Јасар тәрәфиндән белә бир аддымын атылмасынын сәбәби Султан Әбу Сәидин вәзијјәтинин исләшмәси, Узун Һәсәнин сон вахтлардакы галибијјәтли дөјүшләри вә ширваншаһын бүтүн бунлардан фәјдалы ола биләчәк нәтичә чыхармасында олмушдур. Һадиселәрә ара-сыра өз фикрини дә билдирмәјә чалышан Һәсән бәј Румлу јазыр ки, әкәр Султан Әбу Сәидлә Фәррух Јасар арасында ихтилаф јаранмасајды, Узун Һәсән галиб кәлә билмәзди (65, 55).

Султан Әбу Сәидин вәзијјәтинин чыхылмаз олдуғуну артыг онун дөјүшчүләри дә дүјмушдулар. Ағгојунлу әскәрләри чығатај ордусуна чатар-чатмаз, Хорасан әмирләринин бөјүк һиссәси өз һөкмдарларындан дөнәрәк, онлара гошулдулар. Вәзијјәтдән башга бир чыхыш јолу тапмајан Султан Әбу Сәид гачаркән тутулмуш, кечә јарысы Узун Һәсәнин һүзуруна кәтирилмиш вә өлдүрүлмүшдү (66, 485—488; 67, 217a).

Гејд едилмәлидир ки, Султан Әбу Сәидин мәғлубијјәтинин бир нечә сәбәби олмушдур: ағгојунлу гошунун сајы вә һәрби вәзијјәти һаггында әтрафлы мәлүматын олмамасы, ширваншаһын көзләнилмәз дөнүклүјү вә бунунла да, әрзағын дәниз јолу илә тејмури дөјүшчүләриннә чатдырыла билмәмәси, чәббәхананын ағгојунлуһарын әлиһә кечмәси, султанын әмир вә дөјүшчүләринин хәјанәти әсас сәбәбләрдәндир. Әбу Сәид Азәрбајчанда оларкән онун гоһуму Султан Һүсејн Бајгара (һакимијјәт илләри: 1469—1506) һерат тахтыны әлә кечирмиш вә өз адына хүтбә охутмушдү (66, 491—493).

Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, гарагојундулар арасында нифаг һәлә дә давам етмәкдә иди. Өз гәддарлығы илә мәшһур олан шаһзадә Мирзә Әбилгасым 873 (1468/69)-чү илдә гардашы Һәсәнәлинин әмри илә өлдүрүлмүшдү (66, 490). Аз сонра Һәсәнәлинин өзү дә Уғурлу Мәһәмәдлә олан дөјүш заманы һәлак олмуш (66, 505—507; 81, 236a)³⁸ кичик гардашы Әбу Јусиф Мирзә дә гәтл едилмишди (66, 490).

³⁸ Мир Јәһја Гәзвини Һәсәнәлинин Уғурлу Мәһәмәд тәрәфиндән әсир алыныб өзү-өзүнү өлдүрдүјүнү јазыр ки, башга мәнбәләрдә бу факта тәсәдүф етмәдик. (Ба х: 98, 123a).

Беләликлә, Азәрбајчан тарихиндә 58 иллик бир из гојмуш олан Гарагојунлу дөвләти сүгута уғрады вә ону тәркибиндә әрәб Ирагы, Азәрбајчанын чәнубу, Азәрбајчанын шималынын бир һиссәси (Күр чајына гәдәр), һәмчинин бүтүн Гәрби Иран (әчәм Ирагы, Хузистан, Фарс вә Қирман) олан Ағгојунлу дөвләти әвәз етди (25, 6).

Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, Узун Һәсән 875 (1470/71)-чи или Савучбулаг, Гәзвин вә Сәһәнддә кечирәндән сонра 876 (1471)-чы илин мөһәррәм ајынын әввәлләриндә (ијун-ијул) Тәбризә кәлди (66, 519—520). Бир ај сонра әмирләриндән Маһмуд бәји, Сүләјман бәј Порнакы вә Бајандур бәји ики мин сүвари илә «Тифлис вә Әрмән дијарына» јоллады ки, оралары тутдугдан сонра Рум өлкәсинә һүчум едилсин (66, 521).

Узун Һәсән һәлә Азәрбајчан вә Ирага јијәләнмәмишдән әввәл османлыларын да бу өлкәләрә һүчум едәчәји тәһлүкәсини дүјмушдү, чүнки XV әсрин орталарындан башлајараг түркләр фәаллашмаға доғру үз гојмушдулар. II Султан Мәһәмәдин (һакимијјәт илләри: 1451—1481) дөвләт сәрһәди артыг ағгојунлуларын сәрһәдинә гәдәр узанырды ки, бу да Узун Һәсәни нараһат етмәјә билмәзди (25, 13). Бундан әлавә, түрк султаны шәрғ истигамәтинчә дә тәчавүзә башламышды. Һәлә 1461-чи илдә ағгојунлуларын Гара дәнизә јекәнә чыхыш јолу олан Трабзон османлылар тәрәфиндән тутулмуш вә бу империя сүгут етмишди. Мәлүм олдуғу кими, Узун Һәсән Трабзон һөкмдарынын јахын гоһуму иди (36, 172). Буна көрә дә, II Султан Мәһәмәдин нәһајәт Загафгази вә Ирана да һүчум едәчәјини дујан Узун Һәсән «кеч-тез султан Түркијәси илә тоғгушачағыны јахшы билирди» (8, 23). Одур ки, о, дөјүшә һазырлашыр вә рәгибини габагламагдан өтрү бир фүрсәт көзләјирди.

Кечмишдә гарагојунлуларын әлләриндә олан јерләрә бүтүнлүклә јијәләнән Узун Һәсән Суријаны да алмаг фикринә дүшдү (66, 523). Анчаг тезликлә бу фикрини дәјишән ағгојунлу һөкмдары Түркијәнин әлиндә олан Гараман өлкәсинә гошун көндәрмәјә башлады, чүнки II Султан Мәһәмәдин јахын гоһуму вә Гараманын һакими Ибраһим бәјин оғланлары Пирәһмәд бәј вә Гасым бәј

султанын һүчумуна мә'руз галдыгларындан Узун Һәсән-дән көмәк истәмишдиләр (66, 524; 8, 37). Белә бир бәһанә көзләјән ағгојунлу һөкмдары Түркия истигамәтинә дәрһал гошун јолламыш вә беләликлә дә, ағгојунлу-османлы мұһарибәси башланмышды (66, 524). Һадисәләрин кедишини арашдырыб османлыларын галиб кәлдији бу мұһарибәдә ағгојунлуларын мәғлубијјәтини ики мәрһәләјә ајырмаг олар ки, онларын һәр бири ајры-ајрылыгда шәрһ едиләчәкдир.

Мә'лумдур ки, ағгојунлуларын османлыларә етдикләри илк һүчум Тогат шәһәринин дағыдылмасындан сонра дајандырылмышды (66, 524). Аз фасиләдән сонра Узун Һәсән гардашы оғлу Јусиф бәјин башчылығы илә Рума 20 минлик гошун көндәрди. Түрк шаһзадәси Султан Мустафа илә олан дөјүшдә ағгојунлу гошунунун јарысы гырылмышды ки, бу мәғлубијјәти ағгојунлу мәғлубијјәтинин илк мәрһәләси кими гәләмә вермәк олар.

Биринчи мәғлубијјәтдән өзү үчүн нәтичә чыхаран Узун Һәсән даһа османлыларла мұһарибә етмәкдән чәки-нәрәк һүчумун истигамәтини нисбәтән зәиф бир дөвләтә доғру јөнәлтди вә 876 (1471/72)-чы илдә эввәлләр дә әлә кечирмәк истәдији «Шам дијарына» (Суријаја) һүчум етди. Анчаг гәләбәјә бөјүк үмиди олан Узун Һәсән орада да Мисир султаны Гајытбајын көндәрдији гошун тәрәфиндән мәғлуб едилди. (66, 526).

877 (1472/73)-чи илдә исә османлыларын тәшәббүсү илә ағгојунлу-османлы мұһарибәси јенидән башланды. Дөјүшүн илк күнүндә үстүнлүјү әлә алан Узун Һәсән Уғурлу Мәһәмәдин «османлылар үзәринә дәрһал һүчум етмәк лазымдыр» сөзләринә әһәмијјәт вермәдијиндән һүчуму тә'хирә салмыш вә бунун нәтичәсиндә күчлү османлы гошуну тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрамышды (66, 532; 98, 124а). Бу, ағгојунлу дөјүшчүләринин османлы гошунуна мәғлуб олмаларынын икинчи вә сон мәрһәләси иди.

Көстәрмәк лазымдыр ки, II Султан Мәһәмәдлә етдији мұһарибәдән эввәл Узун Һәсәнин тәшәббүсү илә османлылар әлејһинә бир иттифаг јарадылмышды. Һәмин иттифага Ағгојунлу дөвләти, Рома папалығы, Неапол краллығы, Венетсија, Мачарыстан, Полша, Бургунд һерсоғлуғу, Кипр краллығы вә Кичик Асијанын јухары-да ады чәкилән Гараман кнјазлығы чәлб олунмушду

(36, 173; 25, 13; 5, 7—8). Лакин османлыларла олан мұһарибәдә мүттәфиғләрин ағгојунлуларә көмәји дәј-мәмишди (36, 173).

Ағгојунлу мәғлубијјәтиндән сонра Уғурлу Мәһәмәд дөвләтдә мәркәзләшдирмә ән'әнәсини һәјата кечирән атасына гаршы дүшмән мөвге тутмуш, гардашы Мағсуд бәј дә онулла әлбир олмушду (66, 545). Бу мұнасибәт мә'лум оландан сонра гардашы Султан Хәлилин тә'ғибинә мә'руз галан Уғурлу Мәһәмәд Түркияјә кетмиш (66, 545—546), султанын күрәкәни олмуш, сонра-дан Әрзинчандә аналығы Сәлчугшаһ ханымын сун-гәсди нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдү (66, 545—546).³⁹

Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Уғурлу Мәһәмәдин өлүмүндән бир нечә күн сонра 882-чи илин фитрә бајрамы ахшамы (5 јанвар 1478-чи ил) Узун Һәсән дә вәфат етди (66, 567, 98; 124а). Онун өлүмү илә әлагәдар оларә дөвләт дахилиндә бир-биринә әкс олан гүввәләрин группашмасы башланды, лакин әмир вә дөвләт башчыларынын фәал көмәји сәјәсиндә сәлтәнәт тахтына бөјүк оғлу Султан Хәлил чыхды (66, 569—583; 98, 124а; 61, 272а; 92, 235). О, Дијарбәкри гардашы Јағубә вериб, һәбсдә олан дијәр гардашы Мағсуд бәји гәтл етдикдән сонра⁴⁰ Түркия илә мұнасибәтләри јахшылашдырмаг мәгсәди илә ораја елчи һәјәти көндәрмишди (66, 568—569).

Көстәрмәк лазымдыр ки, бајандури ханәданынын бир сыра үзвләри онун һакимијјәти илә разылашмаг истәмирдиләр. Она гаршы әмиси оғланлары Мурад бәј вә Ибраһим бәјин үсјанлары баш вермиш вә онларын һәр икиси гәтл едилмишди (66, 569—571). Бир нечә ај сонра гардашы Јағуб бәј Дијарбәкр әмирләри илә Тәбризә һүчум едәрәк (66, 573—574) Султан Хәлили мәғлуб етди вә ону өлдүрүб тахта әлләшди (66, 580; 75, 300).

³⁹ Ј. Маһмудовун әсәриндә Уғурлу Мәһәмәдин атасы тәрәфиндән өлдүрүлдүјү билдирилир. (Б а х : 5, 91). Лакин фарсдилли мәнбәләр бу фикри тәсдиғ етмир. [Б а х : 66, 566; 81, 238а].

⁴⁰ Бир мүддәт ағгојунлу сарајында сәфир олан Амброчо Контарни Мағсуд бәјин Узун Һәсәнин әмри илә өлдүрүлдүјүнү билдирир. (Б а х : 75, 300). Лакин фарсдилли мәнбәләр бу фикри тәсдиғ етмир. [Б а х : 66, 568; 98, 124а; 81, 238а].

Беләликлә, И. П., Петрушевскинин дедији кими, Узун Һәсәнин вәфатындан сонра ағгојунлу дөвләтинин дахили зәифлији дәрһал үзә чыхды. Бајандури сүләләсинин мүхтәлиф шаһзадәләрини сәлтәнәт тахтына чыхармағ вә онларын адындан дөвләти өз мәнәфеләринә ујғун шәкилдә идарә етмәк үчүн группларын мүбаризәси башланды (36, 175). Мәлум олдуғу кими, Узун Һәсәнин варисләриндән јалныз икисинин—Јағубун вә Рүстәмин һакимијјәти нисбәтән узун чәкмиш, башгалары исә һәрби-көчәри әјанларын тоғгушмалары заманы мәһв олмушлар.

«Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә Султан Јағуба һимәјәчилик етмиш вә онун тәрәфиндән ирәли чәкилмиш үч көркәмли сәркәрдә илә таныш олуруғ. Онлар бајандури гәбиләсиндән олан Бајандур бәј, мосуллу тәјфасынын үзвү Суфи Хәлил вә сонралар сәфәви һејдәрә гаршы дөјүшмәк үчүн Фәррух Јасара көмәк мәгсәди илә Ширвана көндәрилән Сүләјман бәј Бичәнәоғлу идиләр. Сонра кы һадисәләрин тәсвири илә әләгәдар оларағ бу сәркәрдәләрин өз мәнәфеләри уғрунда нечә мүбаризә апардығларындан бәһс едиләчәкдир.

Һәсән бәј Румлу кәстәрир ки, әввәлләр Султан Јағуба сәдагәтлә хидмәт едән Бајандур бәјин хәјәлиндән шаһ олмағ кечирмиш, лакин Султан Јағуб ону кәтүрмәјә наил олду (66, 597—601).

Мәлумдур ки, Әрдәбил сәфәви шејхләри тәрәфиндән идарә олунурду. Атасы Чүнејдин өлдүрүлмәсиндән сонра Әрдәбилдә јашајан Султан һејдәр 889 (1484/85) -чу илдә Дағыстана һүчум етмиш, орадан зәфәрлә гајы-дарағ Ширвана гаршы дөјүш һазырлығына башламышды [66, 611—612]. Чүнки атасыны өлдүрән «Хәлилуллаһ јурдундан» нитигам алмағ арзусу она раһатлығ вермиди. Бу һазырлығ үч ил чәкди. Нәһәјәт, о, Ширванла дөјүш әрәфәсиндә һәрби гәнимәт әлдә етмәк мәгсәди илә јенидән Дағыстана һүчум етди [66, 614—615]. 893 (1487/88) -чү илдә исә һејдәрин Ширвана јүрүшү башланды [66, 615; 98, 125a]. Мәһмудабадда халғ она мүгавимәт кәстәрдији үчүн «гәһр гәһрәманы о шәһәр халғынын гәтлинә фәрман вермишиди». Һәсән бәј Румлу јазыр ки, «аз бир вахта ган архы Чейһун (чајы) кими ахды» [66, 616].

Лакин Јағуб шаһын Фәррух Јасара јахындан һәрби јардым кәстәрмәсинә көрә сәфәви гошуну мәғлүб олмуш, һејдәр исә өлдүрүлмүшдү [66, 616—618; 60, 442a; 10, 75; 52, 76]. Беләликлә, мүстәгил дөвләт јаратмағ уғрунда һәлә XV әсрин орталарында башлајан мүбаризә мүвәффәғијјәтсизлијә уғрады. Бу мүддәт әрзиндә сәфәвиләрин бөјүк һакимијјәтә чан атмалары гарагојунлу вә ағгојунлу һакимләри тәрәфиндән мүгавимәтлә гаршыланмышды [52, 77].

Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Султан һејдәрин өлүмүндән сонра Әрдәбил суфиләри онун бөјүк оғлу Султанәлини һакимијјәтә чыхардылар, лакин гызылбашларын нүфузунун кет-кәдә артдығыны көрән Јағуб шаһ сәфәви гардашлары Султанәли, Исмајыл вә Ибраһими аналары Аләмшаһ бәјимлә бирликдә Әрдәбилдән чыхарыб һәбс етди [66, 618—619; 98, 125a; 52, 80].

894 (1488/89) -чү илдә ширваншаһла Јағуб шаһ арасында олан достлуғ чоһ мөһкәмләнмишиди [66, 624]. Көрүнүр ки, бу достлуғун сәбәби онларын арасындакы гоһумлуғдан әләвә ағгојунлу падшаһынын Султан һејдәрә гаршы ширваншаһа кәстәрмиш олдуғу көмәклә даһа чоһ әләгәдардыр. Үмумијјәтдә, Јағуб атасынын әксинә һәрәкәт едәрәк сәфәвиләрә гаршы дүшмән мүнәсибәтдә олмушдур ки, бу, Әрдәбил шејхләринин кетдикчә артмағда олан нүфузунун онда тәшвиш һисси доғурмасы илә изаһ едилә биләр.

896 (1490) -чы илдә 12 ил һакимијјәт сүрән Јағуб шаһ зәһәрләниб өлдүрүлдү. Бу өлүмүн сәбәбини Һәсән бәј Румлу белә изаһ едир: Јағубун анасы Сәлчугшаһ бәјим өкәј оғлу Мәсиһ Мирзәни зәһәрләмәк истәркән, тәсадүфән һәммин зәһәри Јағуб вә гардашы Јусиф бәј јемиш, иши белә көрән ана да өзүнү зәһәрләнмишиди [66, 626—627]⁴¹.

Ағгојунлу шаһынын вәфатындан сонра әмирләр онун азјашлы оғлу Бајсунгур Мирзәни (һакимијјәт илләри: 1490—1492) тахта чыхардылар [66, 628; 52, 80]. Онун шаһ олмасында сәркәрдә Суфи Хәлилин бөјүк хидмәти олмушдур. Буна көрә дә, Бајсунгур бүтүн дөвләт ишләринин идарә олунмасына она тапшырмышды [66, 628, —632; 61, 274a; 92, 238].

⁴¹ Һәсән бәј Румлунун бу фактына башга мәнбәдә тәсадүф етмәдик.

Анчаг Узун Һәсәнин вәфатындан сонра башланмыш олан сарај чәкишмәләри Султан Јагубун өлүмүндән сонра да давам етди: бајандуриләр Ирагда Узун Һәсәнин оғлу Мәсин Мирзәни шаһ е'лан етдиләр [66, 629; 81, 239a]. Порнак тајфасы Һәмәданда Уғурлу Мәһәмәддин оғлу Маһмуд бәји тахта чыхармаг истәди. Әмирләрнин шаһ етмәк истәдији үчүнчү шәхс Узун Һәсәнин нәвәси Рүстәм бәј (Магсуд бәјин оғлу) иди [66, 629—630].

Мәсин Мирзә гардашы оғлу Бајсунгурла олан дөјүш заманы Суфи Хәлил тәрәфиндән өлдүрүлдү вә бундан сонра бајандуриләрә диван тутулмаға башлады: Рүстәм бәј һәбс едилиб, Әлинчә галасына салынды, Маһмуд бәј исә гачмагла чаныны гуртара билди [66, 629—630], лакин тезликлә әлә кечирилиб өлдүрүлдү. [66, 630].

Һәсән бәј Румлунун көстәрдијинә көрә, Суфи Хәлил өз рәгиби Сүлејман бәј Бичәноғлу тәрәфиндән өлдүрүләнән сонра кәнч ағгојунлу шаһынын бүтүн дөвләт ишләрини инди дә бу сәркәрдә идарә етмәјә башламышды [66, 632].

Һәмин дөврдә Бајсунгур Мирзәјә гаршы Узун Һәсәнин әмиси Дана Хәлилин оғлу Ејбә Султанын мүбаризәси башланмышды. Буна сәбәб һакимијјәтин тамамилә әмирул-үмәра Сүлејман бәј Бичәноғлу тәрәфиндән идарә едилмәси вә башга гүдрәтли әмирләрин, о чүмләдән дә Ејбә Султанын бундан наразы олмасы иди. Нәтичәдә Ејбә Султан 897 (1492)-чи илдә Әлинчәдә дустан олан Рүстәм бәји галадан чыхарыб Тәбризә һүчум етди. Әмир вә дөјүшчүләрин хәјанәти нәтичәсиндә Бајсунгур Ширвана, Бичәноғлу исә Дијарбәкрә гачды [66, 632—634] ки, бунунла да ағгојунлу гошунунда һәрч-мәрчлик олдуғу бир даһа бизим мүәллиф тәрәфиндән гејд едилир.

Бајсунгурун деврилмәсиндән сонра бешинчи ағгојунлу шаһы олан Рүстәм (һакимијјәт илләри: 1492—1497) һакимијјәти башланды [66, 632—634, 10, 75, 52, 80]. Доғруду, Бајсунгур сонрадан гајынатасы Фәррух Јасарын көмәји илә онун үзәринә һүчум етмишдисә дә, Рүстәм шаһ Султанәли Сәфәвинин әли илә ону мәғлуб етмиш вә Бајсунгур һәмин илин шә'бан ајынын 7-дә (5 ијун 1492-чи илдә) өлдүрүлмүшдү [66, 633—635]. Рүстәм шаһ бу гәләбәдән сонра сәфәви гардашларыны јенидән

Әрдәбилә гајтармышдыса да, онларын әтрафына чохлу суфи вә газии топланмасындан горхуја дүшәрәк, гардашлары Тәбризә кәтирдиб ордуда нәзарәт алтында сахламышды [66, 635; 52, 82]. Бунунла да «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсинин тарихимиздә сых сурәтдә әлағадар олан IX чилдинин сијаси һадисәләринин шәрһи сонә чатыр.

Салнамәнин X чилди исә 900 (1494/95)-чү илдә Азәрбајҗанда олан бир сыра һадисәләрин тәсвири илә башланыр. Һәмин ил јенидән Әрдәбилә јолладығы сәфәви гардашларынын әтрафына чохлу суфи топландығына көрә Рүстәм шаһын әмри илә онлар икинчи дәфә һәбс едилмишдир. Бу дәфә ағгојунлу падшаһы бирдәфәлик онларла һесаблашмағы гәрара алмышды. Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә, бу нијјәти баша дүшән гардашлар Әрдәбилә гачдылар. Султанәли онларын үзәринә кәлән шаһ гошунуна мүгавимәт көстәрә билмә-јәчәкләрини көрәрәк кичик Исмајыл Мирзәни өзүндән сонра «иршад саһиб» тә'јин етди [65, 3, 52, 82]. Сонра дөјүш нәтичәсиндә Султанәли өлдүрүлмүш [65, 3], Исмајыл исә ағгојунлу тә'гибиндән горунмагдан өтрү бир мүддәт Әрдәбилдә кизли вәзијјәтдә галмыш [65, 4—5], орадан Рәштә кетмиш [65, 7] вә бир мүддәт вали-Қарқија Мирзә Әлинин һимәјәсиндә Ләһичанда јаша-мышды [65, 8].

Рүстәм шаһын һакимијјәти заманы ағгојунлу һәрби гүввәсинин олдуғча зәифләдијини билдирән Һәсән бәј Румлу [65, 13] Уғурлу Мәһәмәддин оғлу Әһмәд бәјин 902 (1497)-чи илдә Түркіјәдән Азәрбајҗана олан һүчумуну мәһз һәмин зәифликлә әлағәләндирир. Онун мә'луматына көрә, Әһмәд бәјин һүчумуну ешидән Рүстәм шаһ Араз чајы саһилиндә онунла дөјүшмүш, лакин тезликлә әсир алынараг өлдүрүлмүшдү [65, 14, 16]. Бизим мүәллифә көрә, Рүстәм шаһын мәғлубијјәтинин сәбәби илк нөвбәдә онун әмирләринин, хүсусилә Ејбә Султанын хәјанәт едәрәк, мүхтәлиф тәрәфә кечмәләриндә олмушдур [65, 13—14].

Әһмәд һакимијјәтдә олдуғу аз мүддәтдә дөвләтдә мәркәзи һакимијјәт апаратыны гүввәтләндирмәјә вә верки ислаһаты кәчирмәјә чәһд етди. Онун верки ислаһаты дөвләт торпағларынын бөјүк бир һиссәсини әлләриндә сахлајан һәрби-көчәри ә'јанларын кәлирләринин олдуғча азалмасына сәбәб олмушду [36, 178].

«Әһсәнүт-тәварих» мүәллифинин вердији мә'лумат-

дан ајдын олур ки, Әһмәд шаһын ағгојунлу тахтына әјләшмәси Ејбә Султаны гане етмирди. Буна көрә дә о, 903 (1487)-чү илдә Шираз валиси Гасым бәј Порнакла иттифага кирәрәк Ширванда јашајан Султан Мурады (Јагуб шаһын оғлу) тахта чыхармаг фикринә дүшдү [36, 178].

Араларында баш верән дөјүш нәтичәсиндә Ејбә Султан чәми 6 ај һакимијјәтдә олан Әһмәд шаһы [65, 19]⁴² девирмәјә мүвәффәг олду [65, 17]. Анчаг Султан Мурадын шаһлығы илә дә кифајәтләnmәјөн Ејбә Султан онунла вурушараг галиб кәлмиш вә Узун-Һәсәнин башга нәвәси Әлвәнд бәји (Јусиф бәјин оғлу) Тәбриз тахтына әјләшдирмишдир [65, 17].

Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, гардашы Мәһәммәди Мирзәнин она мүхалиф олдуғуну көрән Әлвәнд бәј гардашыны дөф етмәк үчүн Ејбә Султанла бирликдә Рејә тәрәф јолланды [65, 21]. Дөјүшдә Ејбә Султан һәлак олмуш, Әлвәнд бәј Дијарбәкрә гачмышды [65, 21]

Беләликлә дә, Әлвәнд Дијарбәкрдә, Мәһәммәди Мирзә исә Азәрбајчанда тахта әјләшдиләр. Һәсән бәј Румлуја көрә, Әлвәнд тезликлә Тәбризә һүчум етди. Гардашынын кәлдијини ешидән Мәһәммәди Мирзәнин шәһәри тәрк едиб гачмасындан сонра Тәбриз јенидән Әлвәндин ихтијарына кечди [65, 21]. Лакин Әлвәндин даһа бир рәгиби олдуғу заһирә чыхды. О, 905 (1499—1500)-чи илдә Мәһәммәди Мирзәни өлдүрүб, Тәбризә һүчум едән Султан Мурад иди [65, 24]. Һәсән бәј Румлунун мәлүматына көрә, Султан Мурадла Әлвәнд арасында сүлһ мүгавиләси бағланды. Икитәрәфли разылыға әсасән Гызылүзән чајы сәрһәд кими гәбул едилмәклә Азәрбајчан, Аран вә Дијарбәкр Әлвәндин, Ираг (һәр икиси), Фарс вә Қирман Султан Мурадын олду [65, 25; 81, 2406]. Һәгигәтдә исә јалныз әчәм Ирагынын бир һиссәси Султан Мурадын әлиндә иди. Јәзд, Қирман вә Дијарбәкри бајандури сүлаләсинин башга үзвләри идәрә едирдиләр. Фарс вә әрәб Ирагы исә порнак тајфасындан олан һакимләрин әлиндә иди ки, онлар ишләри Султан Мурадын адындан ичра етсәләр дә, әслиндә, мүстәгил идиләр [36, 225].

⁴² Әһмәд шаһын һакимијјәт мүддәтини Будаг Гәзвини сәһвә бир ил көстәрмишдир. [Бах: 61, 274 б].

XV әсрин сонларында Ширван вә Шәки феодал дөвләтләри өз мүстәгилликләрини сахламагда идиләр⁴³. Ағгојунлулар арасында баш верән һәрч-мәрчлији көрән Фәррух Јасар һәмишә Ширваны тутмаға чәнд етмиш вә сәфәви сүлаләсинин кәнч үзвләрини әлә кечирмәк вә беләликлә дә, кәләчәкдә Ширвана гаршы ола биләчәк тәһлүкәнин габағыны ирәличәдән алмаг мәгсәди илә Қаркија Мирзә Әлијә бөјүк мәбләгдә пул јоламыш, Исмајыл Ширвана кәтирдиб мәһв етмәк истәмишди [65, 28-29]. Лакин мәгсәдинә наил олмајан Фәррух Јасарын өзү 906 (1500)-чы илдә Исмајыл Сәфәви илә баш верән дөјүшдә өлдүрүлмүш [65, 45; 36, 231] вә беләликлә дә, Ширван дөвләти гызылбашларын тәсири алтына кечмишди.

907 (1501)-чи илдә Нахчыванда Әлвәндлә вурушан Исмајыл гәләбәдән сонра «алишан падшаһларын хиләфәт мәркәзи» олан Тәбриздә тахта чыхмыш [65, 60, 61; 52, 90—91] вә беләликлә дә, Азәрбајчан Сәфәви дөвләти јаранмышды⁴⁴.

Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, 908 (1502/03)-чи илдә Әлвәндлә гызылбашлар арасында олан икинчи дөјүш дә сәфәвиләрин гәләбәси илә нәтичәләнди. Әлвәнд Азәрбајчаны тәрк едәрәк Багдада, орадан да Дијарбәкрә кетди [65, 63, 64, 67...]. Тезликлә Султан Мурада да галиб кәлән Шаһ Исмајыл [65, 68-69; 52, 93] Азәрбајчан вә Ширван уғрунда өлүм-дирим мүбаризәсинә кирмиш рәгибләриндән јаха гуртармыш олду.

Бу мүвәффәгијјәтләрдән аз сонра Фарс вә әчәм Ирагы да сәфәвиләрин әлине кечди [65, 73]. «Әһсәнүт-тәварих»ин вердији мәлүматдан ајдындыр ки, бир-биринин ардынча јени-јени өлкә, шәһәр, гала фәтһ едән

⁴³ Б. Н. Заходер Азәрбајчандан данышаркән Шәки дөвләтинин адыны чәкмәмишдир [Бах. 29, 558]. Һалбуки 1551-чи илә гәдәр Шәки дә мүстәгил дөвләт олмуш вә Шәки ханлары тәрәфиндән сәрбәст идәрә едилмишдир.

⁴⁴ Сәфәви дөвләтинин јаранмасында Азәрбајчан тајфаларынын дејил, Қичик Асија вә Сурија көчөриләринин һәлләдичи рол ојнадығыны субут етмәјә чалышан И. П. Петровун фикри әсассыздыр. [Бах: 33, 79]. Мәлүмдур ки, сәфәвијјә ордени нумәјәндәләринин даими мәскәни Әрдәбил олмушдур вә онларын тәрәфдарларынын чоху да мәһз Азәрбајчан гызылбаш тајфаларынын нумәјәндәләри идиләр.

Шаһ Исмајылын истилачылығы кетдикчә артмагда иди: 909 (1503/04)—914 (1508/09)-чү илләр арасында гоншу өлкөләрин Фирузкуһ (65, 75), Күлхәндан [65, 75; 76], Оста [65, 78] Әрк [65, 80] галалары, Јазд [65, 83—84], Тәбәс [65, 85] шәһәрләри, бүтүн Дијарбәкр [65, 94, 96, 105, 106], әрәб Ирагы [65, 103] Күрдүстанын бә'зи вилајәтләри [65, 92—93], о чүмләдән Нүвәјзә [65, 104], Диз-фул [65, 104], Шүштәр [65, 104], Ларкучек [65, 104] вә Хүррәмабад [65, 104] гызылбаш гошунлары тәрәфиндән тутулду. Дини шүар алтында истилачы сijasәт јеридән I Шаһ Исмајыл һаггында К. Маркс јазмышдыр: «Сәфә-ви сүлаләсинин әсасыны гојан... Шаһ Исмајыл... һөкм-ранлығынын 14 или мүддәтиндә 14 вилајәт әлә кечир-ди»⁴⁵.

Көстәрмәк лазымдыр ки, бу вахт әрзиндә Ширван дәвләти гызылбашларын тәсири алтына душмүшдүсә дә, ораны Фәррух Јасарын оғлу Ибраһим (Шејхшаһ) мүстәгил идарә етмәкдә иди. Онун сәрбәстлији илә разылашмајан I Шаһ Исмајыл 915 (1509)-чи илдә икничи дәфә Ширвана һүчум едәрәк гәләбә илә Тәбризә гайытмышды [65, 108-109; 81, 247 а].

I Шаһ Исмајылын бүтүн бу сijasи мүвәффегијәтләри вахты Хорасан һөкмдары Султан Нүсејн Бајгара вәфат етмиш, һакимијјәт үстүндә онун оғланлары арасында мүбаризә башланмышды [65, 89-90]. Бундан истифадә едән Мавәрәннәһр һакими Мәһәммәд хан Шејбани (Шејбәк хан) Хорасана һүчум едәрәк Бәлх шәһәрини тутмуш [65, 92], 913 (1507/08)-чү илдә бүтүн Хорасан өзбәк гошуну тәрәфиндән фәтһ едилмишди [65, 97-99]. Шејбәк хан бу мүвәффегијәтиндән гүрүрланыб гызылбашларын һакимијјәти алтында олан Қирмана һүчум етди. Нәсән бәј Румлу билдире ки, о, һәтта Шаһ Исмајыла тәһгирамиз бир мәктуб да кәндәрмишди [65, 109-110].

Гејд етмәк лазымдыр ки, өзбәкләрин Хорасаны тут-маларындан сонра I Шаһ Исмајыл Шејбәк ханла мүһа-рибә етмәк һаггында дүшүнүр, лакин мүхтәлиф һадисә-ләр үзүндән бу иш баш тутмурду [65, 111].

Артыг 916 (1510)-чы илдә I Шаһ Исмајылын һөкму алтында бу өлкәләр варды: Азәрбајҗан, Ширван, Дијар-бәкр, әчәм Ирагы, Фарс, Қирман. Шејбәк хан исә Хора-

сан, Бәдәхшан вә Мавәрәннәһрин һөкмдары олмушду [65, 111].

«Әһсенүт-тәварих»ин мә'луматына көрә, һәмин ил I Шаһ Исмајыл илә баш верән мүһарибә вахты Шејбәк хан һәлак олмуш вә аз мүддәт әрзиндә бүтүн Хорасан гызылбашларын әлине кечмишди [65, 122; 81, 248а].

916 (1510/11)—917 (1511/12)-чи илләрдә Бәдәхшан һакими Мәһәммәд Султан Увејс (Султан Әбу Сәидин нәвәси), Мавәрәннәһр һакимләри Убејд хан вә Тејмур Султан да I Шаһ Исмајыла табе олдуларыны билдир-диләр [65, 123-125]. Лакин аз сонра бу Мавәрән-нәһр һакимләринин гызылбашларла бир нечә һәрби тогушмасы баш вермишдә дә, онлар мәғлуб едил-мишдиләр [65, 129-130; 132-133]. Нәсән бәј Румлу јазыр ки, нәһәјәт, 918 (1512/13)-чи илдә Убејд хан һераты әлә кечириб, Хорасаны тутмаға наһ олду [65, 133-134]. Лакин бу да узун сүрмәди. Әзбәк һакимләри арасында башланан ихтилаф онларын һераты тәрк етмәләринә вә I Шаһ Исмајылын јенидән Хорасан пајтахтыны тут-масына сәбәб олду [65, 137-138].

Көстәрмәк лазымдыр ки, 917 (1511/12)-чи илдә гызылбаш гошуну илә османлыларын илк һәрби то-гушмасы баш вермишди [65, 125-126]. Нәсән бәј Рум-лунун јаздығына көрә, 918 (1512/13)-чи илдә Шаһ Исмајыл Рума гошун јоллады вә османлыларла гызыл-башлар арасында јени дөјүш олду [65, 134-135]. 920 (1514)-чи илдә исә Султан Сәлим хәбәрдарлыг е'лан едикдән сонра 200 мин нәфәрлик бир гошулла Азәрбајҗан үзәринә һүчума кечди. Нәсән бәј Румлу јазыр ки, түрк султанынын бу һүчумунун сәбәби гызылбашларын дәфәләрлә Рум өлкәсинә олан басғын вә тәһгирамиз һәрәкәтләриндә иди [65, 143].

Рәчәб ајынын әввәлләриндә (августун ахырларында) Тәбриз јахынлығындакы Чалдыран адлы јердә бөјүк мүһарибә башланды. Түркләр гәләбә әлдә етдиләрсә дә, сәккич күндән сонра кери гайытмаг мәчбуријјәтиндә галдылар [65, 149]. Бу, I Шаһ Исмајылын илк вә сон бөјүк мәғлубијјәти иди. Нәмин илдән 930 (1524)-чү илә гәдәр I Шаһ Исмајылын сijasи фәалијјәтиндә вә Сәфә-ви дәвләтинин инзибати гурулушунда елә бир мүһүм һадисә олмамышдыр. 922 (1516/17)-чи илдә сәфәви һөкмдары күрчү кнјазлары арасында олан ихтилафы һәлл етмәк мәсәди илә Күрчүстана гошун јолламыш

⁴⁵ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. VII, 1938, сәһ. 206.

[65, 162-163], 924 (1518/19)-чү илдә Мазандаран валиси Ағамәһәммәдин үсҗаныны јагырмышды [65, 167-168]. 927 (1521/22)-чи илдә үч дәфә Хорасана һүчүм едән Убејд ханын чәһдләри мүвәффәғијјәтсизлијә уғрамыш вә о, Бухараја гајытмаға мәчбур олмушду [65, 170-171]. Јенә һәмнин ил күрчү һакими Левонун (Ләвәнд ханын) Шәкијә етдији басғын гызылбаш әмири Див Султан Румлу тәрәфиндән дәфә олунмушду [65, 173].

Бу илләр әрзиндә ширваншаһ II Ибраһим вә Шәки валиси Һүсејн бәј сәфәви шаһынын итаәтиндән чыхмаға сәј кәстәрмир, вахташыры онулла көрүшүр вә пешкәш көндәрирдиләр [65, 168-180].

930 (1523/24)-чү илдә Ләвәнд хан јенидән Шәкијә һүчүм етди. Һәсәнбәј Румлу хәбәр верир ки, дөјүшдә Шәки һакими Һүсејн бәј өлдүрүлдү вә Ләвәнд хан кери гајыдандан сонра шәкилиләр өлдүрүлән һакимин оғлу Дәрвиш Мәһәммәд ханы өзләринә һаким гәбул етдиләр [65, 180-181]. «Әһсәнүт-тәварих»дә верилән бу мәлүмат олдуғча әһәмијјәтлидир. Мүәллиф Шәки һакиминин сәфәви падышаһы тәрәфиндән дејил, јерли халг тәрәфиндән тәјин олундуғуну билдирмиш ки, бу да Шәкинин мүстәғиллијинә дәләләт едир.

930 (1524)-чү илдә I Шаһ Исмајыл [65, 181], аз сонра исә Ширваншаһ II Ибраһим вәфат етди [65, 184]. Онларын әвзинә сәфәви тахтына шаһзадә Тәһмасиб [65, 184], Ширван тахтына исә II Хәлилуллаһ әјләшди [65, 184].

Сәфәви дөвләтинин гүввәтли банисинин өлүмүндән истифадә едән Убејд хан 4-чү дәфә Хорасана һүчүм етмиш, лакин гызылбашлар тәрәфиндән мәғлүб олараг кери гајытмышды [65, 185—187]. I Шаһ Тәһмасибин кәнчлији илә әлагәдар олараг гызылбаш әмирләри арасында баш верән ихтилафлар [65, 191-194] Убејд ханы 932 (1526/27)-чи илдә јени Хорасан сәфәринә руһландырды [65, 196]. Анчаг һератын 7 ај сүрән мүһасирәси дә она гәләбә газандырмады [65, 205-207]. Нәһәјәт, Чам шәһәри јахынлығында бөјүк дөјүш олду. Бу, I Шаһ Тәһмасибин һәрби әмәлијјатда биринчи иштиракы иди. Убејд хан мәғлүб едилсә дә [65, 213-220], бир нечә ајдан сонра јенидән Хорасана һүчүм етди. Бу онун 7-чи һәрби јүрүшү иди. Убејд хан бу дәфә «чохла дөјүшчү илә һерата кирәрәк, сәлтәнәт тахтына отурду» [65, 222]. 936 (1530/31)-чы илдә I Шаһ Тәһмасибин һерата һүчүмү нәтичә-

синдә Убејд хан Хорасаны јенидән тәрк етмәк мәчбур ијјәтиндә галды [65, 225-233].

938 (1532/33)-чи илдә Убејдин Хорасана 8-чи һәмләси олду. Һератын ил јарымлыг мүһасирәсиндән сонра I Шаһ Тәһмасиб үчүнчү дәфә өзбәк гошуну үзәринә һәрәкәт етди вә өзбәк ханы шәһәрдән гачмаға мәчбур олду [65, 240-243].

Убејд ханын Хорасана нөвбәти һүчүмү 942 (1535/36)-чи илдә һәјата кечирилди вә һерат јенидән өзбәкләр тәрәфиндән зәбт олунду [65, 269-272]. Һәсән бәј Румлунун мәлүматына көрә, I Шаһ Тәһмасиб 4-чү дәфә Хорасана гошун чәкмиш вә Убејд хан јенидән Бухараја гајытмышды [65, 274-276]. 946 (1539/40)-чы илдә исә бу өзбәк ханы Хорасана 10-чү вә сонунчу сәфәрини етди, лакин һәлә јолда икән хәстәләниб өлдү [65, 294-295].

Кәстәрмәк лазымдыр ки, Убејд ханын вәфаты илә дә өзбәк-гызылбаш мүһасирәтләри рәхшылаша билмәмиш, мүхтәлиф илләрдә онларын арасында ганлы вурушмалар олмушдур. Өзбәкләр 950 (1543/44), 952 (1545/46), 955; (1548/49), 957 (1550/51), 967 (1559/60), 971 (0,163/64, 973 0,6506), 974 (1566/67) вә 977 (1596/70)-чи илләрдә (бах: 65, 305, 313, 337-338, 343-344, 413, 421, 430, 431, 449—450) Хорасан әјләтинин мүхтәлиф шәһәрләринә басғынлар етмиш вә һәр дәфә кери чәкилмәјә мәчбур олмушдулар.

I Шаһ Тәһмасиб һәлә кәнч икән Сәфәви дөвләтиндәки даһили чәкишмәләрдән истифадә едән Султан Сүлејман 940 (1533/34)-чы илдә Азәрбајчана гошун чәкди. Түркләрин Азәрбајчана бу јүрүшү заманы сәфәви һөкмдары өзбәкләрлә мүһарибәјә јолланмышды. Азәрбајчанын чох һиссәсинин османлылар тәрәфиндән туулмасына бахмајараг, I Шаһ Тәһмасиб кәлиб, онлары Азәрбајчан торпагларындан чыхармышды [65, 247-252].

«Әһсәнүт-тәварих» мүәллифи кәстәрир ки, бу һадисәдән бир ил сонра Багдады әлә кечирән Султан Сүлејман 2-чи дәфә Азәрбајчан үзәринә кәлмиш вә јенә орада галыб јерини мөһкәмләдә билмәмишди [65, 256—260].

955 (1548)-чи илдә Султан Сүлејман сәфәви һөкмдарына гаршы үсҗан етмиш шаһын гардашы Әлгас вә сабиг Азәрбајчан һакими Үләма Тәкәлу илә бирликдә 3-чү дәфә Азәрбајчана һүчүм етди [65, 327]. Һәсән бәј

Румлу билдирир ки, Шаһ Тәһмасибин әмри илә дүшмәнләрн кечәчәји јоллар боју олан бүтүн тахыл эми-ләри јандырылмыш, гују вә кәһризләр дағыдылмышды [65, 328]. Бу дөфә дә Тәбризә кирә билән түркләр ора-да чәми 4 күн гала билдиләр. [65, 329]. Онлар бу 4 күн-дә шәһәри талан етмиш [65, 329], гызылбашлар һүчума кечдији үчүн Тәбриздән чыхмышдылар. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Султан Сүлејман шәһәри тәрк едәркән јерли чамает она һүчум етмишди [65, 330]. Мүәллифин бу факты илә тәчавүзкарлара гаршы азәрбајчанлыларын нифрәти әкс етдирилир.

961 (1553/54)-чи илдә Султан Сүлејман 4-чү дөфә Азәрбајчана гошун јүрүтдү. О заман Нахчыванда олан I Шаһ Тәһмасиб шәһәри тәрк едәндән сонра османлы султаны кәләрәк бу шәһәри јандырымыш вә Эрзума гајытмышды [65, 377-378]. Һәсән бәј Румлунун мәлу-матына көрә, I Шаһ Тәһмасиб османлылар үзәрине һүчума кечән кими «хандкар» (јә'ни Султан Сүлејман) тәрәфиндән сүлһ хаһиши едилдији үчүн динни пәнаһи олан шаһ (Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.) разылашды вә һәр ики тәрәфин күдурәти арадан көтүрүлдү [65, 379].

Догрудан да, сонралар гызылбаш-османлы мүнәси-бәтләри бир мүддәт нормал шәкилдә давам етди. Белә ки, 961 (1553/54) вә 964 (1556/57)-чү илләрдә I Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән Түркијәә ики дөфә елчи көндәрил-миш [65, 384; 401], 970 (1562/63)-чи илдә Султан Сүлеј-ман да сәфәви сарајына чохлу һәдијә јолламышды [65, 419]. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, түркләрлә бағла-нан сүлһ шәртләриндән бири «тәрәфләрин бирисинә пәнаһ кәтирән һәр ики дөвләт адамынын кери гајтарыл-масы» шәрти иди [65, 417]. Мәһз буна көрә дә, 966 (158/59)-чы илдә атасы Султан Сүлејмана гаршы үсјан етмиш вә сәфәви шаһына пәнаһ кәтирмиш шаһзадә Бајазид 969 (1561/62)-чу илдә түрк елчиләринә тәслим едилмиш вә онлар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү [65, 417; 58, 104].

Инди дә тарихимизлә бағлы олан бир сыра сијаси һадисәләрин, о чүмләдән үсјанларын «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә исчә әкс етдирилмәсинә нәзәр јетирәк.

Һәсән бәј көстәрир ки, 937 (1530/31)-чи илдә гызыл-баш әмирләри арасында дүшмәнчилик јенидән гызыш-мыш, тајфаларарасы ихтилаф јаранмышды [65, 235-237]. Азәрбајчан әмирүл-үмәрасы Үләма Тәкәлу вәкаләт

вәзифәсини әлә кечирмәк мәгсәди илә I Шаһ Тәһмасибә гаршы үсјан етмиш, мәгсәди баш тутмадығындан Түр-кијәә гачмыш [65, 237], Султан Сүлејманын Азәрбај-чана биринчи јүрүшүндә гызылбашлара гаршы вуруш-мушду [65, 247]. 942 (1535)-чи ил чәмадүл-әввәл ајынын 9-да (нојабрын 7-дә) Ширваншаһ II Хәлилуллаһ өлмүш, јеринә 15 јашлы гардашы оғлу Шаһрух кечмишди [65, 273; 60, 449а; 58, 80; 10, 132; 52, 13]. Мәнбәләрдән мәлүмдур ки, Шејхшаһ (II Хәлилуллаһ) сонсуз олмуш-дур [65, 273; 58, 80]. Һәсән бәј Румлу да бунунла әлағә-дар олан бир үсјаны әтрафлы тәсвир едир. Онун мәлу-матындан ајдын олур ки, 944 (1437/38)-чү илдә Шир-ванда «Мән Шејхшаһын оғлу Султан Мәһәммәд» де-јән бир гәләндәрин үсјаны баш верди. О, Салјаны әлә кечириб, Шамаһыја кәлдији вахт Шаһрух, мүғавимәт көстәрә билмәмиш, гачыб Буғурд галасына сығынмыш-ды. Аз сонра Салјан јахынлығында ширваншаһла олан дөјүшдә гәләндәр өлдүрүлмүш вә ширваншаһ Шамаһыја гајытмышды [65, 382; 10, 132—133]. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, бу һадисәдән бир гәдәр сонра Шаһ Тәһмасиб Ширвана гошун јоллады [65, 286]. Мүәллиф бу һәрәкә-ти «Ширван әјанларынын Шаһрухдан наразы олуб» Шаһ Тәһмасибдән көмәк истәмәләри илә изаһ едир ки, фикримизчә, бу дүзкүн дејилдир. Әслиндә, сәфәви шаһы Ширванын мүстәғиллијини ләғв етмәк вә ораны өз дөв-ләтинә гатмағ фикриндә иди.

I Шаһ Тәһмасибин Ширвана јолладығы гошунлар бир-биринин ардынча Сүрхаб вә Гәбәлә галаларыны алдылар [65, 286], дөјүшкүләрин бир һиссәси Күлүстан, дикәр һиссәси Буғурд галасына тәрәф һүчума кечди [65, 287]. «Әһсәнүт-тәварих»ин мәлүматына көрә Буғурд дәрәсиндә сәфәви вә Ширван гошунлары арасында гызын дөјүш баш верди. Әлә кечмәјән бу гала 4 ај мүһасирәдә галды. [65, 288, 81, 264а]. О заман Шәки һакими Дәрвиш Мәһәммәд хан да «дағ гошунларыны топлајарағ Шаһрухун көмәјинә кәлмиш», анчаг тезлик-лә мәғлуб едилмишди. Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, Ширван әмәлијатынын ләнкидијини көрән Шаһ Тәһма-сибнн өзү Буғурд галасына кәлмиш, ширваншаһ тәслим олдуғдан сонра бу галаны дағытмағы әмр етмишди [65, 289].

Ғәјд етмәк лазымдыр ки, Шаһрух 946 (1539/40)-чы илдә гәтл едилмиш вә Һәсән бәј Румлунун јаздығына кө-

рә, «онун өлдүрүлмәси илә элагәдар олараг Ширван султанынын һакимијјәти сона чатмышды» [65, 295]. Ширванын идарәси исә I Шаһ Тәһмасибин гардашы Әлгас Мирзәјә верилди [65, 290; 10, 135].

«Әһсәнүт-тәварих»дә охујуруг ки, 947 (1540/41)-чи илдә I Шаһ Тәһмасиб биринчи дәфә Күрчүстана гошун чәкди. Орада ислам динин мөһкәмләтмәк шүары илә һәрәкәт едән гызылбашлар Тифлиси алды [65, 296]. Јүрүш чаһад ады илә давам етмәкдә иди. һаким Ләвананын гачмасындан сонра Шаһ Тәһмасиб Тәбризә гајытды [65, 297-298].

Гејд олунмалыдыр ки, гызылбаш әмирләри сојғунчу-луг едир, шәһәрләри талајырдылар. 947 (1540/41)-чи илдә Салјан вә Маһмудабад шәһәрләрини тијул шәклиндә сәфәви шаһындан алан Гази хан Тәкәлу елә һәмнин ил Баки галасыны да элә кечирәрәк әһалинин чох һиссәсини гырмышды [65, 300].

Һәсән бәј Румлу феодал синфинә мәнсуб шәхсләрин дә үсјан вә гијамларындан бәһс едир. Онлардан бири Ширван һакими Әлгас Мирзәнин гардашы Шаһ Тәһмасибә гаршы олан чыхышы иди. Бу һадисәнин кедишини бир нечә мәрһәләјә бөлмәк олар ки, онлардан биринчиси 953 (1546/47)-чү илдә Әлгасын үсјан етмәк чәнди һесаб едилә биләр. О вахт Әлгас һеч бир шеј едә билмәјәчәјини баша дүшүб, анасы Ханбикә ханым вә оғлу Султан Әһмәди үзрәһаһлыгдан өтрү шаһ гардашынын јанына јолламыш вә онун күнаһы бағышланмышды [65, 314—315; 81, 267; 77, 198]. Лакин аз сонра I Шаһ Тәһмасибин Күрчүстана јени бир јүрүшү дә баш верди [65, 316]. Мә'лум олдуғу кими, күрчү һакимләринин ара-сыра баш верән наразылыгыларынын габағыны алмагдан өтрү сәфәви һөкмдарынын әмри илә ораја дөјүшчү дестәләри көндәрилик вә онлар вәзијјәти силаһ күчү илә сакитләшдирдикдән сонра кери гајыдырдылар. Шаһ Тәһмасибин Күрчүстана бу дәфәки јүрүшүнүн сәбәби «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә көстәрилмирсә дә, һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, бу сәфәрдән онун мәгсәди һеч дә күрчүләри чәзаландырмаг олмышдыр. Фикримизчә, Шаһ Тәһмасиб бу јүрүшә гардашы Әлгас Мирзәни һәбс етмәк хатиринә чыхмышды. Һәсән бәј Румлу јазыр: «Динин пәнаһы олан шаһ көчкөч Кәнчәјә кәлди. Орадан чыхдыгдан сонра Јевлахда дајанды. Јевлахдан да Ибраһим хан Зүлгәдәр, Һүсәјнхан

Султан Румлу, Којчә Султан Гачар, Шаһверди Султан Зијадоглу вә Хачәбасаны 500 дөјүшкән сувари илә һагтанымаз-Әлгасын олдуғу Шамаһыја һүчүма көндәрди» [65, 317]. Јухарыда көстәрмишди ки, Әлгасын хошакәлмәз һәрәкәтини Шаһ Тәһмасиб бағышламышды, лакин көрүнүр, гардашынын үсјан етмәк чәнди ону тәшвишә салмыш вә мәнз буна көрә дә о, Күрчүстана јүрүш бәһанәси илә Тәбриздән чыхараг Әлгаса һүчүм етмишди. Демәк лазымдыр ки, Шаһ Тәһмасибин тәшвиши әсассыз дејилди. 941 (1534/35)-чи илдә һерата һаким тәјин етдији ортанчыл гардашы Сам Мирзә дә она гаршы дүшмәнчилик мөвгејиндә дурмуш, анчаг тәзликлә бағышланмасыны хаһиш етмиш вә һәбс едилиб галаја салынмышды [65, 260—262].

I Шаһ Тәһмасибин Шамаһыја гошун көндәрмәси илә Әлгас үсјанынын икинчи мәрһәләси башланмыш олду. О вахт Әлгас Дағыстана һәрби сәфәрә чыхмышды. Һадисәдән хәбәрдар олуб кери гајыдан сәфәви шаһзадәси Самур чајы саһилиндә вә Гәбәләдә шаһ гошунлары илә дөјүшүб мәғлуб олмушду [65, 320]. Әлгасын Истамбула гачмасы илә онун үсјанынын икинчи мәрһәләси битди.

Әсәрдә биз бир даһа Әлгасла 955 (1548)-чи илдә Султан Сүлејманын Азәрбајчана 3-чү һүчүму заманы гаршылашырыг. Әввәлчә түркләрлә элбир олан, сонрадан исә османлы султанындан үз чевирән Әлгас чох кечмәдән Шаһ Тәһмасибә тәслим олуб галаја салынмышды [65, 340; 81, 270a; 76, 516] ки, бунунла да Әлгас үсјанынын сон мәрһәләси тамамланмыш олду.

Көстәрмәк лазымдыр ки, гызылбаш јүрүшү заманы мұһасирәдә сахланылан Күлүстан вә Дәрбәнд галалары, нәһәјәт, 954 (1547/48)-чү илдә фәтһ олунмуш вә ады чәкилән биринчи гала Шаһ Тәһмасибин әмри илә дағыдылмышды [65, 321—322]. Һәсән бәј Румлу јазыр ки, Сулут (?) галасынын һакими Мәсиһ Ширванинин тәслим олмасындан сонра «Ширван вилајәти икинчи дәфә динин пәнаһы олан шаһын әлине кечди. О, бүтүн Ширван мәмләкәтини оғлу Исмајыл Мирзәјә верди» [65, 323]. Лакин мә'лум олдуғу кими, елә һәмнин ил Ширванын гызылбашларын әлиндән чыхарылмасындан өтрү чәнд едилмишди. Көрүнүр ки, ширваншаһларын варисләри өз нәсли һакимијјәтләриндән эл чәкмәк истәмирдиләр. Һәсән бәј Румлуја көрә, 954 (1547/48)-чү илдә ширван-

шаһларын нәвәләриндән бири олан Бурһан Дағыстандан Ширвана һүчүм едәрәк гызылбаш әскәрләри илә дөјүшмүш вә мәғлуб олмушду. Елә о вахтларда да Султан Сүлејманын Азәрбајчана 3-чү јүрүшү башланмыш вә буну ешидән Исмајыл Мирзә Ширваны тәрк едиб, атасынын көмәјинә кетмишди. Бундан истифадә едән Бурһан Шамаһыны әлә кечирмишди [65, 326—327]. Бизим мүәллиф јазыр ки, Ширван ики ил Бурһанын әлиндә галды. Анчаг 956 (1549/50)-чы илдә Бурһан гәфләтән вәфат етди, мәһз бу заман I Шаһ Тәһмасиб өз гоһуму Абдулла хан Устачлуну Ширваны тутмаға јоллады вә гызылбашлар тәзәдән ора саһибләндиләр [65, 341]. Көстәрмәк лазымдыр ки, ширванлылар онлара рәғбәт бәсләмир, өзләринә ширваншаһларын нәслиндән һаким истајирдиләр. Тәсадүфи дејил ки, 954 (1547-48)-чү илдә Ширвана һүчүм едән Бурһан үстүнә көндәрилән гызылбашларла дөјүшән вахт онун тәрәфиндә чохла јерли әһали варды. Бурһанын мәғлубијјәтини тәсвир едән Һәсән бәј Румлу һәмин мәғлубијјәти «Бурһан мәғлуб олду» кими јох, «Ширван мәғлуб олду» дејә ифадә етмишдир [65, 326]. Бу мәсәлә илә әлағәдар бир факты да көстәрмәк лазымдыр ки, 956 (1549/50)-чы илдә Бурһаны дәфи едән ширванлылар өлкәләрини әлә кечирән Абдулла хана онун гәбринин јерини көстәрмәмишдиләрсә дә, гызылбашлар гәбри тапыб, мејити орадан чыхармыш, өлү башы бәдәниндән ајырмышдылар. Һәсән бәј Румлу билдирир ки, бу һадисәјә көрә ширванлылар јенидән үсјан етдиләрсә дә, Абдулла хан үсјаны ганла јатыртды [65, 341]. Бу мисалларда өз һакимијјәтләрини бәрпа етмәк уғрунда ширванлыларын инадла апардығлары мүбаризә нүмајиш етирилмишдир.

I Шаһ Тәһмасиб Шәки дөвләтини дә әлә кечирмәји гәт етмишди. О, османлыларын Азәрбајчана 3-чү јүрүшүндән сонра горчибашы Севиндик бәј Әфшары Шәки үзәринә көндәрмиш [65, 334], әмр јеринә јетирилмишди [65, 334]. Лакин горчиләрин һүчүму заманы гачыб Киш галасына сығынан Дәрвиш Мәһәммәд хан онлар кери гајыданан сонра јенидән Шәкијә кәлмишди.

Шәки 958 (1551)-чи илә гәдәр Дәрвиш Мәһәммәд хан тәрәфиндән идарә едилди. Нәһајәт, «Шәки һакими Дәрвиш Мәһәммәд хандан дәфәләрлә мүхалифәт үз вердијинә көрә» I Шаһ Тәһмасиб чохла гошула Шәкијә һүчүм етди. Һәсән бәј Румлу көстәрир ки, Шәки ханы-

нын олдуғу Кәләсән-Көрәсән галасы Ширван һакими Абдулла хан вә она гошулмуш күрчү Ләвәнд хан тәрәфиндән мүһасирә едилди [65, 350]. Јалһыз 20 күндән сонра гала алыныб дағыдылмышды [65, 350]. Бир гәдәр сонра Кәләсән-Көрәсәни тәрк едиб гачмаг истајән Дәрвиш Мәһәммәд хан өлдүрүлдү вә беләликлә дә, Шәки Сәфәви дөвләтинин бир әјаләтинә чеврилди [65, 351; 81, 271a; 61, 322a; 77, 204; 58, 83].

Һәсән бәј Румлу ширванлыларын мүстәгил олмағ арзуларыны әсәриндә әкс етдирмишдир. Султан Сүлејманын 961 (1554)-чи илдә Азәрбајчана етдији 4-чү һүчүм заманы Түркијәдән онунла бирликдә ширваншаһлар нәслиндән олан Гасым бәј-Ширвани адлы бир шәхс дә кәлмиш вә Ширвана јүрүш етмишди. Бу хәбәри ешидән ширванлылар дәрһал Абдулла хандан дөнүб она гошулмушдулар [65, 382; 81, 273a; 58, 82]. Гасым бәјин вә үсјан едән ширванлыларын үзәринә јолланан Абдулла хан Тәнкәдә онлара чатмышды. Бу һагда «Әһсәнүт-тәварих»дә охујуруг: «Гызылбашлар һүчүм едән вахт ширванлылар да гылынчларыны сыјырыб дөјүшә башладылар. Тезликлә Абдулла хан Шамаһыја гајытмаға мәчбур олду вә Гасым бәј Буғурда кедиб. 40 күн орада көзләди. Сонралар Абдулла ханын олдуғу Күлүстан галасына Гасым бәјин һүчүму заманы 1500 гызылбаш дөјүшчүсү ширванлылар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Буна бахмајараг сәфәви дөјүшчүләри Гасым бәји мәғлуб едиләр» [65, 383].

Куман ки, бу һадисәдән сонра 961 (1553/54)-чи илдән 985 (1577/78)-чи илә гәдәр Ширванда гызылбашлар гаршы елә мүһүм ихтилаф олмамыш вә буна көрә дә, «Әһсәнүт-тәварих» мүәллифи бу барәдә мәлүмат вермәмишдир. Лакин Һәсән бәј Румлу Ширванда 985 (1577-78)-чи илдә баш верән үсјан һаггында билдирир ки, һәмин ил ширванлылар гызылбашлар әлејинә һәрәкәт едәрәк Бурһанын бачысы оғлу Кавус Мирзәни һакимијјәтә галдырдылар. Шабрана һүчүм едән Кавусла Ширван валиси Әрәс Султан Румлу арасында башланан дөјүшдә үсјанчылар мәғлуб едилдиләр [65, 491].

Тарихимизлә әлағәдар һадисәләрдән бири дә Тәбриздә ики ил үсјан едән халг күтләләринин 981 (1573/74)-чи илдә гәтл едилмәсидир [65, 455]. Һәсән бәј Румлу бу үсјанын сәбәбини Тәбриз һакими Аллаһгулу бәј Устачлунун бир мүлазиминин јерли чамаат тәрәфиндән

дөјүлмәсиндә көрмүшдүр [65, 455]. Мүәллифин мә'луматындан ашлашылыр ки, мұлазмин дөјүлмәси халгын гызылбаш әскәрлеринә гаршы нифрәтинин ифадәси олмушдур.

Бу үсјан һаггында И. П. Петрушевски мүфәссәл данышдығында [Бах: 36, 214—224] кичик бир гејдлә кифәјәтләнәчәјик. һәсән бәј Румлунун тәсвириндән белә чыхыр ки, ики ил давам едән бу үсјанын вахтында јатырылмамаасынын сәбәби Шаһ Тәһмасибин үсјан јатырылан заман рәјјәт гырғыны баш верәчәјини дүшүнмәсиндә олмушдур. Лакин әслиндә белә дејилдир. Мәһз үсјанчыларын сәјчә чох олмасы вә үсјанын мүтәшәккил давам етмәси гызылбашларын онлар үзәринә һүчума кечмәсини ләнкитмишди. Әсәрдә верилмиш бир бејтдән о заман минләрлә үсјанчынын ајаға галхдығы мә'лум олур:

«Минләрлә фәдаји воруша кәлди,
Горхунч филләр кими хуруша кәлди»⁴⁶.

« هزاران فدائی بجوش آمدند
چو پیل دمان در خروش آمدند. »

Көстәрмәк лазымдыр ки, 984 (1576)-чү илдә вәфат едән I Шаһ Тәһмасибин јеринә тәрәфдары олан әмирләрин көмәји илә узун мүддәт һәбсдә сахланылан шаһзадә Исмајыл Мирзә II Шаһ Исмајыл ады илә тахта әјләшмишди [65, 480]. Оун ил јарымлыг һакимијјәти заманы нәзәри чәлб едән һадисәләрдән бири јухарыда данышдығымыз Кавус Мирзәнин үсјаны олмушдур ки, һәсән бәј Румлу бу халг һәрәкәты һаггында мә'лумат вермишдир.

985 (1577)-чи ил рамазан ајынын 13-дә (нојабрын 25-дә) сун-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлән II Шаһ Исмајылынын [65, 495] јеринә оун кор гардашы Мәһәммәд Худабәндә тахта чыхмышды [65, 500] ки, бу сәфәви һөкмдарынын һакимијјәти дөврүндә баш верән һадисәләр «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсиндә ишыгландырылмамышдыр.

⁴⁶ Бејтин [65, 456] тәрчүмәси бу сәтирләрин мүәллифининдир.

XV—XVI әсрләр Азәрбајчан тарихинин һадисәләрлә зәнкин вә олдугча мараглы дөвләриндән биридир. О заман Азәрбајчан әразисиндә Гарагојунлу, Аггојунлу вә Сәфәви дөвләтләри јарадылмыш, Ширван вә Шәки феодал дөвләтләри мөвчуд олмушдур. һәммин әсрләрин ичтиман-игтисади вә сијаси тарихинин өјрәнилмәсиндә «Әһсәнүт-тәварих» әсәринин хүсуси јери вардыр.

Индијә гәдәр тарихшүнаслыгда бу салнамә әсәсән 12 чилдән ибарәт зәни едилдирди. Лакин «Әһсәнүт-тәварих»ин М. Е. Салтыков-Шедрин адына Ленинград Дөвләт Күтләви китабханасында сахланылан әлјазма нүсхәнин тәдгигинә әсәсән белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, әсәр 10 чилдә гәләмә алынмыш, оун јалныз сон IX вә X чилдләри дөврүмүзә кәлиб чатмышдыр. Әсәрин чилдләри һаггында һәсән бәј Румлунун өз гејдләринә әсәсланараг, еһтимал етмәк олур ки, «Әһсәнүт-тәварих»ин әлимиздә олмајан VI, VII вә VIII чилдләри XII—XIV әср һадисәләрини әһәтә етмишдир.

Дөврүн бир сыра тарихи мәнбәјинин «Әһсәнүт-тәварих»лә мугәјисәси көстәрир ки, һәсән бәј Румлу әсәрини јазмагдан өтрү зәнкин мә'хәзләрдән истифадә етмишдир. Хүсусилә Идрис Бидлиснин «Һәшт беһишт», Әбдуһррәззәг Сәмәргәндиин «Мәтләүс-сә'дејн вә мәчмәүл-бәһрејн», Мирхондун «Рөвзәтүс-сәфа», Дөвләтшаһ Сәмәргәндиин «Тәкзирәтүш-шүәра», Әбубәкр Тәһранин «Китаб-и Дијарбәкријјә», Хандәмирин «Һәбибүс-сијар» вә башга әсәрләр «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсинин IX чилдинин јазылмасындан өтрү васитә олмушдур.

«Әһсәнүт-тәварих» вә башга мәнбәләрә әсәсән мугәјјән едилмишдир ки, Гарагојунлу, Аггојунлу вә Сәфәвиләрин дөвләт гурулушунда әмирул-үмәра вә вәкил вәзифәләри бә'зән шәркли апарылмыш, XVI әсрин икинчи јарысында горчибашы мәнсәб әмирул-үмәра вәзифәсини гисмән әвәз етмишдир.

Сојургал торпаг мүлкијјәти институту феодалларда мәркәздәнгачма еһтирасыны күчләндирдијиндән Сәфәви

дөвләтиндә тиҗул торпаг мүлкиҗәти нөвү маһиҗәт е'ти-барилә сојургалы әвәз едәрәк дөвләтдә мәркәзләшдир-мәни күчләндирмәҗә башламышды. Сәфәвиләр мәһз белә бир сиҗәсәт һәҗата кечирмәклә өз илк һакимиҗәт-ләри дөврүндә нисбәтән мәркәзләшмиш дөвләт җаратды-лар ки, «Әһсәнүт-тәварих» салнамәсинин зәнкин мә'-луматлары буну тәсдиҗ едир. Һәсән бәҗ Румлунун әсәри-нә әсасән мүәллиф бу нәтичәҗә кәлмишдир ки, XVI әср-дә сојургал феодал мүлкиҗәтинин даһа ики нөвү—пулла верилән вә мүштәрәк сојургал нөвү мөвчуд олмушдур.

«Әһсәнүт-тәварих»ин өҗрәнилмәси кәстәрир ки, XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҗан вә она гоншу өлкәләрдә халг күтләләринин һәҗат шәраитинин аҗры-аҗры дөвр-ләрдә һәддән артыг ағырлашмасы синфи мүбаризәнин кәскинләшмәсинә вә нәтичәдә үсҗанлара сәбәб олурду. Бир сыра совет тарихчиси «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә әкс олунан синфи мүбаризә мәсәләләринә хүсуси диггәт җетирдикләри һалда, буржуа тарихчиләри бу мәсәләлә-рин үстүндән сүкутла кечмишләр. Һәсән бәҗ Румлу XV—XVI әсрләрдә феодал зүлмү вә тәчавүзүнә гаршы баш верән ашағыдакы игтишаш вә үсҗанлар һаггында хүсу-силә габарыг мә'лумат вермишдир. 1408-чи илдә Нах-чыванын Әлинчә галасында җерли феодала гаршы баш вермиш гиҗам, 1420-чи илдә тејмуриләр әлеҗһинә баш ве-рән силаһлы гиҗамы, 1537-чи илдә Ширванда гәләндәр-дәрвишин үсҗаны, Султан Сүлејманын 1548-чи илдә Азәрбајҗана 3-чү һәрби јүрүшү заманы тәбризлиләрин түрк әскәрләринә гаршы чыхышы, 1571—1573-чү илләр-дә Тәбриздә җерли һакимиҗәт органларына гаршы халг күтләләринин ики ил давам едән үсҗаны.

«Әһсәнүт-тәварих» әсәринә әсасән мүәҗҗән етмәк олур ки, XV—XVI әсрләрдә баш верән мүхтәлиф феодал арачәкишмәләри кәнд тәсәрруфаты вә шәһәр игтисадиҗ-јатында мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны ләнкидир, бу да халгын вәзијјәтинин ағырлашмасына кәтириб чыхарырды.

Мәнсуб олдуғу феодал синфинә гаршы тез-тез баш верән халг е'тираз вә чыхышларынын әсил сәбәбини пәрдәләмәҗә чалышан Һәсән бәҗ Румлу үсҗанларын әсил баш вермә сәбәбини I Шаһ Тәһмасибин Азәрбајҗан шәһәрләринә һаким кәндәрмәмәси вә мәркәзи һакимиҗ-јәтин зәифлији илә изаһ етмишдир ки, бу да онун синфи дүнҗакөрүшүнүн мәһдудлуғундан ирәли кәлир. Мүәлли-

фин өз мә'луматына әсасән, 1571—1573-чү илләр Тәбриз үсҗаны баш верәркән шәһәрдә һаким олдуғу мә'лумдур. Буна бахмајараг, шәһәр әһалиси җерли һакимиҗәтә гаршы гәти үсҗандан имтина етмәмишди, әксинә, һаким вә феодалларын һәддини ашан зүлмү синфи мүбаризә-нин кәскинләшмәсинә сәбәб олмушду. Халг үсҗанлары, е'тиразлары, әсасән, дини тәригәтләр шәклиндә тәзаһүр едирди. Бу гәбилдән Һәсән бәҗ Румлунун һүруфи һәрә-каты һаггында мә'луматы диггәти чәлб едир. Ф. Енкел-син кәстәрдији кими, «һаким феодал синифләрә гаршы халгын синфи мүбаризәси бүтүн орта әсрләр боју каһ мистика, каһ бүд'әт, каһ да силаһлы үсҗан шәклиндә баш вермишдир»⁴⁷.

Кәстәрмәк лазымдыр ки, Һәсән бәҗ Румлу шәрһ ет-дији мүәҗҗән мәсәлә вә сиҗәси һадисәләрә һәмишә бика-нә галмамыш, онлары орта әср тарихчиләринә хас олан сәјрчи кәзү илә нәзәрдән кечирмәмиш, бә'зән өз фикир вә мүнәсибәтини дә билдирмишдир. Мүәллиф дөврүн сәвијјә тәләбатыны нәзәрә алараг, әсәриндә әсас һадисәләрин мәғзини бөјүк усталыгла вермәји бачар-мышдыр. Һәсән бәҗ Румлуда һадисәләрә аналитик ја-нашма габилиҗәти вардыр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, бир даһа сөјләмәк олар ки, «Әһсәнүт-тәварих»әсәри XV—XVI әсрләр Азәр-бајҗан тарихинин өҗрәнилмәсиндә дәјәрли бир мәнбәдир.

⁴⁷ Қ. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. VIII, 1930, сәһ. 128—129

Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. I, т. VIII, М., 1930.

2. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1973.
3. Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. XXVI, М., 1961.
4. Ленин В. И. Государство и революция. М., 1974.

Азербайжан дилиндэ

5. Азербайжан тарихи, I чилд, Бақы, 1961.
6. Бақыханов А. Кулустан-и Ирэм, Бақы, 1951.
7. Зэринэзадэ Н. Н. Фарс дилиндэ Азербайжан сөзлэри, Бақы, 1962.
8. Маһмудов Ј. Өјрэнилмэмиш сәһифәләр, Бақы, 1972.
9. Мусәви Т. М. Бақы тархинэ даир орта әср сәнәдләри, Бақы, 1957.
10. Немәтова М. Х. Ширванын XIV—XVI әсрләр тарихин өјрөнилмәсинэ даир, Бақы, 1959.
11. Онуллаһи С. М. XV әсрдэ Азербайжан дәвләт гурулушулун бәзи мәсәләләринэ даир, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих фәлсәфә вә һүгүг сәријасы), №4, Бақы, 1966.
12. Онуллаһи С. М. XV әсрдэ Азербайжанда бәзи веркиләрин миғдары вә өлчүсү һаггында, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы), № 1, Бақы, 1967.
13. Рәһимов Э. Әбди бәј Ширази, Бақы 1970.
14. Фәрзәлијев Ш. Ф. һәсән бәј Румлу хәтт вә хәт-татлар һаггында, С. М. Киров адына АДУ-нун Елми әсәрләри, Шәрғшунаслыг сәријасы, №2, Бақы, 1971.
15. Фәрзәлијев Ш. Ф. һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» әсәрини тәдгиг олунма тарихиндән, С. М. Киров адына АДУ-нун Елми әсәрләри, Шәрғшунаслыг сәријасы № 2, Бақы, 1972.
16. Фәрзәлијев Ш. Ф. 1408-чи илдэ баш вермиш Әлинчә үсјаны вә тарихчи һәсән бәј Румлунун она мүнәсибәти, Азәрб. ССР ЕА аспирантларынын елми конфрансынын тезисләри, Бақы, 1973.
17. Фәрзәлијев Ш. Ф. Тарихчи һәсән бәј Румлу вә онун «Әһсәнүт-тәварих» әсәри. С. М. Киров адына АДУ-нун Елми әсәрләри, Тарих вә фәлсәфә сәријасы №5, Бақы 1973.
18. Фәрзәлијев Ш. Ф. һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә бәзи һәрби истилаһлар (XV—XVI әсрләрә даир), «Азәрб. ССР ЕА Мәғрузәләри», XXXII чилд, № 3, Бақы, 1976.
19. Фәрзәлијев Ш. Ф. Арајеш бәјим, Азәрбайжан Совет Енסיклопедијасы, I чилд, Бақы, 1976.

20. Фәрзәлијев Ш. Ф. Бараниләр, Азәрбайжан Совет Енסיклопедијасы, Бақы, II чилд, 1977.

21. Фәрзәлијев Ш. Ф. XV—XVI әсрләрдә Азәрбайжанда ишләдилән бәзи ад, ләгәб вә титулларын етимолокијасы һаггында «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы), №3, Бақы, 1977.

22. Фәрзәлијев Ш. Ф. 1585-1588-чи иләр Азәрбайжан тарихинә аид бир надир түрк әлјазмасы һаггында, «Азәрб. ССР ЕА Мәғрузәләри», №1, Бақы, 1978.

23. Һәгиги. Шә'рләр, Јереван, 1966.

24. Шәмси М. И. Шәрәф хан Бидлиснини «Шәрәфнамә» әсәри күрд халгынын тарихи мәнбәји кими, Бақы, 1972.

Рус дилиндэ

25. Абидова М. Государство Ак-Коюнлу в Иране во второй половине XV века. Автореф. канд. дисс. Л., 1953.
26. Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956.
27. Ашурбейли С. Б. Очерк средневекового Баку. Баку, 1964.
28. Гейдаров М. Х. Ремесленное производство и торговля в городах Азербайджана в XVII в. Автореф. докт. дисс. Баку, 1971.
29. Заходер Б. Н. Государство Сефевидов. В кн.: «Всемирная история», т. IV, гл. XXII, М., 1969.
30. Ибрагимов Д. М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, 1962.
31. Источниковедение Теоретические и методические проблемы. М., 1969.
32. Мамедбейли Ш. Шах Исмаил — основатель азербайджанского Сефевидского государства. Автореф. канд. дисс. Баку, 1950.
33. Петров И. П. Данные источников о составе воинских контингентов Исмаила I. «Журнал Азии и Африки», № 3, М., 1964.
34. Петрушевский И. П. Из истории Ширвана. «Исторический журнал», № 1, М., 1944.
35. Петрушевский И. П. Внутренняя политика Ахмеда Ак-Коюнлу. В кн.: «Сборник статей по истории Азербайджана». Баку, 1949.
36. Петрушевский И. П. Государство Азербайджана в XV веке. В кн.: «Сборник статей по истории Азербайджана». Баку, 1949.
37. Петрушевский И. П. Азербайджан в XVI—XVII вв. В кн.: «Сборник статей по истории Азербайджана». Баку, 1949.
38. Петрушевский И. П. Восстание ремесленников и городской бедноты в 1571—1573 гг. В кн.: «Сборник статей по истории Азербайджана». Баку, 1949.
39. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв. Л., 1949.
40. Петрушевский И. П. Иран в составе государства Се-

Февидов. В кн.: «История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века». Л., 1958.

41. Рахманн А. А. «Тарих-и алем арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.

42. Ромаскевич А. А. Иранские источники по истории Турк-менши XVI—XIX вв. В кн.: «Материалы по истории туркмен и Турк-менши», т. II, М.—Л., 1938.

43. Стори Ч. А. Персидская литература. Биобиблиографический обзор, переработан и дополнен Ю. Э. Брегель, ч. II, М., 1972.

44. Фарзалев Ш. Ф. Относительно томов «Ахсан ат-таварих» Хасан-бека Румлу. «Ученые записки» АГУ им. С. М. Кирова, серия востоковедения», № 1, Баку, 1972.

45. Фарзалев Ш. Ф. Сочинение Хасан-бека Румлу «Ахсан ат-таварих» как источник по истории Азербайджана. Автореф. канд. дисс. Баку, 1974.

46. Фарзалев Ш. Ф. О некоторых особенностях сойгурлага в XV—XVI вв. (по «Ахсан ат-таварих» Хасан-бека Румлу). Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1975.

47. Фарзалев Ш. Ф. О статусе даруга. Бартольдские чтения. Тезисы докладов и сообщений. М., 1976.

48. Фарзалев Ш. Ф. Об османско-закавказских политических отношениях в 1578—1579 гг. (по материалам «Зафарнаме-йи Султан Мурад-и салес»). История и филология Турции. Тезисы докладов и сообщений. М., 1976.

49. Фарзалев Ш. Ф. Об уникальной рукописи сочинения Хуршаха в Британском музее. Принципы научного описания археологических памятников народов Востока. Материалы Всесоюзного совещания. Баку, 1977.

50. Фильрозе Н. К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов. В кн.: «Очерки по новой истории стран Среднего Востока». М., 1951.

51. Эфендиев О. А. К некоторым вопросам внутренней и внешней политики Шаха Исмаила I. Труды Института истории АН Азерб. ССР, т. XII. Баку, 1957.

52. Эфендиев О. А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.

53. Эфендиев О. А. Некоторые сведения о последних ширваншахах дербентской династии (1500—1538). В кн.: «Ближний и Средний Восток». Сборник статей. М., 1961.

54. Эфендиев О. А. О малоизвестном источнике XVI в. по истории Сефевидов. «Изв. АН Азерб. ССР», Баку, 1964.

55. Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Автореф. докт. дисс. Баку, 1968.

Фарс дилинде

56. Аюбкер теһрани. کتاب ديلربکريه، جزء اول و ثانی، انقره ۱۹۶۶—۱۹۶۷ م.

57. ابوطالب حسيني تربتي. نزوات تيموري، تهران، ۱۳۴۲ هـ

اسکندر بيک ترکمان. تايخ عالم آرای عباسی، جلد ۲^۸
اول، تهران، ۲۳۳۴ هـ

58. احمد بن محمد يحيى الخوافي.
(Ленинград Шәрғшүнаслыг Институтунун китабханасы, шифрә В. 709)

59. امين بن خواجه ميرزا احمد رازی. هفت اقلیم
(ЛДУ-нун китабханасы, шифрә № 1154).

60. بوداق قزوینی. جواهر الاخبار.
(М. Е. Салтыков-Шедрин адына Ленинград Дөвләт Күтләви китабханасынын әлжамалары шө'бәси, Дорнун каталогу, №288)

61. تاريخ شاه اسمعيل صفوی
(Британија Музејинин әлжамасы, шифрә Or № 3248).

62. تذكرة الملوك بکوشش محمد دبيرسياقي، تهران،
۱۳۳۲ هـ

63. حسن روملو. احسن التواريخ
(ЛДКК-нын әлжамалар шө'бәси, Дорнун каталогу, №287).

64. حسن روملو. احسن التواريخ، بارودا، ۱۹۳۱ م.

65. حسن روملو. احسن التواريخ، تهران ۱۳۴۹ هـ.

66. حسن بيک بن محمد بيک الخاکی شيوازی. منتخب
التواريخ

(Ленинград Шәрғшүнаслыг институту, шифрә Д. 84).

67. دوانی جلال الدين محمد، عرض سپاه آوزون، حسن
تهران ۱۳۳۰ هـ.

68. خواند مير، نامه نامی
(Азәрбајчан. ССР ЕА
Әлжамалар фонду, инв. №3583)

69. راهنمای کتاب، مجله ماهانه زبان و ادبیات و تحقیقات

ایرانشناسی و انتقاد کتاب، شماره ۱—۲—۳ سال ۱۳۵۰ هـ.

70. راهنمای تاریخ افغانستان مشتمل بر ذکر و شرح در
باره تاریخ افغانستان، جلد اول کابل ۱۳۴۷ هـ.

71. رحیمزاده صفوی. زندگانی شاه اسمعيل صفوی، تهران ۱۳۴۱ هـ

- دولتشاه بن علاء الدوله بختیانه السمرقندی. ⁷³
 تذكرة الشعراء، لندن، ۱۹۰۱ م.
 رهربرن ک. م. نظام ایالات در دوره صفویه، تهران ⁷⁴
 ۱۳۴۹ ه.
 سفرنامه های ونیزیان در ایران، شش سفرنامه، ⁷⁵
 تهران ۱۳۴۹ ه.
 شاه طهماسب. تذكرة شاه طهماسب ⁷⁶
 (ЛДКК-нын элжамалар шө'бәси, Б. А. Дорнун каталогу, № 302).
 شرف خان بن شمس الدین بدلیس. کتاب شرفنامه، ⁷⁷
 پتربورغ ۱۸۶۲ م.
 شیخ حسین بن شیخ عبدال زاهدی. سلسله النسب ⁷⁸
 صفویه
 (ЛДКК-нын элжамалар шө'бәси, В. Ханыковун каталогу, №92).
 عبدالحسین نوائی. شاه اسمعیل صفوی، جلد دوم، ⁷⁹
 تهران ۱۳۳۷ ه.
 عبدالرزاق بن اسحق السمرقندی. مطلع السعیدین ⁸⁰
 و مجمع البحرین، جلد دوم ۱۳۲۲ ه.
 (Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун علمی архиви, инв. № 5066).
 عبدی بیک شیرازی تکمیلہ الاخبار ⁸¹
 (Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун علمی архиви, инв. № 5067).
 عمدة التواریخ خاقانی ⁸²
 (Ленинград Шәргшүнаслыг Институту, шифрә В. 1876).
 عالم آرای شاه اسمعیل، تهران، ۱۳۴۹ ه. ⁸³
 غیبات الدین بن همام الدین الحسینی المدعو به خواندمیر. ⁸⁴
 تاریخ حبیب السیر، جلد سوم، تهران ۱۳۳۳ ه.
 فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، تالیف سعید ⁸⁵
 نفیسی، جلد ششم از نشرات کتابخانه، تهران، ۱۳۴۴ ه.
 فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی تالیف عبد الحسین ⁸⁶

- حایری، جلد هفدهم از انتشارات کتابخانه، تهران ۱۳۴۸ ه.
 فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشکاه ⁸⁷
 تهران، جلد پانزدهم، تهران ۱۳۵۰ ه.
 قاضی احمد غفاری قزوینی. تاریخ جهان آراء، تهران ⁸⁸
 ۱۳۴۲ ه.
 قاضی احمد غفاری. نگارستان ⁸⁹
 (Ленинград Шәргшүнаслыг Институтунун کتابханасы, шифрә №228).
 لمتون ک. س مالک ذراع در ایران، تهران ⁹⁰
 ۱۳۳۹ ه.
 مجله ادب، شماره ۶-۵، کابل، ۱۳۴۷ ه. ⁹¹
 محمد بقا سخارانی پوری. مرآت العالم ⁹²
 (Азәрб. ССР ЕА Институтунун علمی архиви, инв. № 2614/2).
 محمد صدر هاشمی. شعر و شاعری در عصر صفوی، ⁹³
 اصفهان، ۱۳۴۱ ه.
 مجیر شیبانی. تشکیل شاهنشاهی صفویه، تهران ⁹⁴
 ۱۳۳۸ ه.
 میرخواند. روضة الصفا. جلد ششم، چاپ بمبئی، ⁹⁵
 ۱۳۶۶ ه.
 میرخواند و رضاقلی خان هدایت. روضة الصفا. جلد ⁹⁶
 ۱-۶. تهران، ۱۳۷۴ ه.
 میرزا بیک الحسن الحسینی جنابادی. روضة الصفویه ⁹⁷
 (Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун علمی архиви, инв. № 2614/5).
 میریهی بن عبداللطیف حسینی قزوینی. لب ⁹⁸
 التواریخ
 ЛДУ-нун کتابханасы, шифрә №177).
 مینورسکی. د. سازمان اداری حکومت صفوی، ⁹⁹
 تهران ۱۳۳۴ ه.
 Эрәб дилинде
 النریعة الی تصانیف الشیعة تالیف محمد حسن ¹⁰⁰
 نزل سامرا، الجزء الاول مطبعة الغزی فی النجفی سنة
 ۱۳۵۵ ه، ۱۹۳۶ م.

101. Kütükoğlu Bekir. Osmanlı-Iran siyasi münasibetleri, İstanbul, 1962.

Инкилис, алман ва франсыз дилләриндә

102. Aubin Jean. Un Soyurgical Qara-Qoyunlu, Concernant la buluk de Bawanat-Harat-Marvasti, Documents from Islamic chance-ries, Oxford, 1965.

103. Blochet Edgard. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale, Tome premier, Paris, 1905.

104. Chanikov V. Sammlung von morgenländischen Handschriften welche die Kaiserliche Öffentliche Bibliothek zu St. Petersburg, im Jahre 1864.

105. Dorn B. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la bibliothèque impériale Publique. St. Petersburg, 1852.

106. Dorn B. Muhammedanischen Schrifts tellern Betreffend die Geschichte und Geographie des Südlichen Küstenlander des Kaspischen Meers, St. Petersburg, 1958.

107. Edward C. Browne A literary history of Persia, vol. IV, Cambridge, 1930.

108. Glassen Erika. Die frühen Safawiden nach Qazi Ahmad Qumi, Freiburg im Breisgau, 1970.

109. Hinz W. Schah Esmail II. Ein Beitrag zur Geschichte Safawiden, Berlin, 1933.

110. Minorsky V. La Perse au XV-e siècle entre La Turquie et Venise, Paris, 1933.

111. Minorsky V. A chronicle of the Early safawis. (BSOS), London, vol. VII, pt. 2, 1934.

112. Minorsky V. A Civil and Military Review in Fars in 881 1476, BSOS, vol. X, p. 1, 1940.

113. Minorsky V. Tadhkirat-al-müluk. A manual of Safawid Administration. Gibb Memorial Series, n. s.: vol. XVI, London, 1943.

114. Minorsky V. The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers, Melanges F. Köprülü, İstanbul, 1953.

115. Minorsky V. Jihan-shah Qara-Goyunlu and His Poetry, BSOAS, XXI/2, 1954.

116. Minorsky V. The Qara-Qoyunlu and the Qütb-shahs. BSOAS, XVII/1.

117. Oktaj Efendiew. Le role des tribus de langue turdue clans la création de l'Etat safavide, Turcica, tome VI, 1975.

118. Rieu C. Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, vol. I, London, 1895.

119. Seddon C. N. Hasan-i Rumlu's Ahsanu't-tawarikh, Journal of the Royal Asiatic Society, July, 1927.

120. A Chronicle of the Early Safawis being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i Rumlu, vol. II, English translation, ed. by C. N. Seddon, Baroda, 1934.

121. Story C. A. Persian Literature. A bio-bibliographical survey. Section II, Fascicules 2, London, 1936.

КӨСТЭРИЧИЛЭР

«Әһсәнут-тәварих» әсәриндә ишләдилән Азәрбәјчән сөзләри

Монографияја әләвә едилән сөзләрин әксәријјәтинин Азәрбәјчән дили, онун јазылы абидәләри вә әләвә дә диалект вә шивәләриндә гејдә алынән сөзләрлә ејин вә ја охшар фонетик тәркибдә ишләндијини нәзәрә алыб, онларын јухарыдакы башлыг алтында верилмәсини мөгәдәүјгүн һесаб етдик. Фикримизи сүбүт етмәк мөгәсәди илә бир нечә факта диггәт едәк.

Нәсимидә: دلو -дәлу (дәли), دقوز -догуз (доггуз), سڪسن -сәксән, گزل -көзәл, ئيل -јил (ил), يوز -јүз, آغاج -агач, آرق -аруг (аруг) вә с. (Бах: Ч. Гәһрәманов. Нәсими диванынын лексикасы, Бақы, 1970).

«Китаби-Дәдә Горгуд»дә: چماق -чомаг, دلو -дәлу (дәли), بوداق -Будаг (шәхс ады) вә с. [Бах, Ә. Дәмирчизадә. «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларынын дили», Бақы, 1959].

Шаһ Исмајыл Хәтаидә: قاپوچی -гапучу (гапычы), يراق -јәраг (јараг) ينگي -јенки (јени), вә с.

Кишвәридә: سارو -сару (сары), اشيك -ешик вә с.

«Шүһәданама»дә: ينگي -јенки (јени), ئيل -јил (ил) вә с. Н. Мирзәзәдә. Азәрбәјчән дилинин тарихи морфолокијасы, Бақы, 1962).

Диалект вә шивәләримиздә: ئيل -јил, жыл (ил), يوز -јүз (үз), ددә дәдә (ата) вә с. (Бах: М. Ширәлијев. Азәрбәјчән диалектолокијасынын әсәсләры, Бақы, 1967).

Неч шүһәсиз ки, бизим фикримизи лингвистик фактларла јанашы, монографияда көстәрдимиз бир сыра тарихи фактлар да тәсдиг едир.

а) Рәһбәрлик билдирән «башы» ифадәси илә дүзәләнләр

Горчнбашы	فورچی باشی	Топчнбашы	توپچی باشی
Ешикағасыбашы	اشيك آغاسی باشی	Субашы	سوباشی
Јүзбашы	یوز باشی	Овчубашы	اوچی باشی
Минкбашы	مینگ باشی		

б) «чы», «чи», «чу» шәкилчиси илә битәнләр

Ахтачы	آختهچی	Илчи	ایچی
Тәмурчи	تەمورچی	Сүфрәчи	سفرهچی
Гапучи	قاپوچی	Тупчи	توپچی
Горчи	قورچی	Түфәнкчи	تفننگچی
Гуллугчи	قۇلغۇچی	Һәлвачи	حلواچی
Гушчи	قوشچی	Ширәчи	شیرهچی

в) «лу» шәкилчиси илә битәнләр

Ганлу	قانلو	Памбуглу	پامبوغلو
Көкәрчинлу	گوگرچینلو	Чичәклу	چیچکلو

г) «ләр» шәкилчиси илә битән сөз.

Гулләр	قوللر
--------	-------

г) «лиг» шәкилчиси илә битән сөз

Хыналияг	خینالیق
----------	---------

д) «си» шәкилчиси илә битән сөз

Агаси	آغاسی
-------	-------

Мүхтәлиф сөzlәр:

Aj (хитаб)	آی	Гәја	قیا
Ағ	آغ	Гапу	قاپو
Ағач	آغاج	Гејси	قیسی
Аруг	آرق	Гызыл	قزل
Ачуг	آچوق	Гызылбаш	قزلباش
Ата	آتا	Гышлаг	قشلاق
Баш	باش	Гојун	قوئین
Бик, бәј	بیك، بی	Гоч	قوج
Бөлүк	بلوڭ	Дәнкиз	دنگیز
Булаг	بلاغ	Дәрзи	درزی
Гәра	قرا	Дәлу	دلو

Донгуз	دنقوز	Күдәчә	کودجه
Ej (хитаб)	ای	Оглан	اغلان
Ешик	اشيك	Огли	اغلی
Јил	ئیل	Олка	الکا
Јәјлаг	ییللاق	Сару	سارو
Јәраг	یراق	Сығынаг	سغناق
Јел	یل	Узун	اوزون
Јенки	ینگі	Улаг	الاغ
Јуреш	یورش	Үз	یوز
Кәнд	کند	Үзән	اوزن
Кәпәнәк	کپنک	Чобан	چوبان
Көк	کوک	Чомаг	چماق
Көч	کوج	Чөл	چول
Көзәл	کزل		

Сајлар

Биш	بیш	Сәксән	سکسن
Доггуз	دقوز	Үч	اوج
Јүз	یوز		

Мәкан адлары

Агдаг	آغداغ	Гәрәчә даг	قراجه داغ
Агсәрај	آغسرای	Гојунүлүми	قوئین الومو
Ачычај	آجیچای	Кәләсэн-кәрәсэн	گلسن-گورسن
Бишбәрмаг	بیش برماق	Көзәлдәрә	گزلدره
Гәраағач	قرا آغاج	Көкчә дәнкиз	گوکجه دنگیز
Гәрабағ	قرا باغ	Памбуглу	پامبوغلو
Гәрадәрә	قرا دره	Сару гәја	ساروقیا
Гәрәтәпә	قرا تپه	Сару чичәк	سارو چیچک
Ганлу чәмән	قانلو چمن	Чичәклу	چیچکلو

«Әһсанүт-тәварих» әсәриндә тәсадүф олуған тәјфа вә гәбилә ад-лары

Ајинлу	آتینلو	Зүлгәдәр	ذوالقدر
Бәјәндур	بايندور	Инаг	ايناق
Барани	بارانى	Кәнкәрлу	کنگرلو
Бәһарлу	بهارلو	Короғли	کوراعلى
Бәјат	بيات	Мосулла	موصولو
Бикташ	بيكتاش	Ојрат	ايرات
Бәрлас	برلاس	Порнак	پرناک
Бәхши	بخشى	Румлу	رئملو
Вәрсаг	ورثاق	Сәдлу	سعدلو
Гачар	قاجار	Устачлу	استاجلو
Гәраманлу	قرامانلو	Хунуслу	خنوسلو
Гәриблу	قریبلو	Һачилу	حاجيلو
Дәххарлу	دخارلو	Һазарә	هزاره
Ејналлу	اينالو	Һәмзәһачилу	همزحاجيلو
Әмирлу	اميرلو	Чәндәрлу	چندرلو
Әлпавут	الپاوت	Чәпәни	چپنى
Әрәбкирлу	عربگيرلو	Чәкирлу	چاگيرلو
Орлат	ارات	Чәләјирни	چلاييري
Әфшар	افشار	Шамлу	شاملو
Әһмәдлу	احمدلو		

Тә'дијә васитәләри

Агче-ји руми	آغچه رومی
Динәр	دينار
Динәр-и Ираги	دينار عراقى
Динәр-и Тәбризи	دينار تبريزى
Динәр-и тәлә-ји әһмәр	دينار طلاى اهر
Дирһәм	درهم
Әшрәфи	اشرفى

Зәр

Зәр-и Газибәјя	زر قاضى بيگى
Ләк	لك
Мири	ميرى
Тинкә	تينگه
Түмән	تومان
Түмән-и Ираги	تومان عراقى
Түмән-и кәпәки	تومان كپكى
Түмән-и Тәбризи	تومان تبريزى
Флури	فلورى
Флус	فلوس

Өлчү, ағырлыг вә чәки истилаһлары

Зәр' خردار Мән' من Мисгал' مثقال Хәрвар' خردار

Узунлуг вә мәсафә билдирән истилаһлар

Кәз' گز Фәрсах' فرسخ

Шәхс адлары

Абдал бәј Дәдә (I Шаһ Исма-
јылын әмири)—646, 6064 82
Абдулла (Гарагојунлу Мәһәм-
мәди Мирзәнин ләләси)—48
Абидова М.—7, 11, 21
Аға Мәһәммәд Фәраһани (Шир-
ван вәзири)—55
Акимушкин О. Ф.—6
Александр (Күрчүстан һаки-
ми)—95
Аләмшаһ бәјим (I Шаһ Исма-
јылын анасы)—109
Аллаһгулу бәј Устачлу (Тәб-
риз һакими)—123
Амброчо Контаринни—107
Арајеш бәјим (Гара Искәндә-
рин ғызы)—54, 98, 102
Аренс А. К.—20
Ашурбәјли С. Б.—11, 22
Бабур (тејмури)—99
Бәјазид (османлы султаны)—
22, 24, 27
Бәјазид султан (Чајан султан

Устачлынын оғлу, диван әми-
ри)—47, 61

Бәјсунгур (Аггојунлу Султан
Јағубун оғлу)—45, 46, 50,
109, 110

Бәјсунгур (тејмури Шаһрухун
оғлу)—95, 96

Бакыханов А.—83

Бәһзади И. П.—3

Бәкир Сидги Күтүкоғлу—23

Бәкә Әрдәлан—9

Бәстам Чәкирлу—46, 59, 80,
82, 88, 93

Бәһрам Мирзә (I Шаһ Исмајы-
лын оғлу)—8

Браун Е.—19

Брегел Ю. Е.—40

Будаг Гәзвини—49, 62, 112

Бурһан Мирзә—36, 121, 122,
123

Газан хан (монгол һөкмдары)
—14, 75

Гази Бәјазид (Ширваншаһ I

Ибраһимин вәзирі—54
Гази Әһмәд Гәффари (тарихчи)—24, 35, 36, 62, 64
Гази Әһмәд Гуми (тарихчи)—13, 38
Гази Имамәддин (Әлинчә галасынын һакими)—77, 88
Хазн Иса (аггојунлу сәдри)—48, 58
Гази Мәһәммәд Каши (I Шаһ Исмајылын дәвләт апаратында сәдр)—48
Гази Чаһан (I Шаһ Тәһмасибин вәзирі)—75, 76, 78
Гази хан Тәкәлу (әмир)—45, 55
Гара Искәндәр (Гара Јусифин оғлу)—54, 61, 77, 88, 97, 98
Гара Јусиф (Гарагојунлу һөкмдары)—17, 28, 29, 44, 46, 49, 61, 62, 68, 69, 77, 80, 84, 86, 87, 89, 91, 93, 94, 95
Гара Осман Бајандур—88, 89, 94, 95, 97, 98
Гара Пири бәј Гачар (әмир)—34
Гасым бәј Порнак (Шираз валиси)—50
Гасым бәј Ширвани—36, 123
Глассен Е—13, 39
Дәдә бәј Зүлгәдәр (горчибашы)—63
Дәрвиш Мәһәммәд хан (Шәки һакими)—37, 115, 122, 123
Див султан Румлу (гызылбаш әмири)—46, 47, 51, 53, 62, 116
Дори Б. А.—7, 12, 19
Дөвләтшаһ Сәмәргәнди (тәзкирәчи)—17, 30, 96, 102, 125
Дурмуш хан Шамлу—45, 63
Ејбә султан (әмир)—50, 110, 111, 112
Епкелс Ф.—126
Әбди бәј Шамлу (гызылбаш әмири)—34
Әбди бәј Ширази (тарихчи)—45, 46, 47
Әбдул Гафар (Шәки валиси)—103
Әбдүррәззәг Сәмәргәнди (тарихчи)—28, 29, 125
Әбдүлһүсејн Нәваји—24, 66
Әбүлфәттах бәј (дарға)—57

Әбүлһәј һәбиби—24
Әбубәкр (тејмури)—27, 86, 87, 88
Әбубәкр Тейрани (тарихчи)—24, 30, 31, 69, 125
Әбу Јусиф (Чаһаншаһын оғлу)—75, 104
Әлаүддөвлә Исмајыл—8
Әлаүддөвлә Зүлгәдәр—15, 63
Әлаәддин Сәдиг Кечәчи (Арајеш бәјинин вәзирі)—54
Әлгас Мирзә (I Шаһ Исмајылын оғлу)—41, 45, 64, 67, 83, 117, 120, 121
Әлванд (аггојунлу һөкмдары)—24, 51, 56, 112, 113
Әли бәј Бајандур—96
Әлизәдә Ә. Ә.—6, 82, 85
Әли султан (горчибашы)—63
Әмир бәј Мосулу (Диярбәкр валиси)—63
Әмир Гара (ләлә)—44
Әмир Гараман—46
Әмир султан Румлу (һәсән бәј Румлунун бабасы)—8, 55, 82
Әмир Тејмур (Тејмурләнк)—58
Әрәс султан Румлу (Ширван валиси)—123
Әсгәр Мүнтәзирсаһиб—39
Әфәндијев О. Ә.—6, 7, 11, 21, 33, 50, 64, 66, 77, 79, 85
Әһмәд бәј Устачлу (Ширван горчибашысы)—64
Әһмәд Лур—96
Заходер Б. Н.—113
Зейнал бәј Шамлу (әмир)—60, 82
Зәринзәдә һ. һ.—22
Зија Ордубадн—16
I Ибраһим (ширваншаһ)—28, 41, 42, 43, 54, 58, 69, 84, 87, 88, 90, 92, 97
II Ибраһим (Шейхшаһ, Фәррух Јасарын оғлу)—114
Ибраһимов Ч.—7, 11, 22, 40, 89
ибн-Мүглә (хәтат)—13
Идрис Бидлисн (тарихчи)—27, 125
Искәндәр Мүнши (тарихчи)—3, 9, 22, 23, 37, 44, 66, 67
Исфәһан Мирзә (Гара Јусифин оғлу)—94, 95, 96, 98
Јагут Гулам (хәтат) 13, 14

Јар Әһмәд Хузани (сәфәви сәдри)—51
Јусиф Аггојунлу—109, 112
Кавус Мирзә—123, 124
Кали (шаһр)—25
Константин (Күрчүстан валиси)—69, 91
Көдәк Әһмәд (аггојунлу шаһы)—50, 78, 85, 111
Ләтиф бәј (аггојунлу сәдри)—51
Ләтф Хүсејнзәдә—17
Лејли (Гара Искәндәрин арвады)—98
Ләләтөн К. С.—79, 85
Марсуд Аггојунлу—107, 110
Маркс К.—114
Маһмуд Ј.—106
Мәһәммәдбәјли Ш.—21
Мәсиһ Мирзә (Султан Јагуб Аггојунлунун гардашы)—109, 110
Мәсум бәј Сәфәви (I Шаһ Тәһмасибин дәвләт апаратында вәкил)—45, 61
Мәһәммәд бәј Устачлу (гызылбаш әмири)—34
Мәһәммәди Мирзә (Чаһаншаһын оғлу)—45, 48, 51, 57, 70, 83, 98
Мәһәммәди Мирзә (Узун һәсәнин нәвәси)—112
Мәһәммәд Мөһсүн—7
II Мәһәммәд (османлы султаны)—27, 105, 106
Мәһәммәд Сәдр һашеми—67
Мәһәммәд хан Шейбани (Шейбәк хан)—114, 115
Мәһәммәд Худабәндә (сәфәви һөкмдары)—35, 55, 59, 124
Мәһәммәд һүмәјун (Һиндистанын моғол һөкмдары)—67
Минорски В. Ф.—7, 12, 20, 35, 58, 61, 65, 72, 79, 97
Мираншаһ (Тејмурләнкнн оғлу)—87
Мир Зейнәддин Сејид Әли—49
Мир Јәһја Гәзвини (тарихчи)—17, 47, 61, 104
Мирзә Әбүлгасым (Гара Јусифин оғлу)—104
Мирзә Әтаулла Хузани (вәзир)—55

Мирзәшаһ һүсејн (вәзир)—52, 53
Мир Әли Тәбризи (хәтат)—17
Мир Әли Шүкүр (Пирбудаг Гарагојунлунун диван әмири)—61
Мир Шәмәддин Мәһәммәд Јусиф (сәдр)—49
Мирзә Әмәр (тејмури)—87
Мирзә Салман Чабирн (II Шаһ Исмајыл вә Мәһәммәд Худабәндинин вәзирн)—55
Мирханд (тарихчи)—30, 125
Мөвлана Әбүлһасән—(һәсән бәј Румлунун тәһрид әли мөзәлими)—10
Мөвлана һейрәти (шаһр)—79
Мүнтәша султан (әмир)—59, 66
Мүстәсим (Аббаси халифәси)—13
I Мурад (османлы султаны)—98
Мурад бәј Аггојунлу (Узун һәсәнин гардашы оғлу)—16, 57
Мустафа султан Устачлу (Көпәк султан, әмирүл-үмәрә)—46
Немәтова М. Х.—7, 11, 22
Нәваји Ә. һ.—7, 10, 15, 26, 27, 68, 71
Нәсим—16
Нәфис с.—7
Нәчмәддин Мәс'уд (сәдр)—51, 52
Низамәддин Мүчир Шейбани—24
Онуллаһи С. М.—6, 11, 23, 64, 98
Падар (Ширваншаһ Шаһрухун горчибашысы)—64
Петров И. П.—113
Петрушевски И. П.—6, 7, 11, 20, 21, 79, 82, 84, 86, 89, 103, 108, 124
Пирбудаг (Чаһаншаһын оғлу)—28, 29, 44, 61, 70, 80, 90, 91, 100, 101
Пиријев В. З.—6
Пир Мәһәммәд бәј (Чаһаншаһын тәвачисп)—70

Рәһимзадеһи-Сәфәви—24
Рәһимов Ә.—23
Рәһмани Ә. Ә.—3, 6, 22
Рије—7, 17
Ромаскевич А. А.—7, 12, 20
Рөһрбори К. М.—56, 57, 65
Рүстәм Аггојунлу—50, 71, 78,
108, 110, 111
Сарвангулу—102
Сам Мирзә (I Шаһ Исмајылын
оғлу)—45, 52, 86, 121
Сары Гаплан (Әлауддөвлә Зүл-
гәдәрин оғлу)—15
Сары Әли (I Шаһ Исмајылын
мөһүрдәри)—63
Сары Пирә (горчибашы)—63,
72
Севиндик бәј Әфшар (горчи-
башы)—64, 122
Седдон Ч. Н.—7, 11, 12, 15,
19, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 35,
70, 71, 72
Сејди Әли (Шәки һакими)—95
Сејид Әһмәд (Чаһаншаһын ту-
гачиси)—71
Сејид Маһмуд (Гара Искәндә-
рин вәзирі)—54
Сејид һәсән Фәраһани (вәзир)
—55
Сәлим (османлы султаны)—15,
115
Сәлчүгшаһ бәјим (Султан Ја-
губ Аггојунлунун аңасы)—
38, 43, 107, 109
I Сүлејман (османлы султаны)
—22
II Сүлејман (османлы султа-
ны)—40, 67, 117, 118, 119,
121, 122, 126
Сүмер Ф.—14, 23, 24, 26, 29,
30
Стори Ч. А.—7, 13, 40
Султан Гансу (Мисир падша-
һы)—15
Султан Әбу Сәид—28, 29, 58,
69, 75, 78, 95, 97, 99, 100,
101, 102, 104, 126
Султанәли Сәфәви (I Шаһ Ис-
мајылын бөјүк гардашы)—
71, 109, 110, 111
Султан Әһмәд Чәләјирі—27,
28, 62, 65, 77, 87, 89, 90, 91
Султан Јагуб Аггојунлу—38,
50, 56, 58, 82, 85, 107, 108,
109, 110

Султан Мурад (Султан Јагу-
бун оғлу)—50, 112, 113
Султан Хәлил (Султан Јагубун
гардашы)—35, 70, 87, 103,
107
Султан һүсејн Бајгара—104,
114
Суфи Хәлил (Аггојунлу вәки-
ли)—45, 48, 50, 107, 109, 110
Тачлы бәјим (I Шаһ Исмајы-
лын арвады)—45
Тауер Ф.—14
Тејмур (Тејмурләнк)—27, 86,
87, 89, 92
Узун һәсән (аггојунлу һөкм-
дары)—16, 27, 28, 31, 35, 44,
50, 56, 58, 60, 70, 75, 77,
100—106, 108, 110
Уғурлу Мәһмәд (Узун һәсән-
нин оғлу)—101, 104, 106, 107,
110
Үбәјд (өзбәк ханы)—20, 41, 60,
115, 116, 117
Үләма Тәкәлу (әмирүл-үмәра)
—52, 117
Фәзуллаһ иби Рузбәһан Хунә-
чи (Хачә Мөвләнаји-Исфәһа-
ни, тарихчи)—35
Фәзлуллаһ Нәһин—96
Фәррух бәј (Бајсунгур Агго-
јунлунун әмирүл-үмәрасы)—
46, 50
Фәррух Јасар (ширваншаһ)—
29, 38, 43, 82, 103, 104, 108,
109, 113, 114
Филрозе Н.—21
Хадим бәј Хүләфа (ғызылбаш
әмири)—34
Хандәмир (тарихчи)—15, 16,
24, 33, 35, 125
Ханмәһмәд Устачлу (чәрхчи-
башы)—72
Ханыков В.—7
Хачә Гијасәддин Әли (вәзир)—
55
Хачә Әмир бәј Кечәчи (I Шаһ
Тәһмасибни вәзирі)—25, 55
Хачә һәбубулла (Сам Мирзә-
нин вәзирі)—86
Хачә Чәмәләддин Әли Тәбри-
зи (вәзир)—55
Хачә Шәмсәддин (Һәсәнәли Га-
рагојунлунун вәзирі)—54

I Хәлилуллаһ 43, 95, 97, 100
II Хәлилуллаһ—116, 119
Һәјері Ә.—7
Һәјдәр Мирзә (I Шаһ Тәһмаси-
бин оғлу)—45
Һәјдәр Сәфәви (I Шаһ Исма-
јылын атасы)—38, 108
Һәјдәров М. Х.—6, 23
Һәггини (Чаһаншаһ)—16, 17, 30,
31
Һәсән бәј Румлу (тарихчи)—3,
4, 5...
Һәсанәли (Чаһаншаһын оғлу)—
28, 54, 99, 101, 102, 104
Һилс В.—12, 20
Һүмајун (моғол һөкмдары)—9
Һүсејн бәј Ләлә Устачлу
(әмир)—34
Һүсејн бәј Шамлу (әмир)—46,
47, 51, 52
Һүсејн бәј (Шәки һакими)—
116
Һүсејн бәј (Ширваншаһ Шаһ-
рухун вәкили)—52
Һүсејнгулу хәлифә—9
Һүсејнов Р. Ә.—3
Һүсејн хан Шамлу (әмир)—45
Чәјан султан Устачлу (Мәһмә-
мәд бәј Сүфрәчи Устачлу,
әмир)—47, 53, 60, 61, 62
Чаһанкир (Узун һәсәнни гар-
дашы)—100
Чаһаншаһ (Гарагојунлу һөкм-
дары)—16, 17, 28, 29, 31,
43, 45, 48, 54, 59, 68—71, 75,
77, 80, 83, 94, 97—102
Чәләләддин Мәһмәд Хандә-
мир Тәбризи (вәзир)—46, 53
Чәләләддин Маһмуд Ширази
(Һәсән бәј Румлунун мұәл-
лими)—10
Чүнабади (тарихчи)—40
Чүнејд Сәфәви (I Шаһ Исма-
јылын бабасы)—68, 100, 108
I Шаһ Аббас—50
Шаһверди бәј (ғызылбаш дө-
јүшчүсү)—9
Шаһ Гасым Әнвар (шаир)—
30, 96
Шаһ Губад (Гара Искәндәрин
оғлу)—77, 98
Шаһ Губад (ғызылбаш әмири
Чүһә султанын оғлу)—51
Шаһгулу (ғызылбаш дөјүшчү-
сү)—9

Шаһ Әли (Гара Јусифин нәвә-
си)—98
Шаһсувар Ләнкәрани (Султан
Һәјдәрин әмири)—38
I Шаһ Исмајыл—11, 15, 16, 21
—24, 32, 43, 45—54, 60—64,
66, 70, 72, 82—84, 109, 111,
113, 114, 116
II Шаһ Исмајыл—5, 10, 12, 20,
21, 40, 43, 55, 59, 64, 65, 121,
122, 124
Шаһмәһмәд (Гара Јусифин
оғлу)—90, 94, 98
Шаһпәри (Гара Искәндәрин
ғызы)—102
Шаһрух—37, 43, 52, 64, 80,
87, 90, 92, 94, 95, 96, 97, 98,
99, 119
I Шаһ Тәһмасиб—5, 8—10,
19—21, 23, 25, 35, 37, 40, 41,
43, 45, 47, 51, 52, 56, 59, 60,
61, 64, 65, 67, 75, 76, 78, 81,
83, 85, 116—124
Шәјх Мәһмәд Баға Сәхаран-
пур (тарихчи)—40, 52
Шәјх Нәчмәддин Мәсуд (Сул-
тан Јагубун вәкили)—50
Шәмсәддин Әли (Шәки һаким-
и)—69, 91
Шәмсәддин Килани (I Шаһ
Исмајылын мұәллими вә ғыз-
ылбаш сәдрләриндән бири)
—48
Шәмси М. И.—3, 11, 12, 23
Шәрәф хан Бидлис (тарихчи)
—23

Чоғрафи адлар

Адилчөвәз—94
Азәрбајҗан—3, 4, 5...
Аһид—84, 100
Аңгара—24
Араз—74, 111
Аран—74, 112
Багдад—48, 61, 77, 87, 90, 94,
98, 101, 113, 117
Бакы—22, 33, 57, 73, 82, 84,
120
Барода—19
Бәлх—99
Бөрдә—43, 74, 95, 102
Буғурд—22, 118, 123
Бурса—28
Гарабағ—68, 74, 95
Гараһасар—101

Гэбэлэ—74, 121
Гэвин—8, 10, 43, 59, 82, 93
Гэггэгэ—25
Гум—7, 10
Дэрбэнд—121
Дизфул—8
Диярбакр—63, 84, 96, 100, 102,
107, 110, 112, 113, 114
Ерманистан—21
Элинчэ—61, 74, 77, 87, 88, 98,
110, 125
Эрдэбил—74, 75, 80, 100, 102,
108, 109, 110, 111, 113
Элэмут—25
Эрзничан—49, 90, 91, 107
Эрзрум—101
Эскуја—78
Ираг—49, 55, 59, 100, 105, 110,
112, 113
Иран—11, 23, 24, 27, 33, 87,
105
Истамбул—35, 121
Исфahan—45, 71, 83
Јевлах—37, 74, 120
Кабул—24
Кирман—50, 55, 112
Киш—74, 122
Кур—74, 91, 92, 105
Күрдүстан—9, 23, 114
Кэнчэ—37, 74, 120
Кэлэсэн—Керэсэн—74, 122, 123
Килан—8, 19, 55
Көзэлдэрэ—51
Күлүстан—22, 34, 74, 118, 121
Күрчүстан—9, 22, 35—37, 55,
69, 78, 82, 91, 98, 100, 101,
115, 120, 121
Ленинград—12, 13, 50
Лэнкэран—38
Мавэрэннээр—60, 115
Маку—74, 99
Марага—74
Маһмудабад—74, 108, 120
Мижанэ—75
Мисир—13, 106
Муган—68, 74, 80, 98
Нахчыван—66, 73, 86, 95, 113,
118
Парис—35
Реј—97, 112
Савучбулаг—82
Салјан—38, 74, 118, 120,
Самур—74, 121
Сэлмас—95

Сәнчэг—102
Сәһанд—105
ССРИ—27, 35
Султанијја—80, 82, 92, 93, 94,
97
Сурхаб—22
Таром—93
Техран—11
Тәбаристан—19
Тәбриз—28, 31, 37, 43, 54, 57,
65, 74, 75, 77, 78, 81, 87, 88,
90, 92—99, 102, 103, 105,
110—114, 118, 120—125
Тәнкә—123
Тифлис—105, 120
Түркија—23, 27, 30, 67, 105,
107, 118
Түркмәнистан—20
Учан—95
Фарс—49, 55, 105, 112
Хәзәр дәнизи—19
Хој—90, 102
Хорасан—31, 41, 49, 55, 60, 87,
92, 101, 115, 116
Хузистан—8, 49, 100, 105
Һерат—20, 87, 92, 94, 96, 101,
104, 117, 121
Һәмәдан—90, 93, 110
Һиндистан—9, 67
Чалдыран—33, 49, 52, 62, 72,
115
Чавад—74
Шабран—123
Шамахы—38, 74, 118, 121, 123
Шираз—50, 63, 93
Ширван—4, 6, 22, 29, 32, 33,
36—38, 41, 42, 45, 46, 49, 50,
55, 58, 59, 64, 68, 74, 82,
83, 88—90, 92, 97, 98, 100,
103, 108, 110, 112—114, 116,
118—123, 125
Шәки—4, 6, 32, 37, 43, 55, 69,
74, 88, 89, 91, 103, 113, 116,
122, 123, 125
Шәһризур—9

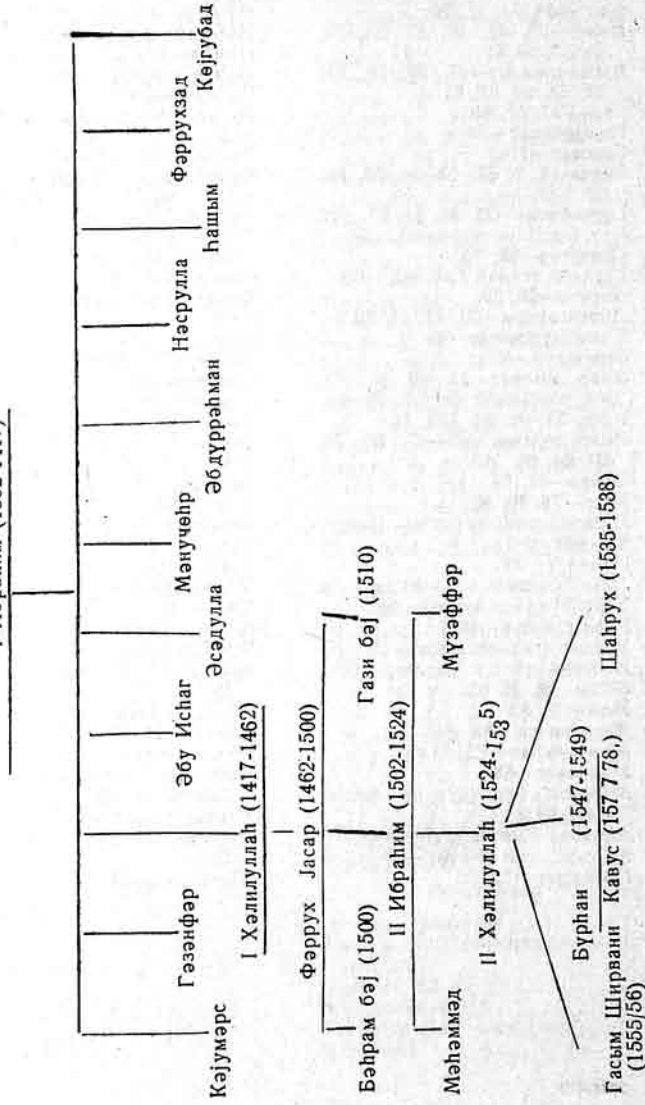
Истилаһлар

Атабәј (ләлә)—44
Баш вәзир (е'тимадүд-дөвлә)
—53, 55
Бач—81, 82, 83
Бәјләрбәји—65
Бәранғар (сағ чинаһ)—69
Бәһре—82

Вали—41, 63
Вәғф—48, 74, 75, 76
Вәзир—23, 43, 46, 47, 53, 54,
55, 57, 58, 61
Вәкил-вәкаләт—47, 49, 50, 51,
52, 53, 54, 57, 61
Гази—57, 58, 68
Газије-әскәр—58
Гаровул—70
Горчи—8, 9, 55, 63, 64, 65, 66,
67
Горчибашы—23, 63, 64, 65, 122
Гул (ордунун мәркәзи)—69
Гуллугчу—68, 72
Гурханә (силаһ амбары)—68
Даругә—56, 57
Диван әмири—23, 47, 61, 62
Е'тимадүд-дөвлә—45
Әмирахур—62
Әмир, әмарәт—23, 40, 41, 43,
44, 45, 51, 52, 54, 57, 58—64,
69—71, 80, 84, 102, 107
Әмирүл-үмәрә—45—47, 50—53,
62, 64, 65, 118
Эләфә—84, 85
Игта—76, 79, 80
Истималәтнамә (дә'вәт мәкту-
бу)—69
Ихрачат—85
Јасаг (гошун топлајышы)—70
Кәрәнәј (узуи зурна)—68
Кәчим, өртүк—68
Кутвал (гала һакими)—56
Кәбрәк (бөјүк нағара)—68
Ләлә—44, 45, 83
Мал—82, 83
Малә-әмани—83, 84
Мал-о-чәһат—82, 83
Манчанаг—68
Мәнгәләј (гошунун өн һиссә-
си)—69
Мејмәнә (сағ чинаһ)—69
Мејсәрә (сол чинаһ)—69
Мөһүрдәр—62, 63

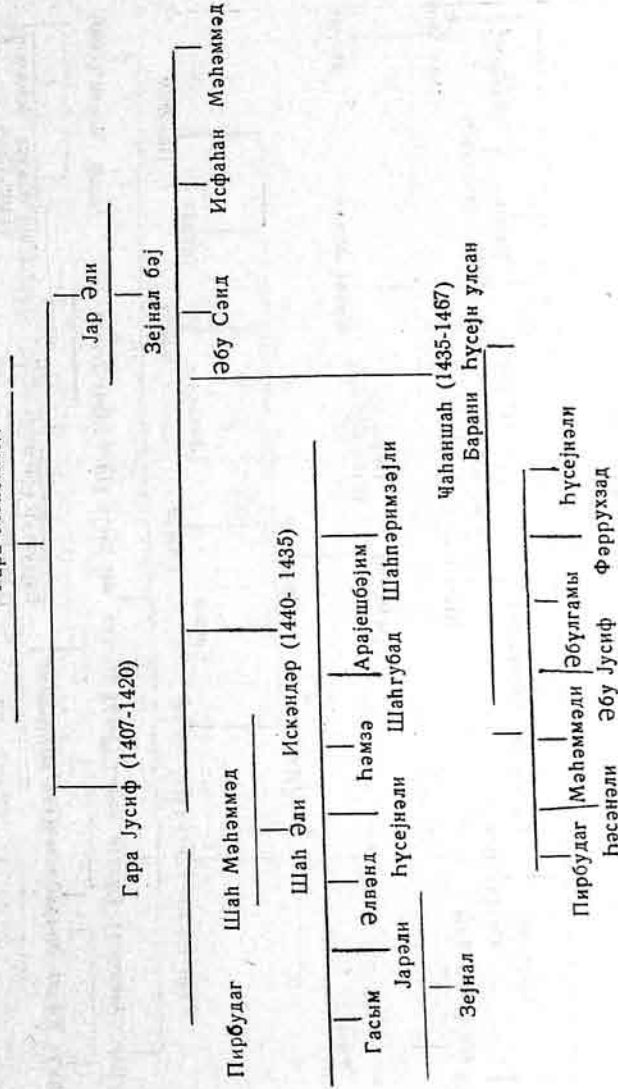
Мучи—72
Мүбәшшир (хәбәрјајан)—73
Мүһәссил (веркиһған)—81
Нәғбәчи (лағыматан)—72
Нәфир (шепур)—68
Нәфирчи—73
Рәадә (галадағдыдан силаһ)—
68
Рүсум, мәрсум, мәрсумат—86
Саһибдиван (вәзир)—53, 86
Сәдр, сәдарәт—43, 47, 48, 49,
55, 57, 58, 61, 85
Сојургал—58, 59, 73, 76, 77,
78, 79, 80, 125
Султан—41, 43
Сурән (әскәрләрин нә'раси)—
68
Сүлһнамә—69
Тамға—37, 85, 86
Тамғачы—86
Тәвачи—70
Тәчрид (елм)—10
Тијул—8, 59, 73, 76, 79, 80,
81, 120, 126
Тијулдар—80
Топчу—23, 72
Топчубашы—72
Тугачи—71
Түфәнкчи—23, 72
Улуфә—84, 85
Хәссә—49
Хәрәч—81, 82, 83
Хунбәһә—84
Һаким—42, 43, 44, 55, 56, 57,
63
Чағырчы (чарчы)—73
Чәрхчи—71
Чәрхчибашы—71
Чәббәдар (силаһ амбарынын
башчысы)—68
Чәванғар (сол чинаһ)—69
Шәмсијја (бадди сәнәт нөвү)—
10
Шәртнамә—43

Нәсән бәй Румлунун «Әһсәһүт-таварих» әсәри асында төртиб едилән шәһәрә чәдвәлләри
Дәрбәнди-шираваншалар (1382-1538)
I Ибраһим (1382-1417)

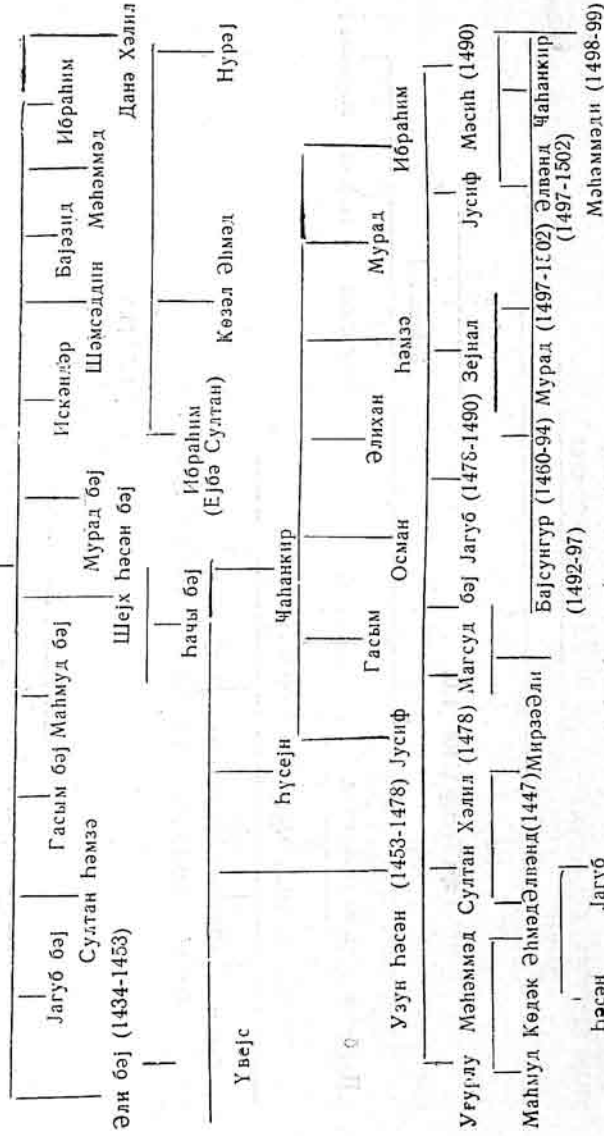

Гәрагәјундулар (1410—1468)

Гәра Мәһмәд

Аггојундулар (1468—1501)
Гара Осман (? 1434)

Шәки һакимләри (1405—1551)

Сиди Шәмсәддин Әли

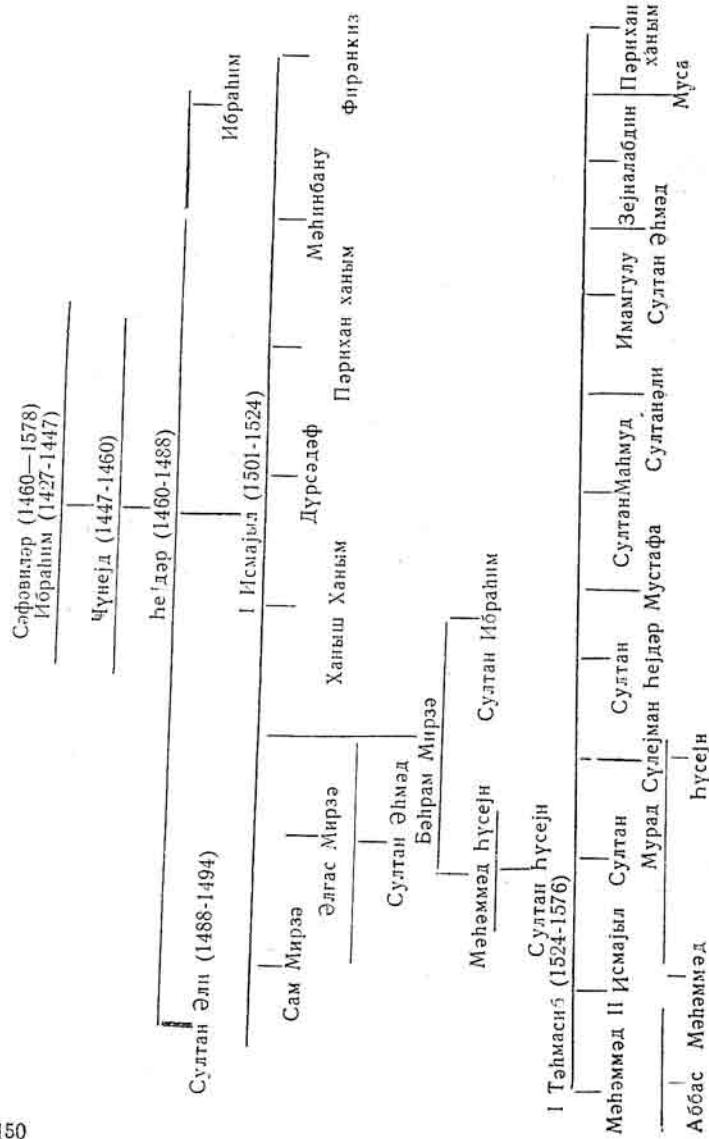
Сиди Әһмәд

Әмир Әли Әјиғ

Әбдул Гафар

Һүсәјн бәј (7-1523/24)

Дәрвиш Мәһәмәд хан (1523/24-1551/52)

Кириш	3
I фәсил. ҺӘСӘН БӘЈ РҮМЛҮНҮН ҺӘЈАТЫ ВӘ ОНЫҢ «ӘҺСӘНҮТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИ	7
II фәсил. «ӘҺСӘНҮТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИНИН ӨЈРӘНИЛ-МӘСИ	
1. «ӘҺСӘНҮТ-тәварих»ни тәдгиг олунма тарихи	19
2. «ӘҺСӘНҮТ-тәварих»ни илк мә'хәзләри вә ондан истифа-дә едән орта әср тарихчиләри	26
III фәсил. «ӘҺСӘНҮТ-ТӘВАРИХ» ӘСӘРИ XV—XVI ӘСРЛӘР АЗӘРБАЙҘАНЫҢ ИЧТИМАИ-ИГТИСАДИ ВӘ СИЈАСИ ТАРИХИНИН МӘНБӘЈИ КИМИ	
1. Дөвләт гурулушу мәсәләләри	42
2. Игтисади вәзијјәт	73
3. Сијаси тарих	87
Нәтиҗә	125
Әдәбијјат	128
Кәстәричиләр	135
Шөһәрә чәдвәлләри	146

ФАРЗАЛИЕВ ШАХИН ФАЗИЛЬ ОГЛЫ
АЗЕРБАЙДЖАН В XV—XVI вв.
по произведению
«Ахсанут-таварих» Хасанбека Румлу
(на азербайджанском языке)

Нәшријјат редактору *Д. Мусајева*
Рәссамы *Л. Новрузова*
Бәдни редактору *Ф. Сәфәров*
Техники редактору *Т. Нәсәнова*
Корректору *С. Гасимова*

ИБ № 557

Лығылмаға верилмиш 28.10.81. Чапа имзаланмыш 20.04.83.
ФГ 12560. Қағыз форматы 84×108¹/₃₂. Қағыз № 1. Шрифти әдәби
гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Чап вәрәги 7,98. Нәс.-нәшријјат вәрәги 7,5.
Тиражы 1400. Сифарыш 2244. Гијмәти 1 ман. 30 гәп.

«Елм» нәшријјаты
370143, Бақы-143, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәр-
чији, Әсас бина

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Ти-
чәрәти Ишләри Комитәсинин Јени китаб мәтбәәси. Бақы, Әли Тағы-
задә күчәси, 4.

1907

1907
1907